

211349.

М. Норматов

ЗАБОНШИНОСИИ УМУМӢ

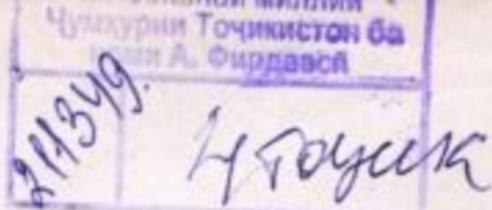

НОРМАТОВ М.

ЗАБОНШИНОСИИ УМУМӢ

(Васонти таълим барои донишҷӯёни мактабҳои олии)

ДУШАНБЕ
„МАОРИФ“
1991

Норматов М.

Н 81

Забоншиносии умумӣ. (Васоити таълим барои донишҷӯёни мактабҳои олий).— Душанбе: Маориф, 1991.— 160 саҳ. ISBN 5—670—00392—6

Курси сухайрониро барои донишҷӯёни факултаҳои филология ва ховаршиносии донишгоҳи пешбини шудааст. Аз он инчунин метавонанд донишҷӯёни факултаҳои забон ва адабиёти тоҷикӣ донишқадаҳои педагогӣ истифода баранд.

ББК 81.2 Тоҷик

М. НОРМАТОВ

Общее языкознание

(на тадж. языке)

Мухаррир
Сайёд Гаффор
Мухаррири ороиш
Г. Шукuroв
Мухаррири техникӣ
Г. Любичнас

ИБ 1804

Ба матбаа 27.08.90 сукурда шуд. Ба чопаш 24.12.90 имзо шуд. Формати 60×90¹/₁₆. Қоғази типографӣ. Гарнитураниш адабӣ. Ҷузъи чопии шартӣ 10. Ҷузъи рангаи шартӣ 10,187. Ҷузъи нашриро ҳисоби 10,864. Адади нашр 7000 нусха. Супориши № 4055. Нарҳаш 2 с. 20 тн.

Нашриёти «Маориф», 734063, Душанбе, кӯчаи Айни, 126.

Комбинати полиграфияи Комитети давлатии РСС Тоҷикистон онд ба матбуот. 734063, Душанбе, кӯчаи Айни, 126.

Н $\frac{4309000000-81}{504(12)-91}$ 89—91

ISBN 5—670—00392—6

© Норматов М., 1991.

САРСУХАН

Забоншиносии умумӣ яке аз предметҳои, ки аз аввали қушода шудани университет дар факултети филология таълим дода мешавад. Ҳоло дар факултети забонҳои Шарқ низ таълими ин предмет бо забони тоҷикӣ бурда мешавад. Вале, мутаассифона, то ҳол доир ба ин ҷанба ба забони тоҷикӣ ягон китоби дарсӣ ва ё дастури таълим ҷоп нашудааст. Хушбахтона, соли 1987 доктори илми филология, профессор Қарамшоев Д. программаи «Забоншиносии умумӣ»-ро тартиб дода ҷоп кунонд. Ин, албатта, ба рафти таълим ва аз худ намудани предмет ёрӣ мерасонад. Вале мавҷуд набудани китоби дарсӣ бо забони модарии худ ба донишҷӯён имконият намерасонад, ки ин предмети нисбатан мураккаб ва мушкилро ба таври бояду шояд аз худ кунанд.

Забоншиносии умумӣ курси назариявӣ буда, фалсафаи забон шуморида мешавад. Вай масъалаҳои ниҳоят зиёдеро дар бар мегирад, ки онҳо дар доираи се проблеман асосӣ — таърихи забоншиносӣ, назарияи забон ва методҳои тадқиқи илми забон гирд оварда шудаанд.

Дар қисмати таърихи забоншиносӣ ба масъалаҳои пайдоиши забон, ташаккул ва инкишофи илми забон аз даврҳои қадим то замони мо, доир ба мактабу ҷараёнҳои забоншиносӣ: забоншиносии муқонсавӣ — таърихӣ, умумӣ, маънавий, психологӣ, структурӣ ва забоншиносии советӣ диққат дода шавад, дар боби назарияи забон масъалаҳои структура ва системаи забон, забон ва аломатнокӣ он, муносибати забон бо тафаккур, ҷамъият, маданият, таърих ва ғайра омӯхта мешавад. Дар қисмати методҳои илми забон ба он роҳи усул ва тарзҳои тадқиқот диққат дода мешавад, ки ба воситаи онҳо забонҳо омӯхта мешаванд. Дар ин ҷанба донишҷӯ доир ба методҳои лингвистии тасвирӣ, муқонсавӣ, муқонсавӣ — таърихӣ, таърихӣ — муқонсавӣ, статистикӣ, таҷрибавӣ... маълумот мегирад.

Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки курси мазкур дар асоси китобҳои дарсии «Забоншиносии умумӣ»-и ба забони русӣ таълиф шуда, асарҳои ҷудоғонаи забоншиносони русу тоҷик тар-

тиб дода шудааст. Ба ин китобҳои дарсии «Забоншиносии умумӣ» (муаллифон Кодухов В. И. ва Берёзин Ф. М.; Головин Б. Н.) ва сечилдаи бо ҳамин ном чоп кардаи Институти забоншиносии СССР, «Асосҳои забоншиносии умумӣ»-и Степанов Ю. С., «Таърихи таълимоти лингвистии рус»-и Виноградов В. В., «Масъалаҳои омӯзиши ҷиҳатҳои функционалии забон»-и Аврорин В. А., «Таърихи таълимоти лингвистӣ»-и Лоя Я. В., «Инкишофи забонҳои халқҳои СССР дар давраи советӣ»-и Дешернев Ю. Д., Протченко И. Ф. ва «Ленинизм ва масъалаҳои назариявии забоншиносӣ»-ро дохил кардан мумкин аст.

Ҳангоми ба чоп тайёр кардани курси мазкур аъзои кафедраи забони тоҷикӣ университет мудири кафедра, проф. Қосимов М. Н., доцентҳо Ҳалимов С., Муҳаммадиев М., Хошимов С., Бобомуродов Ш. онро хонда, барои беҳтар шудани маслиҳатҳои муфид доданд, барои ин ба онҳо миннатдорӣ худро баён мекунем.

Азбаски ин қадами аввал аст, баъзе камбудиву норасоӣҳо ҷой доштаниш мумкин аст. Умед аст, ки хонандагон ва мутахассисон фикру мулоҳизаҳои худро ба мо маълум мекунанд ва бо ин ба беҳтар шудани сифати он ёрӣ мерасонанд.

ПРЕДМЕТ ВА МАСЪАЛАҲОИ АСОСИИ ЗАБОНШИНОСИ УМУМӢ

Забоншиносии умумӣ ҳамчун як қисми лингвистика предмети омӯзиши худро дорад. Вай масъалаҳои гуногунро дар бар мегирад. Пеш аз ҳама забоншиносии умумӣ структураи забонро нишон дода, аз қисматҳои фонетикаю фонология, лексикологияю семасиология, калимасозиву морфология ва синтаксис иборат будани онро таъкид мекунад. Ин гуна тақсимот на ба ҳамаи мактабҳои забоншиносии дунё хос аст, бо вуҷуди он ки чунин хусусиятҳо дар тамоми забонҳои миллии мушоҳида кардан мумкин аст. Забоншиносии умумӣ мавҷудияти ҳар як забони конкретро ба эътибор мегирад: масалан, забонҳои русӣ, тоҷикӣ, англисӣ, ҳиндӣ ва ғайра. Ғайр аз ин забоншиносии умумӣ чихати соқилин ҳар як забонро нишон дода, мавҷудияти забони адабӣ, шеваҳо, услуби забон, хусусияти забони асарҳои бадеӣ, илмӣ ва ғайраро қайд мекунад. Ба ғайр аз ин мавҷудияти чараёнҳои забоншиносӣ, мактабҳо ва методҳои тадқиқотӣ, инчунин вариантҳои лингвистикаро ба монанди забоншиносии муқоисавӣ — таърихӣ, забоншиносии тасвирӣ, структурӣ, дескриптивӣ, этнолингвистика, психоллингвистика, фонетикаи таҷрибавӣ нишон медиҳад.

Забонҳои дунё гуногун буда, ҳар яке аз онҳо хусусиятҳои хоси худро дорад. Вале баробари ин онҳо ҷиҳатҳои умумӣ ҳам доранд. Ин умумиятҳо ҳам дар вазифа, ҳам дар сохт, ҳам дар алоқа ва ҳам дар таърихи онҳо мушоҳида мекунем. Агар ин гуна умумият намешуд, муносибати халқҳои гуногунизабон ва ё тарҷума аз як забон ба забони дигар номумкин мегардид. Он умумият аз инҳо иборат аст. Ҳамаи забонҳо:

- а) воситаи алоқаи байни одамон мебошанд,
- б) дар ташаккул ва ифодаи фикр хизмат мекунанд,
- в) аз овозҳо, калимаҳо ва грамматика иборат буда, калимаҳо маъноро ифода карда метавонанд,
- г) шакли гуфтугӯӣ ва ҳаттӣ дошта метавонанд, вале шакли ҳаттӣ онҳо дар давраи муайяни таракқиёт ба амал меояд,
- д) мувофиқи шароити таърихӣ шакли адабӣ ва услуби хос дошта метавонанд.

Вазифаи забоншиносӣ умумият ва фарқи забонҳоро нишон додан аст. Аз ин рӯ, забоншиносии умумӣ чун қисмати ҷудогонаи лингвистика омӯхта мешавад. Дар гузашта забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ чун забоншиносии умумӣ фаҳмида мешуд.

Омӯзиши ҳозираи забонҳо имконият медиҳад, ки забоншиносии умумиро аз тасвири муқоисавӣ-таърихӣ ва ё муқоисаи ду ва ё якчанд забонҳо фарқ намоем. Вазифаи забоншиносии умумӣ чамъ намудани фактҳои забонҳои дунё набуда, нишон додани қонуниятҳост, ки ҳам ба забонҳои зиёд ва ҳам ба забони ҷудогона мувофиқат кунад. Чунин қонуно дар асоси маътериали як забон ва ё якчанд забон додан мумкин аст, зеро чунин ҳуҷҷаҳо қонуно қоидаҳо ба аксари забонҳо мувофиқат мекунанд.

Забоншиносии умумӣ аз забонҳо он ҳодисаҳоеро қабул мекунад, ки бо қонуни умумии забонҳо мувофиқ меояд. Забоншиносии умумӣ ба масъалаҳои зерин диққат медиҳад:

- а) муайян намудани объекти лингвистика,
- б) масъалаҳои сохт ва структураи забон ва муносибати байни структураҳо,
- в) муайян намудани функцияҳои забон.
- г) таракқиёти таърихии забон, шароити дохилӣ ва берунӣ таракқиёти забон,
- д) аломатҳои забон ва фарқи он аз системаи аломатҳои дигар,
- е) ҳаҷати универсалии забонҳо ва таснифоти забонҳои дунё,
- ё) илми забон, методҳои он ва инчунин муносибати забон бо илмҳои дигар.

Муайян намудани объекти илми забон низ яке аз масъалаҳои баҳсноқ ба шумор меравад. Илми забоншиносӣ объекти муайян ва реалиро меомӯзад ва ё системаи абстрактӣ мафҳумро? Зеро дар асарҳои забоншиносони ҳозира ҳам баъзан қайд шудааст, ки ҳам система ва ҳам структураи забон — фонема, калима ва ҷумла ҷизи абстракт мебошад. Ин ақида ғалат аст, зеро забон бо тамоми мураккабии худ реали ва объективист. Ин аст, ки вай предмети мушоҳида, тасвир ва ҷамъбастикуни, яъне предмети омӯзиши илмӣ мебошад. Масалан, яке аз воҳидҳои забон — фонемаро гирем. Фонема ҷизи реали ва объективии забон буда, дар майнаи соҳибонаш ба таври ҷудогона вучуд дорад. Баробари таъйир ва ё иваз кардани фонема ҳам шакл ва ҳам маънои калима дигар мешавад: бод, бед, бад, буд.

Таърихи забоншиносӣ

Ҳар як илм таърихи худро дорад ва донишмандон он барои хубтар аз худ кардани ҳолати ҳозираи он ёрӣ мерасонад ва инчунин барои инкишофи он таҳкурсии мешавад. Ғайр аз ин до-

нистан ва муайян кардани ҳолати пештараи илм, роҳҳои та-
шаккул ва тақомули он ба мо имконияти медиҳад, ки тадриҷан
ташаккул ва бой гардидани дониши одамонро муайян намоем.
Таърихи забоншиносиро ба чунин давраҳо ҷудо кардан мум-
кин аст:

1. Аз давраи қадим то асри XVIII.
2. Пайдоиши забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ва фалса-
фавӣ забон (охирӣ асри XVIII ва аввали асри XIX).
3. Забоншиносии мантиқӣ ва психологӣ (миёнаи асри XIX
ва аввали асри XX).
4. Неограмматистҳо ва социологияи забон (охирӣ асри
XIX ва аввали асри XX).
5. Забоншиносии ҳозира ва структурализм (солҳои 30—60
асри XX). Албатта, ҳар яке аз ин давраҳо боз ба дав-
раҳои хурдтар ҷудо мешавад ва ҳар яке аз онҳо методу
мактабҳои худро доштанд.

АЗ ФИЛОЛОГИЯИ ҚАДИМ ТО ЗАБОНШИНОСИИ АСРИ XVIII

Ин давраи забоншиносӣ 20 асро дар бар мегирад ва дар
ин муддат бо охирагӣ заминаи илми лингвистика ба амал
меояд. Забоншиносии ҳозираро бе ин давра тасаввур кардан
мумкин нест, чунки бисёр проблемаҳои илми забоншиносӣ дар
ҳамаи давраи пешниҳод шуда буданд. Ин фосилаи тараққиёти
лингвистикаро дар навбати худ ба се давра: филологияи қадим
маи классикӣ, забоншиносии асрҳои миёна ва давраи Таҷаддуд
(Возрождение), инчунин забоншиносии асрҳои XVII—XVIII
ҷудо мекунанд.

Филология истилоҳи юнонӣ буда, маънояш дӯст доштани
қалима аст. Филология ҳамоно вақт ба вучуд омад, ки зарура-
ти ҳониш ва омӯзиши осори хаттии қадима пайдо шуд. Ба ин-
кишофи забоншиносӣ филологияи қадимаи Ҳинд ва Юнон таъ-
сири калон расонид.

Забоншиносӣ дар Ҳиндустони қадим.

Ҳиндустонро гаҳвораи илми забоншиносӣ гуфтаи мумкин
аст. Барои ҳиндуҳо омӯзиши забон ҷиҳати амалӣ дошт, зеро
забони гимнҳои динии қадимаи ҳиндуҳо — Ведҳо, ки 1500 сол
пеш аз милод пайдо шуда буд, бо забони хеле бой ва мукам-
мали санскрит навишта шуда буд, дар асрҳои V пеш аз милод
аз забони гуфтугӯии ҳамоновақтаи ҳиндӣ — пракрит хеле фарқ
мекард. Барои саҳеҳ ва пурра барқарор намудани он гимнҳои
муқаддас омӯзиши санскрит сар мешавад. Дар натиҷа луғат-
ҳои қалимаҳои номафҳум ва инчунин грамматикани Вед ба
амал меояд. Қитобхоро, ки ба масъалаҳои забон бахшида шу-
да буданд, веданг меномиданд. Ҳар қитоб ба як қисмати за-
боншиносӣ бахшида шудааст. Қитобе, ки доир ба фонетика ва
орфоэпия маълумот диҳад, шикша меномиданд, ба грамматика

тааллук дошта бошад, **вякарана**, ба лексикологияю этимология вобаста бошад, **нирукта** мегуфтанд. Пас маълум мешавад, ки хиндуҳо ба бисъёр қисматҳои забоншиносӣ дахл карда буданд. Дар асри X пеш аз милод лугати калимаҳои номафҳуми Вед тартиб дода мешавад ва дар асри V забоншиносии номӣ Яска тафсири муфассали забони Ведро менависад.

Яке аз забоншиносони машҳури Ҳиндустон Панини буд, ки дар асри IV пеш аз милод умр ба сар бурдааст. Панини муаллифи аввалин грамматикаи санскрити қадима мебошад. Дар ин асар хусусиятҳои овозӣ ва грамматикаи санскрит чунон саҳеҳ ва пурра дода шудааст, ки илми забоншиносии Европа то асри XIX ба он дараҷа нарасида буд. Панини ҳиссаҳои нутқро фарқ мекард, реша, асос, бандак, флексияи дохилӣ, задаю интонацияро медонист ва ҳатто забонро чун система мефаҳмид. Аз забоншиносони номии баъдинаи Ҳиндустон Вараручи Катъяна (асри III пеш аз милод), Бхартхари (асри I), Хемачандра (XII) ва Вопадев (XIII)-ро ном гирифтаи мумкин аст. Вараручи ба грамматикаи Панини шарҳ навишта, грамматикаи забони пракритро тартиб додааст. Бхартхари философ — забоншинос буд, доир ба синтаксис кайдҳо дорад. Хемачандра забони гуфтугӯии давраи миёнаи забони ҳиндӣ — апабхраниширо тадқиқ намудааст. Вопадев грамматикаи нисбатан мукаммалӣ санскритро меофарад. Хизмати забоншиносони Ҳинд дар соҳаи фонетика хеле қалон аст. Ба фикри онҳо, гимнҳои муқаддаси Вед ҳамон вақт вазиғаи динӣ, сеҳру ҷодуи хурдадо мекунад, ки агар калимаҳо саҳеҳ ва пурра талаффуз гарданд. Ҳамин қиз сабаби пурра ва ҳамазарафа омӯхтани овозҳо гардид. Онҳо хеле пеш аз юнониҳо ҳамсадои садонок, овозҳои роғу зич, ҳичо, дарозу кӯтоҳии овозҳо, зада, интонация ва ҳатто фонемаи овозро фарқ карда метавонистанд. Онҳо артикуляцияи овозҳо, органҳои фаъолу пассив, иштироки беҳи забон, мобайни он ва нӯги забонро дар талаффузи овозҳо нишон дода буданд. Гайр аз ин ба тағйирёбии овозҳоро ивазшавии онҳо, ки ба забонҳои Европа бештар хос асту юнониҳо аҳамияте намедоданд, диққати махсус дода буданд.

Дар масъалаи морфология ҳам олимони Ҳиндустон хеле пеш рафта буданд. Онҳо ба мисли юнониҳо ҳиссаҳои нутқро бо аъзоҳои ҷумла омехта намекарданд. Ба исми ҳамаи он калимаҳоеро дохил мекарданд, ки предметро ӯрода кунад, ба феъл бошад, ифодакунандаи амалро. Хиндуҳо чор ҳиссаи нутқро нишон дода буданд: ном (наман), феъл (ақухата), пешоянд (упасарга) ва ҳиссаҷа (нипата).

Хиндуҳо калимаро ба реша (дхату), суффикс (пратауя) ва бандак (вибхакти) ҷудо мекарданд. Морфемаҳои калимасозу шаклсозро низ нишон дода буданд. Мавҷудияти флексияи дохилиро низ медонистанд. Бояд кайд кард, ки европоиҳо мавҷудияти решаро дар калима дар асри XI (забоншиносии яҳудӣ Ион ибни Ганна ва франсуз Анри Этьен дар асри XVI) муай-

ян кардаанд. Ҳиндуҳо дар исм мавҷуд будани 7 падежро ме-
донистанд.

Кори бузурги забоншиносони Ҳинд ба халқҳои дигар бе таъсир намонд. Ин таъсирро дар забоншиносии Хитой, Арабистон ва ба воситаи забони форсӣ дар Юнон бештар мушоҳида мекунем. Таъсири забоншиносии Ҳинд ба мамлакатҳои Европа пас аз таъсиси «Чамъбияти осиёӣ» (1784) зиёд гардид. Инро дар кори бародарон Шлегельҳо, Бенфей, Ф. Бопп, Макс Мюллер, Битни, Г. Бюлер, Шпейер, Кильхорн бештар мебинем.

Ҳамин тариқ, дар пайдоиш ва ташаккули илми лингвистика ҳиссаи забоншиносии Ҳиндустон ниҳоят калон аст.

Забоншиносӣ дар Юнони қадим.

Юнони қадимро гаҳвораи забоншиносии Европа меноманд. Дар ин мамлақати файласуфҳои шоирон забонро ҳам аввалҳо философҳои меомӯхтанд.

Яке аз масъалаҳои асосие, ки диққати философҳои ба худ ҷалб намуда, баробари ин онҳоро ба ду гурӯҳи ба ҳам зид ҷудо намудааст, муайян кардани муносибати байни предмету ном мебошад. Ба фикри Гераклит (540—480 то милод), ҳар як калима бо предмети ифода мекардагаш алоқаи зич дорад ва онро дар худ ба мисли соя ё ки акси дарахт дар об ва ё акси одам дар оина инъикос менамояд. Демокрит (460—370 то милод) баракс таъкид мекунад, ки ном шартӣ буда, бо предмет ҳеч гуна алоқаи маъноӣ надорад, онро (номро) аз рӯи одату анъана медеҳанд. Аз ин рӯ, бисёр вақт номувофиқатни ному предметҳои мушоҳида мекунем:

- 1) бисёр калимаҳо якҷанд маънӣ доранд,
- 2) як қисми мафҳумҳо бо якҷанд ном ифода меёбанд,
- 3) бо мурури замон ба ҷои як калима калимаи дигар ба вучуд меояд,
- 4) баъзе мафҳумҳо шакли ифода, яъне калима надоранд.

Аз ин рӯ, дар як ҳолат калима зиёд (синонимҳо), дар ҳолати дуҷум калима камӣ мекунад (полисемия), дар ҳолати сеҷум ноустувор (архаизмҳо) ва ниҳоят дар ҳолати чорум намерасад (омонимҳо).

Платон дар асари худ «Кратил» ҳар ду ақидаро ҳам маҳкум карда, фикри нав пешниҳод мекунад. Ба фикри қаҳрамони асари ӯ Сократ, мумкин аст, номҳо дар аввал бо предмети худ алоқаи зич дошта бошанд, вале баъдтар ин муносибат гум мешавад. Баъзе номҳои ҳозира ба ин мисол шуда метавонанд. Албата, байни ному предмет муносибату алоқа ҳаст, зеро бо ҳамин ном ифода шудани ин ё он предметро ҷандин насл медонад ва истифода бурдааст.

Яке аз забоншиносии Юнони қадим Аристотель буд. Вай масъалаҳои грамматикаро дар алоқамандӣ бо мантиқ омӯхта буд. Аристотель аз ҳиссаҳои нутқ исму феълро асосӣ шуморида, исро бо мубтадо ва феълро бо хабар як мешуморад. У ном — исро занона, мардона ва миёна номида, бо ҳамин мав-

чудияти чинсиятро ҳам нишон дода буд. Дар масъалаи фонетика Аристотель садоноку ҳамсадо ва ҳичоро фарқ мекард.

Намояндагони яке аз мактабҳои фалсафии Юнони қадим — стоикҳо низ доир ба масъалаҳои гуногуни забон қори зиёдеро анҷом додаанд. Онҳо (Хрисипп — 280—206 ва Кратес 170 то милод) таъкид мекарданд, ки байни ному предмет муносибати зич дида мешавад. Аз рӯи ном мохияти аслии предметро фаҳмидан мумкин аст, яъне ном предметро инъикос карда метавонад. Ва бо ҳамин ба пайдоиши яке аз қисматҳои лексикология — этимология асос гузошта буданд. Албатта, маънидои онҳо асосноку илмӣ набуд. Ин масъала танҳо баъди ба вуҷуд омадани методи муқоисавӣ — таъриҳӣ хусусияти илмӣ пайдо мекунад. Стоикҳо доир ба грамматика чунин қорҳоро анҷом додаанд:

1. Истилоҳи «хиссаҳои нутқ»-ро аз мантиқ ба забон қорӣ намуданд.
2. Зарфу артикльро шинохтанд.
3. Исбро (Хрисипп) ба ҳосу чинс чудо намуданд, вале ду хиссаи нутқ шумориданд.
4. Панҷ падежро нишон дода, ба онҳо ном доданд: имени-тельный падеж, родительный падеж, дательный падеж, винительный падеж ва звательный падеж.
5. Дар забони юнонӣ 24 ҳарфро нишон дода, онҳоро ба садоноку ҳамсадо чудо карданд.
6. Се ҷихати ҳарфро: овоз, ном ва тасвири оиро нишон доданд.
7. Дар забон мавҷуд будани шеваю лаҳҷаро қайд карданд.

Албатта, доир ба масъалаҳои забон хизмат ва роли грамматистҳои Искандария хеле қалон аст ва инро қуллан забоншиносии Юнони қадим номидан мумкин аст. Ин давраро эллиний меноманд, ки то соли 334—331 (пеш аз милод)-ро дар бар мегирад.

Аз асри III (пеш аз милод) сар карда шаҳри Искандария аз ҷихати илму маданият чунон инқишоф меёбад, ки ягон шаҳр ба он баробар шуда наметавонад. Фонди китобхонаи машҳури он, ки Птоломей 2 дар асри III (пеш аз милод) бино карда буд, ба 800 ҳазор мерасид. Намояндагони ин мактаб **Зенодот** (250 то милод), **Аристарх** (215—143 то милод), **Дионисий Фракийский** (170—90 то милод), **Аполлоний Дискол** (асри II), **Аристофан Византийский** (257—180 то милод) буданд.

Агар Дионисий грамматикаи забони юнониро тартиб дода бошад, Дискол синтаксиси он забонро тартиб додааст. Зенодот артикль, ҷонишин ва ҷамъи дугонаро нишон дода буд. Аристрах 8 хиссаи нутқ: ном, феъл, сифати феълӣ, ҷонишин, зарф, пайвандак, пешоянд ва артикльро фарқ мекард. Дар ин давра хиссаҳои нутқ пурра аз синтаксис чудо шуда, чун воҳиди морфология доғиста мешаванд. Дионисий 5 сифаро — номуайяний, ҳабарӣ, амрӣ, хоҳишмандӣ ва тобеиро, се тарзро —

ҳаракат, мафъул ва мобайнӣ, се шумораро — танҳо, дугона ва чамъ, се шахсро — якум, дююм ва сеюм ва се замонро — ҳозира, гузашта ва ояндаро фарқ мекард. Сифати феълӣ гуфта он гуна калимаҳоро меномиданд, ки ҳам хусусияти сифат ва ҳам хусусияти феълро (бе сиваву шахс) дорад. Грамматикаи Юнон ба забоншиносии араб ва бештар ба Европа таъсири калон расонидааст.

Забоншиносии дар Рим.

Римиҳо асосан ба забоншиносии Юнони қадим такя карда, бисёр истилоҳҳои он забонро қабул кардаанд. Грамматикаи онҳо низ таклид ба грамматикаи юнонист, фақат римиҳо қисмати услубро илова мекунанд. Ғайр аз ин онҳо ба ҳиссаи нутқ нидоро илова мекунанд, вале артикльро, ки ҳоси забони латинӣ нест, аз ҳисоб мебароранд ва бо 8 ҳиссаи нутқ мемунад. Аз забоншиносон **Марк Варрон** (116—27 пеш аз милод), **Элия Денат** (асри IV), **Присцион** (асри VI), **Веррий Флакк** ва **Помпей Фестро** ном бурдан мумкин аст, ки грамматикаи забони латиниро тартиб додаанд. Китоби Флакк ва Фест то замони мо омада расидааст.

ЗАБОНШИНОСИ ДАР АСРҲОИ МИЕНА

Дар асрҳои миёна европоиҳо танҳо забони латиниро меомӯхтанд. Забони латинӣ ҳамчун забони илм ва дин забони ягонаи халқҳои Европа доништа мешуд. Қонуни қондаҳои забони латинӣ ба ҳамаи забонҳо қорӣ карда мешуданд. Хусусиятҳои ҳоси забонҳои дигар ба назар гирифта намешуданд. Забони латинӣ мактаби тафаккури мантиқӣ шуморида мешуд. Забон гӯё аз ҷиҳати моҳияти мантиқӣ барои ҳамаи халқҳо умумӣ аст, танҳо аз рӯи шакл ва хусусиятҳои овозӣ фарқ мекунаду бас. Ҳамин ақида баъдтар (асри XVII) асоси пайдоиши грамматикаи универсалӣ гардид. Баробари пайдоиши дини насронӣ бисёр халқҳо соҳиби хат гардиданд ва дар қалқсоҳо забонҳои ҷудогона омӯхта мешудагӣ шуд ва асарҳои динӣ аз латинӣ ба он забонҳо тарҷума шуданд.

Дар ин давра суффиксро фарқ мекарданд. Ҳиссаи нутқи номро ба исму сифат ҷудо намуданд. Баҳси фалсафӣ-лингвистии байни реалистҳои номиналистҳо авҷ мегирад. Ба фикри роҳбарии реалистҳо **Ансельм** (1033—1109), гӯё ба таври реалӣ мафҳумҳои умумӣ (масалан, дарахт, хона, кӯҳ, ҳаракат ва ғайра) вучуд дорад, предмет ва ҳодисаҳои бо ин мафҳумҳо мувофиқаткунанда акси суҷ ва хираи онҳоанд. Ин ҷараёни идеалистӣ буд. Ба фикри номиналистҳо, ки сардорҳои Росцелии ва Пьер Абеляр (1079—1142) буданд, предметҳои ҷудогона бо хусусиятҳои ҳоси худ ба таври реалӣ вучуд доранд, мафҳумҳои умумӣ бошанд, аз ҳамаи предметҳо бо ёрии тафаккури мо ба вучуд оварда шудаанд. Ин ақидаи дуруст буд,

бижобар ин намояндагони калисо ҳамеша ба мукобили онҳо мебаромаданд.

Забоншиносӣ дар Арабистон.

Дар асрҳои VII—VIII давлати бузурги арабҳо — хилофат ба амал меояд. Ин давлати гуногунзабон ва гуногунмаданият буд, вале забони давлатӣ забони арабӣ ва дини ислом буд. Забони арабӣ барои халқҳои гуногунзабоне, ки дини исломро қабул карда буданд, забони ягонаи дин ва китобат буд. Ҳамин ҳолатро хеле баъдтар дар мамлакатҳои Европа ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Забони латинӣ мисли забони арабӣ барои ҳаман халқҳои Европа забони ягонаи дин ва китобат буд.

Таъсири маданияти баланди ҳиндуҳо ва юнониҳо мушоҳида мешавад. Дар Арабистон ҳам омӯзиши забон ҷиҳати амалӣ дошт. Мақсад пурра ва саҳеҳ омӯختани китоби муқаддаси оини ислом — Қуръон буд. Мақсад, аз як тараф, фаҳмонидани забони классикӣ Қуръон бошад, аз тарафи дигар, омезиш наёфтани он бо забони гуфтугӯӣ ва лаҳҷаҳои арабӣ буд. Аз забоншиносони араб, ки дар ду марказ — Басра ва Хуф ва баъдтар Бағдод ҷой гирифта буданд, Халил-ал-Фарҳодӣ (718—791), форс Сабӯвайҳӣ (вафоташ 793), Ибн Дурейд, юнонӣ Абӯ Абайда, Ибни Сино, Маҳмуди Қошғарӣ, ҳинд Сағонӣ (1181—1252), форс Фирӯзободӣ (1329—1414)-ро ном бурдан мумкин аст. Инҳо бештар луғат тартиб додаанд.

Арабҳо се ҳиссан нутқ — ном (исм), феъл ва калимаҳои ёрирасиро нишон дода, овозу ҳарфҳои ниҳоят хуб фарқ мекарданд ва ҳатто ба фаҳмиши фонема наздик шуда буданд. Онҳо решаи сеҳамсадогӣ (котиб, китоб, катл, қобил), ки ҳосил забонҳои сомист, хеле хуб омӯхта буданд. Ғайр аз ин суффикс ва флексияи дохилро нағз фарқ карда, вазифаю аҳамияти онҳоро хуб нишон дода буданд. Ин ба забоншиносии Европа, хусусан ба Франс Бопп, таъсири калон расонид. Европониҳо мафҳуми решаҳо (юнониҳо ва римҳои инро намедонистанд) аввалин бор аз арабҳо мефаҳмаид, зеро бо забоншиносии Ҳиндустон ҳоло шинос набуданд. Қамбудин луғати арабҳо он буд, ки дар он ҳам калимаҳои классикӣ ва ҳам шеваю лаҳҷаро якҷоя, ба таври омехта дода буданд. Ғайр аз ин онҳо ба масъалан муқоиса диққат намедоданд.

Забоншиносии давраи Тачаддуд (Возрождение).

Тачаддуд асрҳои XV—XVIII-ро дар бар мегирад. Дар ин давра капитализм ғалаба мекунад. Ва ҷараёни фикрию маданӣ — нашъунамо, ислоҳот ва маърифат ба амал меояд.

Мафҳуми нашъунамо (ренессанс) он буд, ки маданияти динии феодалий ба маданияти ғайридинӣ (светский), ки ба маданияти қадима такъия мекард, иваз шуд.

Мафҳуми ислоҳот (реформация) — (ҳаракати иҷтимоии зиддифеодалии асри XVI дар Европони Ғарбӣ, ки шакли муборизан динии зидди калисои католикиро гирифта буд) он аст, ки

ҳоқимияти папа барҳам хӯрда, ба инкишоф ва тараққиёти қувваҳои миллии мамлакатҳои Европа шароит фароҳам оварда мешавад.

Маърифат (просвещение) — давраи инкишофи илму маданият дар фалсафа дар Европани Ғарбии асрҳои XVII—XVIII бошад, ҳаёти рӯҳии Европаро бо фалсафаю илм алоқаманд намуд. Давраи нав шахсони машҳури оламро ба мисли Коперник, Галилей, Коперник, Декарт, Нютон, Лейбниц, Ломоносов ва дигарон ба вуҷуд овард. Умуман, дар ин давра дар ҷамъият тағйироти куллии ба амал меояд.

Дар ин давра доир ба забонҳои зиёд маълумот ва материал ҷамъ мешавад. Омӯзиши осори қадимаи юнонӣ, лотинӣ, яҳудии қадим ва соми ривож мегирад. Лонҳан забонҳои умумичаҳони сунӣ, грамматикаҳои универсалӣ ба вуҷуд меоянд.

Дар масъалаи дастрас ва паҳн намудани забону маданияти қадима хизмати Юлий Цезарь Скалигер (1484—1558), Роберт Стефанус Юстус Скалигер (1540—1609), Иоган Рейхлин ниҳоят қалон аст.

Дар ин давра ва махсусан аз охири асри XV сар карда тартиб додан ва навиштани грамматикаҳои гуногун сар мешавад ва доир ба забонҳои испанӣ (1492), бретонӣ (1499), немисӣ (1527), французӣ (1531), англисӣ (1538), венгерӣ (1539), чехӣ (1567), полякӣ (1568), баскӣ (1587), славянӣ (1596), латышӣ (1644), литвонӣ (1653) грамматикаҳо ҷоп мешаванд. Ин грамматикаҳо асосан дар қолаби забони лотинӣ навишта шуда буданд, вале хусусиятҳои ин забонҳо маҷбур мекард, ки бисёр ҷойҳои он дигар карда шавад.

Азбаски забонҳои зиёд маълум ва омӯхта мешаванд, луғатҳои ба амал меоянд, ки ҷандии забонро дар бар мегиранд. Масалан, табиатшинос ва сайёҳи рус Пётр Палас дар асари худ «Луғатҳои муқоисавии ҳамаи забонҳои диалектҳо» (1787—1789) доир ба 272 забон, олимони немис Аделунг ва Фатер дар асарашон «Митридат ва ё забоншиносии умумӣ» доир ба 500 забон маълумот медиҳанд. Ба масъалаи пайдоиши забон ҳам диққат меодагӣ шуданд. Соли 1761 асари Жан Жак Руссо «Таҷрибаи доир ба пайдоиши забонҳо» ва Гердер «Таҷқиқоти оид ба пайдоиши забонҳо» (1772) ҷоп мешавад.

Пайдоиши ҷараёни фалсафии рационализм (асри XVII) ба он сабаб шуд, ки баъзе философҳо — забоншиносҳо категорияҳои забонҳоро бо категорияи мантиқ як мешумориданд. Агар ин ё он ҳодисаи забонӣ дар мантиқ мушоҳида нашавад, онро камбудӣ шуморида ба барҳам додани он ҳаракат мекарданд. Тарафдорони ин ҷараён тақлиф мекарданд, ки барои ҳамаи забонҳо грамматикаи умумӣ, ягона тартиб дода шавад. Яке аз ҷунин грамматикаҳои универсалӣ «Грамматикаи умумӣ ва рационалӣ» (1660) ба қалами олимони француз Пор-Рояль Лансло ва Антон Арно тааллуқ дорад. Инҳо фалсафии Декартро асос гирифта буданд, зеро дар он алоқии зичи грамматикаю

мантиқ қайд шудааст. Агар забон тафаккурро ифода кунад, пас категорияи забон низ ифодакунандаи категорияи фикр аст. Аз ин рӯ, грамматика бояд ба мантиқ такъя кунад. Агар мантиқ барои ҳамаи халқҳо ягона бошад, грамматика ҳам бояд чуқини шавад. Барои як забон тартиб додани грамматика мантиқан нодуруст аст.

Албатта, дар байни забонҳо, чи хеле ки қайд карда будем, умумият ҳаст, вале ҳар як забон ҷиҳатҳои хос ва махсуси худро дорад, аз ин рӯ, пурра мувофиқат кардани хусусиятҳои забону мантиқ номумкин аст. Масалан, на ҳамаи калимаҳо мафҳуми мантиқӣ доранд, яъне маънои лексикиро ифода карда метавонанд. Гурӯҳи калони калимаҳои ёридиҳанда танҳо маъноҳои грамматикиро ифода мекунанд.

Ғайр аз ин тарафдорони ҷараёни рационализм ба сохтани забони сунъии байналхалқӣ ҳаракат мекунанд. Файласуфҳои франсуз Рене Декарт (асри XVII) ва Готфрид Вильгельм Лейбниц (1646—1716) тарғиботчиёни асосии ин равия буданд.

То ҳол қариб 600 лоиҳаи забони сунъии байналхалқӣ сохта шудааст. Вақтҳои охир ба ҷиҳати фалсафии ин масъала не, балки ба ҷиҳати амалии он диққат меодагӣ шуданд. Аз охириҳои асри XIX сар карда чанд навъи забони сунъӣ, ба мисли **воляпюк**, **идо** ва **эсперанто** сохта шуд. Аз инҳо эсперанто, ки соли 1887 аз тарафи духтури варшавагӣ Людвиг Земенгоф тартиб дода шуда буд, то индозае муваффақият пайдо кард. Эсперанто калимаи лотинӣ буда, маъноаш умедкунанда мебошад. Холо зиёда аз 10 миллион кас ин забонро медонад. Бо ин забон журналҳои китобҳои зиёде ҷоп ва тарҷума шудааст. Аз ин забон ба таври васеъ коллекционерҳо, варзишгарон, духтурҳо, бахрнавардон ва филологҳо истифода мебаранд. Таркиби луғавии забони эсперанто аз 900 калимаи решагӣ иборат аст. (Луғатҳои ҳозира 25 ҳазор калимаи решагӣ доранд). Аз инҳо 60% ба забонҳои романӣ, асосан лотинӣ, 30% ба забони германӣ ва 10% ба забонҳои славянӣ тааллуқ дорад. Грамматикаи эсперанто 16 қондаи нисбатан соддаро дар бар мегираду ҳалос. Масалан, тамоми исмҳои суффикси «-О» дорад: ҳомо — одам, патро — падар, патрино — модар; сифатҳои анҷоман «-а» мегиранд: ҳома — одамӣ, патра — падарӣ, матрина — модарӣ; зарфҳо бошад, анҷоман «-е» мегирад: боне — нағз, хуб, малбоне — бад, ганда ва ғайра.

Дар охири ҳаминаро бояд қайд кард, ки то асри XVIII олимони забонро таърирнаббанди гумон мекарданд. Файласуфи италяний **Чамбатист Вико** (1725) аввалин шахсест, ки дар хусуси тараққиёти ҷамъияту забон сухан меронад. Хизмати генералии Вико, — ба гуфти Маркс, — ҳалли ин масъала набуда, балки гузориши он мебошад. Як қатор олимони, ба мисли Шарль де Брось, Ж. Ж. Руссо, Монбоддо, Адам Смит, Пристли, Ҷон Гори-Тук, Гердер ва дигарон фикри Викоро инкишоф медиҳанд. Албатта, ақидани ҳамаи инҳо як хел набуд. Масалан, файласуфи англис

Чозеф Пристли дар таракқиёти забон ба мисли Гегель, Шлейхер се давраро мебинад: саршавӣ, гулгулшукуфӣ ва нестшавӣ (мурдан), вале Монбоддо бараксе дар таракқиёти забон прогресси домиро мебинад.

Дар асрҳои XVI—XVIII доир ба забонҳои гуногун материалҳои зиёд ҷамъ карда мешавад. Дар пайдоиши забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ шиносони европоӣҳо бо санскрит аҳамияти бағоят калон дошт, зеро дар натиҷа маълум шуд, ки як қатор забонҳои асосии Европа бо санскрит умумияти наздик доранд.

Аввалин шахсе, ки умумият ва монандии калимаҳои санскриту забони италияниро нишон додааст, савдогари италияний Филиппо Сассети буд. Вай панҷ сол (1583—1588) дар Ҳиндустон зиндагӣ карда, забони санскритро меомӯзад ва ин гуна умумиятро мушоҳида мекунад. Забоншиносии голландӣ Иосиф Юстус Скалигер дар китоби худ «Мулоҳизаҳо доир ба забонҳои европоӣҳо» (1599) 11 забони халқҳои Европаро ба мисли славяний, германӣ, романӣ, юнонӣ, венгрӣ, тоторӣ ва ғайра аз рӯи калимаи **худо** ба ҳамдигар муқоиса карда ба хулосае меояд, ки ин забонҳо байни худ ҳеҷ гуна умумияте надоранд. Ин фикр ғалат буд, зеро аз рӯи як калима забонҳоро бо ҳам муқоиса карда ҳешигарии онҳоро нишон додаи имқонинопазир аст. Баъдтар маълум шуд, ки аз он 11 забоне, ки Скалигер бо ҳам муқоиса карда буд, забонҳои венгрӣ ва тоториро истисно кунем, боқимондаи онҳо ба гурӯҳи хиндуаврупоӣ дохил мешаванд. Лейбниц умумияти калимаҳои забонҳои финию венгериро бо туркӣ, муғулӣ ва манҷурӣ нишон медиҳад. Ғайр аз ин вай таъкид мекунад, ки забони қадимаи яҳудӣ нахустзабони (праязыки) забонҳои дунё нест. Ломоносов дар китоби худ «Материалҳо доир ба грамматикаи русӣ» (1755) ҳешигарии 5 забони Европаро (русӣ, латышӣ, юнонӣ, лотинӣ ва немисӣ) нишон медиҳад ва таъкид мекунад, ки забонҳои хеш аз як забони қадима ба вучуд омадаанд.

Шарқшинос ва ҳуқуқшиносии англис Вильям Чонс (1746—1794) солҳои 1783—1794 дар Бенғалия қозигӣ мекард. Соли 1784 вай «Ҷамъияти оснӣ» барпо мекунад. Вазифаи ин анҷуман омӯхтани маданият ва забонҳои Ҳиндустон буд. Соли 1786 В. Чонс дар ҳамин ҷамъият дар мавзӯи «Тадқиқоти оснӣ» маъруза мекунад. Дар маъруза бо далелҳои раднашаванда мувофиқати забонҳои хиндуаврупоиро ҳам аз ҷиҳати грамматикӣ ва ҳам аз ҷиҳати лексикӣ нишон медиҳад. Ӯ меғӯяд: «Санскрит сохти аҷиб дорад ва бо забонҳои юнонӣ лотинӣ ҳам аз рӯи решаи феълҳо ва ҳам шаклҳои грамматикӣ чунон ҳешигарии наздик дорад, ки тасодуф шуданиш мумкин нест. Ҳешигарӣ ба дараҷаест, ки ягон мутахассис ҳам ба он шубҳа карда наметавонад, ки ин забонҳо аз як манбаъ ба вучуд омадаанд, вале мумкин аст, он забон ҳоло вучуд надошта бошад». Ба фикри ӯ, забонҳои готӣ, кельтӣ ва форсии қадим ҳам аз ҳамон манбаъ ба амал омадаанд. В. Чонс ақидаҳои худро бо таҳлили

овозҳову фактҳои грамматикӣ тасдиқ накард, бинобар он вайро асосгузори забоншиносии муқоисавӣ гуфтаи мумкин нест.

Иосиф Добровский ба омӯзиши муқоисавии забонҳои славяний асос гузоштааст. Ғайр аз ин ӯро асосгузори илми филологияи славяний низ меноманд. Асарҳои ӯ «Таърихи забон ва адабиёти чех» (1792), «Китоби дарсии муфасссали забони чехӣ» (1809—1819) ва «Луғати немисӣ-чехӣ» аҳамияти калон доранд. Добровский аввалин шуда забони қадимаи славяний ва грамматикаи онро аз ҷиҳати илмӣ омӯхт. Ғайр аз ин ӯ забонҳои славяниро тасниф намудааст. Ин забоншиносии чех ба омӯзиши забони русӣ аҳамияти калон дода, бо мақсади бо ин мамлакат аз наздик шинос шудан ва бо олимони он алоқа пайдо кардан ба Россия чанд бор омадааст.

Шаҳси дигаре, ки ба пайдоиши забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ёрӣ расонидааст, забоншиносии немис Фридрих Шлегель (1772—1829) мебошад. Соли 1808 Фридрих Шлегель дар асари худ «Доир ба забон ва ҳикмати ҳиндуҳо» хешигарии санскритро бо забонҳои лотинӣ, юнонӣ, германӣ ва форсӣ натавоҷ аз рӯи таркиби калимаҳо, балки ҷиҳатҳои грамматикӣ нишон медиҳад. Камбудии ин олим асоси забонҳои Европа шуморидани санскрит буд. Истилоҳи «грамматикаи муқоисавӣ» аввалин бор дар асари Ф. Шлегель дучор мешавад.

Санскрит аз ду ҷиҳат ба пайдоиши грамматикаи муқоисавӣ асос гузошт: 1. Санскрит ҳам аз ҷиҳати системаи ҳамсадоҳо ва ҳам морфология хусусияти архаистии худро бештар нигоҳ доштааст ва аз рӯи он дар боран нахустзабони ҳиндуаврупоӣ тасаввурот пайдо кардан мумкин аст.

2. Грамматистҳои ҳинд фонетикаю морфологияи забони қадимаи худро ниҳоят мукаммал тадқиқ намудаанд. Хулоса, ҳаман ин корҳо ба пайдоиши забоншиносии муқоисавӣ таҳкурсии гузошанд.

ЗАБОНШИНОСИИ МУҚОИСАВӢ — ТАЪРИХӢ

Аз фасли гузашта маълум шуд, ки то асри XIX як қатор олимони монандии забонҳоро нишон додаанд, вале онро аз ҷиҳати илмӣ исбот накардаанд.

Дар асри XIX як гурӯҳ олимони беҳабар аз қори ҳамдигар дар як вақт умумияти забонҳои гуногунро нишон дода, ба хулосае омаданд, ки ин гуна умумият хешигарии ин забонҳоро мефаҳмонад. Ҳаман ин забонҳо аз як забон ба амал омада, бо мурури замон забони мустақил гардидаанд. Дар натиҷа грамматикаҳои муқоисавӣи ҳиндуаврупоӣ, соми ва угрофинӣ ба вучуд омаданд. Дар ин қор методи муқоисавӣ-таърихӣ роли ҳалқунанда бозид. Натиҷаҳои методи муқоисавӣ-таърихӣ ба забоншиносии умумӣ асос гузошт. Муҳокимаи фалсафӣ ва таърихӣ доир ба забон пеш ҳам буд, вале методи муқоисавӣ-таъ-

рихӣ ба пайдоиши илми забоншиносӣ сабаб шуд ва асос гузошт. То асри XIX ҳолати ҳозира ва ё гузаштаи ин ё он забон омӯхта мешуд, дар хусуси пайдоишу таракқиёти он чизе гуфта намешуд. Омӯзиши муқоисавии забонҳо ба ин хотима дод. Албатта, хизмати Маҳмуди Қошғарӣ, Вильям Чонс, Фридрих Шлегель ва дигарон дар пайдоиши методи муқоисавӣ-таърихӣ кам нест.

Ҳамин тариқ, дар аввали асри XIX илми мустақили забоншиносӣ ба амал меояд, яъне аз филология, фалсафа ва таъриху табиат чудо мешавад.

Методи муқоисавӣ-таърихӣ бо роҳи муқоисаи материали забонҳои натавонҳои таърихи он забонҳо, балки қонуниятҳои таракқиёти онҳо нишон медиҳад ва бо ҳамин забоншиносиро аз олами таҳмину фантазия ба илми муайян, сахте ё ки аниқ мубаддал менамояд.

Таърихи омӯзиши муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои ҳиндуаврупоиро ба чор давра чудо кардан бехтар аст:

1. Аз пайдоиш ва ташаккули методи муқоисавӣ-таърихӣ то замони ҷавонграмматикҳо.
2. Ҷавонграмматикҳо.
3. Аз ҷавонграмматикҳо то «Курси лингвистикаи умумӣ»-и Фердинанд де Соссюр ва рамзонии (расшифровка) осори забони ҳетӣ.
4. Аз «Курси лингвистикаи умумӣ»-и Соссюро хатти ҳетӣ то замони мо.

Давраи якум. Ин давра солҳои 1816—1870-ро дар бар мегирад. Масъалаи асосии ин давра ба вучуд омадани методи муқоисавӣ-таърихӣ ва пайдоиши забоншиносии умумӣ буд. Дар ин давра ҷамъ намудани материал ва ба система даровардани он давом мекунад. Доир ба ҳамин масъалаҳо фикри катъӣ гуфтаи барвақт буд, зеро баъзе масъалаҳо пурра омӯхта нашуда буданд ва материали зарурӣ ҳам гирд оварда нашуда буд. Санскритро асос ва ё нахустзабони забонҳои ҳиндуаврупоӣ шуморидани Ф. Бопп, Курциус, Ф. Шлегель, А. Шлейхер ва дигарон муайян кардани қонуниятҳои забонҳои ҳиндуаврупоиро душвор намуда буд. Дар санскрит будани се садонок (а, и, у) ба ҷои панҷ садоноки (а, и, у, о, э) нахустзабон ин фикро рад менамуд.

Дар ин давра бисёр хатҳои номаълум хонда мешавад. Масалан, соли 1822 олимони франсуз Жан Франсуа Шамполион иероглифҳои Мисро, соли 1837—1840 олимони немис Георг Фридрих Гротенд хати мексикӣ форсӣ-тоҷикиро меҳонад. Хонда шудани хати мексикӣ ба хондани хатҳои аккадӣ, элмасҳо, хетҳо ва халдҳо сабаб ва асос шуд. Ғайр аз ин хатҳои Кипр ва хати орхонии туркӣ хонда мешавад. Хондани ин хатҳо аҳамияти қалон дошт.

Давраи якумро ба ду марҳала чудо мекунад. Марҳалаи аввал таҳминан солҳои 1816—1850-ро дар бар мегирад. Ҷи хеле

ки гуфтем, дар ин марҳала методи мукоисавӣ-таърихӣ ва забоншиносии умумӣ ба амал меояд. Асосгузориони методи мукоисавӣ-таърихӣ Ф. Бопп, Р. Раск, Я. Гримм, А. Востоков ва дигарон буданд.

Франц Бопп (1791—1867). Забоншинос ва хиндушинос машҳури немис мебошад. У аз соли 1821 профессори университети Берлин буд. Соли 1816 «Доир ба системаи таърифи забони санскрит дар муқоиса бо забонҳои юнонӣ, латинӣ, форсӣ ва германӣ» китобе менависад. Ин асар ба пайдоиши методи мукоисавӣ-таърихӣ асос гузошт ва як гурӯҳ забоншиносон ин солро соли пайдоиши забоншиносии мукоисавӣ-таърихӣ меноманд. Бо ифодаи Мейе, Ф. Бопп дар ҳақиқат нахустзабони хиндуаврупоӣ методи мукоисавӣ-таърихро ба вуҷуд овард, ҷи ҳеле ки Колумб дар ҳақиқат роҳи Хиндустон Америкаро кашф карда буд.

Кашфи Ф. Бопп дар ҳақиқат Охир, забоншиносон В. Чоис ва Ф. Шлегель низ ҳашигарии забонҳои хиндуаврупоиро гуфта буданд-ку? Хизмати Бопп он буд, ки дар асоси материали забонҳои ҳеш назарияи системанокро ба вуҷуд овард. Дар натиҷаи муқоисаи бандҳои феълӣ дар ин забонҳо маълум шуд, ки натиҷаи ҳодисаҳои ҳадогонӣ, балки системаҳои ягонаи грамматикӣ ба ҳам монанд мебошанд. Мувофиқат баҳои Бопп воқеа буд. Мақсади Бопп шакли қадимро нишон додан, ба воқеаи далели як забон ва ё шакли замонии он шакли забони дигарро маънидор намудан буд. Ин навиғарии олим буд, ки ба он забоншиносии мукоисавӣ вуҷуд надорад.

Бопп баъдтар ба он забонҳо забони қадимаи русӣ ва арманиро ҳам дохил мекунад. Хулоса, ҳамаи он забонҳо, ки ҳоло мо ба онҳо хиндуаврупоӣ дохил мекунем, аз назари олим дур намондааст, ба истиқомати забонҳои ҳақиқӣ ва тохарӣ, ки он вақт маълум набуданд. Бопп ба ин онҳо забонҳои номҳои «хиндуаврупоӣ»-ро додааст.

Ба норасоии қари Бопп ба ҳамаи гурӯҳ дохил кардани забонҳои индонезӣ ва кавказӣ, инчунин санскритро нахустзабони забонҳои хиндуаврупоӣ шумориданро дохил кардан мумкин аст.

Расмус Христиан Раск (1787—1832). Забоншиноси гениали Дания Расмус Раск низ дар як вақт бо Ф. Бопп, вале баҳабар аз ҳамдигар ба омӯзиши мукоисавӣ-таърихӣ забонҳои хиндуаврупоӣ машғул мешавад. Солҳои 1816—1823 ба саёҳати Оснӣ мебарояд, ба Хиндустон ҳам меравад. Аз соли 1823 то охири умр профессори университети Копенгаген буд. Асари машҳур ва маъруфи ӯ «Тадқиқоти доир ба забони қадимаи шимол ва ё пайдоиши забони исландӣ» соли 1814 навишта шуда, соли 1818 ҷоп мегардад. У дар ин асари худ ҷанд фикри ҷолиби диққат гуфтааст, ки то ҳол аҳамияти худро гумона кардааст. Ба фикри олим, ягон воқеа ба мисли забон манбаи муҳимтарин дар муайян кардани пайдоиши халқ дар за-

монҳои ниҳоят қадим ва алоқаи зичи байни халқҳо шуда наметавонад. Хангоми муқоисаи забонҳо фарқ қунонидани хусусиятҳои лексикӣ ва грамматикиро талаб мекунад ва ба мувофиқати хусусиятҳои грамматикӣ забонҳо эътибори махсус медиҳад. Вай дар ин асари худ ҳешигарии забонҳои германӣ, литовӣ, славянӣ, лотинӣ ва юнониро нишон медиҳад. Раск муқоисаи нишонаҳои грамматикӣ ва махсусан бандакхоро муҳим мешуморад, зеро онҳо аз як забон ба забони дигар намегузаранд. Вай муқоисаи калимаҳои решагии ҳаётан муҳим ва овозхоро низ шартӣ зарурӣ муқоиса мешуморад. Раск дар асари аввалини худ «Қитоби дарсӣ ба забони исландӣ» (1811) ба муқобили грамматикаи мантикӣ барои мадад, таъкид мекунад, ки вазифаи грамматика набояд фармон додани ҷи навъ сохтани калима бошад, балки ҷи хел ба амал омадан ва тағйир ёфтани калимаҳоро тасвир кардан аст.

Раск аввалин шахсест, ки бо вучуди бо забонҳои славянӣ наздикӣ доштан шоян махсуси забонҳои хиндуаврупоӣ будани забонҳои балтиқиро нишон додааст.

Раск ба мисли Франц Бопп забони аввалин — нахустзабонро ҷустуҷӯ намекунад. Вай алоқамандии забонҳои скандинавиро бо забонҳои дигари хиндуаврупоӣ нишон медиҳад. Ӯ забони исландиро аввал бо забонҳои гренландӣ, кельтӣ, баскӣ, финӣ, баъд бо норвегӣ, шведию даниягӣ муқоиса карда, онҳоро бо забонҳои дигари германӣ ва тамоми забонҳои германиро бо юнонию лотинӣ ё ки фракийӣ муқоиса мекунад.

Хулосаи Раск он аст, ки забонҳои скандинавию германӣ бо ҳам хеле наздиканд. Умумият ва ё манбаи қадиман онҳо ва инчунин забонҳои славянӣю балтиқиро дар забонҳои қадиман лотинӣ ва ё фракийӣ пайдо кардан мумкин аст, зеро ин забонҳо хусусияти архаистӣ ва ё қадиман худро бештар нигоҳ доштаанд.

Забоншинос номи Франция Антуан Мейе ба ин ду забоншинос чунин баҳо медиҳад: «Аз ҷиҳати ба муқоисаи забонҳо ҳамроҳ накардани санскрит Раск ба дараҷаи Бопп нарасидааст, вале ӯ ба пайдо кардани шакли қадима беҳуда саргардон нашуда, умумияти қадиман забонҳои ба ҳам наздикро нишон медиҳад. Ба фикри Раск, ҳамаи бандакҳои забони исландиро ба ин ё он дараҷа дар забонҳои юнонӣ ва лотинӣ пайдо кардан барои исбот кифоя аст. Аз ин ҷиҳат асари ӯ нисбат ба асари Бопп илмӣ ва кам кӯшнашуда аст».

Яков Гримм (1785—1863). Гримм бо ёрии методи муқоисавӣ-таърихӣ таъно як шоян забонҳои хиндуаврупоӣ-германиро муқоиса намудааст. Ӯ дар асари худ «Грамматикаи немисӣ» (1819), ки аз чор ҷилд иборат аст, тамоми забонҳои германиро аз шакли қадимаашон сар карда муқоиса намудааст. Ҳар чор ҷилди ин асар соли 1838 ба охир расида, соли 1848 бо номи «Таърихи забони немисӣ» аз ҷои мебарояд. Дар асари калонҳаҷми «Луғати немисӣ» (1854), ки ҷилди дуюмаш

ки гуфтем, дар ин марҳала методи муқоисавӣ-таърихӣ ва забоншиносии умумӣ ба амал меояд. Асосгузори методи муқоисавӣ-таърихӣ Ф. Бопп, Р. Раск, Я. Гримм, А. Востоков ва дигарон буданд.

Франц Бопп (1791—1867). Забоншинос ва хиндушиноси машҳури немис мебошад. Ӯ аз соли 1821 профессори университети Берлин буд. Соли 1816 «Доир ба системаи таърифи забони санскрит дар муқоиса бо забонҳои юнонӣ, латинӣ, форсӣ ва германӣ» китобе менависад. Ин асар ба пайдоиши методи муқоисавӣ-таърихӣ асос гузошт ва як гурӯҳ забоншиносон ин солро соли пайдоиши забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ меноманд. Бо ифодаи Мейе, Ф. Бопп дар ҳақиқати нахустзабони хиндуаврупоӣ методи муқоисавӣ-таърихиро ба вучуд овард, ки хеле ки Колумб дар ҳақиқати роҳи Хиндустон Америкаро кашф карда буд.

Кашфи Ф. Бопп дар ҳақиқат Охир, забоншиносон В. Чоис ва Ф. Шлегель низ ҳешигарии забонҳои хиндуаврупоиро гуфта буданд-ку? Хизмати Бопп он буд, ки дар асоси материали забонҳои ҳеш назарияи системанокро ба вучуд овард. Дар натиҷаи муқоисаи бандакҳои феълӣ дар ин забонҳо маълум шуд, ки натавоно ҳодисаҳои ҷудогона, балки системаҳои ягонаи грамматикӣ ба ҳам монанд мебошанд. Мувофиқат барои Бопп воқеа буд. Мақсади Бопп шакли қадимро нишон додан, ба воқеаи далели як забон ва ё шакли замони он шакли забони дигарро маънидод намудан буд. Ин назарияи олим буд, ки бе он забоншиносии муқоисавӣ вучуд надорад.

Бопп баъдтар ба он забонҳои забони қадиман русӣ ва арманиро ҳам дохил мекунад. Хулоса, ҳамаи он забонҳо, ки ҳоло мо ба онҳо хиндуаврупоӣ дохил мекунем, аз назари олим дур намондааст, ба истиснои забонҳои ҳетӣ ва тохарӣ, ки он вақт маълум набуданд. Бопп ба ин онҳо забонҳои номи «хиндуаврупоӣ»-ро додааст.

Ба норасонҳои қариби Бопп ба ҳамин гурӯҳ дохил кардани забонҳои индонезӣ ва кавказӣ, инчунин санскритро нахустзабони забонҳои хиндуаврупоӣ шумориданро дохил кардан мумкин аст.

Расмус Христиан Раск (1787—1832). Забоншиноси гениалии Дания Расмус Раск низ дар як вақт бо Ф. Бопп, вале беҳабар аз ҳамдигар ба омӯзиши муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои хиндуаврупоӣ машғул мешавад. Соли 1816—1823 ба саёҳати Осие мебарояд, ба Хиндустон ҳам меравад. Аз соли 1823 то охири умр профессори университети Копенгаген буд. Асари машҳур ва маъруфи ӯ «Тадқиқот доир ба забони қадиман шимол ва ё пайдоиши забони исландӣ» соли 1814 навишта шуда, соли 1818 ҷоп мегардад. Ӯ дар ин асари худ чанд фикри ҷолиби диққат гуфтааст, ки то ҳол аҳамияти худро гумона кардааст. Ба фикри олим, ягон воқеа ба мисли забон манбаи муҳимтарин дар муайян кардани пайдоиши халқ дар за-

монҳои нихоят қадим ва алоқаи зичи байни халқҳо шуда наметавонад. Хангоми муқоисаи забонҳо фарқ қунонидани хусусиятҳои лексикӣ ва грамматикиро талаб мекунад ва ба мувофиқати хусусиятҳои грамматикӣ забонҳо эътибори махсус медиҳад. Вай дар ин асари худ хешигарии забонҳои германӣ, литовӣ, славянӣ, лотинӣ ва юнониро нишон медиҳад. Раск муқоисаи нишонаҳои грамматикӣ ва махсусан бандакхоро муҳим мешуморад, зеро онҳо аз як забон ба забони дигар намегузаранд. Вай муқоисаи калимаҳои решагии ҳаётан муҳим ва овозхоро низ шартӣ зарурӣ муқоиса мешуморад. Раск дар асари аввалини худ «Китоби дарсӣ ба забони исландӣ» (1811) ба муқобили грамматикаи мантикӣ барои мадад, таъкид мекунад, ки вазифаи грамматика набояд фармон додани чӣ навъ сохтани калима бошад, балки чӣ хел ба амал омадан ва таъбир ёфтани калимаҳоро тасвир кардан аст.

Раск аввалин шахсест, ки бо вучуди бо забонҳои славянӣ наздикӣ доштан шоҳан махсуси забонҳои ҳиндуаврупоӣ будани забонҳои балтиқиро нишон додааст.

Раск ба мисли Франц Бопп забони аввалин — нахустзабонро ҷустуҷӯ намекунад. Вай алоқамандии забонҳои скандинавиро бо забонҳои дигари ҳиндуаврупоӣ нишон медиҳад. Ӯ забони исландиро аввал бо забонҳои греландӣ, кельтӣ, баскӣ, финӣ, баъд бо норвегӣ, шведӣю даниягӣ муқоиса карда, онҳоро бо забонҳои дигари германӣ ва тамоми забонҳои германиро бо юнонию лотинӣ ё ки фракийӣ муқоиса мекунад.

Хулосан Раск он аст, ки забонҳои скандинавию германӣ бо ҳам хеле наздиканд. Умумият ва ё манбаи қадимаи онҳо ва инчунин забонҳои славянӣю балтиқиро дар забонҳои қадимаи лотинӣ ва ё фракийӣ пайдо кардан мумкин аст, зеро ин забонҳо хусусияти архаистӣ ва ё қадимаи худро бештар нигоҳ доштаанд.

Забоншиноси номини Франция Антуан Мейе ба ин ду забоншинос ҷуни баҳо медиҳад: «Аз ҷиҳати ба муқоисаи забонҳо ҳамроҳ накардани санскрит Раск ба дараҷаи Бопп нарасидааст, вале ӯ ба пайдо кардани шакли қадима бехуда саргардон нашуда, умумияти қадимаи забонҳои ба ҳам наздикро нишон медиҳад. Ба фикри Раск, ҳаман бандакҳои забони исландиро ба ин ё он дараҷа дар забонҳои юнонӣ ва лотинӣ пайдо кардан барои исбот кифоя аст. Аз ин ҷиҳат асари ӯ нисбат ба асари Бопп илмӣ ва кам кӯҳнашуда аст».

Яков Гримм (1785—1863). Гримм бо ёрии методи муқоисавӣ-таърихӣ таъҷибан як шоҳан забонҳои ҳиндуаврупоӣ-германиро муқоиса намудааст. Ӯ дар асари худ «Грамматикаи немисӣ» (1819), ки аз чор ҷилд иборат аст, тамоми забонҳои германиро аз шакли қадимаашон сар карда муқоиса намудааст. Хар чор ҷилди ин асар соли 1838 ба охир расида, соли 1848 бо номи «Таърихи забони немисӣ» аз ҷои мебарояд. Дар асари қалонҳаҷми «Луғати немисӣ» (1854), ки ҷилди дуумаш

1900 чоп шудааст, Гримм тамоми калмаҳои забони немисиро ҷой додааст.

Асарҳои Гримм ба забоншиносони минбаъда таъсири калон расонидааст, таъсири ӯро дар осори забоншиноси рус Буслаев Ф. И. бештар мушохида мекунем. Гримм материали хеле зиёд чамъ намуда, таъбир ва такмили шаклҳои грамматикиро дар забонҳои германӣ бо далелҳои фаровон нишон додааст. Фикрҳои Гримм доир ба таъбири овозҳо ва қонуниятҳои он низ ҷолиби диққатанд. Ба гуфтаи А. Мейе, Я. Гримм дар «Грамматикаи немисӣ»-и худ бори аввал диалектҳои қадиман немисиро ба таври саҳеҳ тасвир намудааст, ки ин ба кори тадқиқотчиёни минбаъда кӯмаки калон расонида метавонад. Албатта, олим он ҳодисаҳои забониро тасвир карда буд, на таҳлил.

Востоков Александр Христофорович (1781—1864). Востоковро асосгузори методи муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои славянӣ гуфтаи мумкин аст. Востоков аз соли 1826 аъзо-корреспондент ва аз соли 1841 академики Академияи илмҳои Россия буд. Асарҳои асосии Востоков «Мулоҳизаҳо оид ба забони славянӣ» (1820), «Грамматикаи русӣ» (1831), «Таҷрибаи сохтани лугати маҳаллии забони великорусӣ» (1852), «Луғати забони динии славянӣ» (1858—1861) ва ғайра мебошанд. Соли 1865 забоншинос Срезневский И. И. қорҳои филологии Востоковро дар маҷмӯан «Мушоҳидаҳои филологии Востоков А. Х.» чоп мекунад.

Хусусияти хоси қорҳои ин олим он буд, ки вай ба мисли намоёндагонии ин метод таъҳири материали қадиман забонҳоро муқоиса накарда, балки онро бо материали забонҳои ҳозира ва ҳатто шеваҳо муқоиса мекард. Ин тарзи қор бисёр ҷиҳатҳоро равшан намуд, бинобар он тарафдорон пайдо кард. Востоков қайд мекунад, ки ҳамаи славянҳо — шарқию ғарбӣ ва ё ҷанубӣ, дар даврани Константин ва Мефодий (яъне 862) якдигарро, ба мисли он ки ҳоло русҳои Дону Архангельск сибирӣро москвичҳо мефахманд, медонистанд. Пас материали забони русӣ чӣ қадар ба қадим наздик шавад, ҳамоно қадар бо забонҳои дигари славянӣ наздик шудан мегирад. Ба фикри Востоков, нахустзабони славянӣ аввал дар шакли яке аз диалектҳо вучуд дошт, баъд аз он диалектҳо забонҳои ҷудонона ба амал омаданд.

Востоков ба мисли Добровский забонҳои славянӣро ба шарқӣ ва ғарбӣ ҷудо мекунад, вале диққати асосиро ба маҷмаи забони қадиман славянӣ ва муносибати он бо забонҳои русӣ, сербӣ ва забонҳои дигар медиҳад.

Востоков бо Добровский дар масъалаи аз забони сербӣ ба амал омадани забони славянӣ қадим ва илҳунӣ нахустзабон шуморидани он баҳс намуда қайд мекунад, ки забони қадиман славянӣ барои ҳамаи халқу қабилаҳои славян, ки дар территорияи васеъ зиндагӣ мекарданд, забони ягона ва уму-

мӣ набуд. Вай лаҳҷаи ин ё он қабила буду ҳалос. Востоков фарқи забонҳои славянии қадима ва русиро қайд карда таъкид мекунад, ки забони славянии қадим, ки китобҳои Тавроту Инҷил бо он низ навишта шудаанд, чи хел ки Добровский қайд мекунад, таиҳо хоси сербҳо набуда, балки русҳо ҳам мефаҳмиданд. Востоков иҷтимоӣ аз забони динии славяний ба кулӣ фарқ кардани забони қадиман русиро, ки «Русская правда» ва «Слово о полку Игореве» бо он навишта шудааст, қайд мекунад. Востоков забони қадиман славяниро бо забони китобӣ муқоиса намуда қайд мекунад, ки вай барои халқҳои славян чун забони дин хизмат мекард, чунон ки забони лотинӣ барои рӯҳониёни Европа хизмат менамуд. Ғайр аз ин ба забони адабии рус таъсири зӯр расонидаани забони қадиман славяниро нишон дода мегӯяд, ки забони гуфтугӯии халқӣ натавоҷ аз забони славяний, балки аз забони хаттии русӣ, ки аз ҳисоби забони динии славяний бой гардидааст, фарқ мекунад.

Дар соҳаи охир Востоков омӯзиши илмӣ ва ҷопи дастхатҳои қадиман славяниро давом медиҳад, зеро бе ин кор забони қадиман славяниро омӯхтан имконнопазир аст. Корҳои Востоков барои ба давраҳои қадим, миёна ва нав ҷудо намудани забонҳои славяний кӯмаки калон расонидааст.

ПАЙДОИШИ ЗАБОНШИНОСИ УМУМӢ

Ақидаҳои Вильгельм Гумбольдт (1767—1835) дар бораи забон.

Гумбольдт яке аз олимони ва донишмандони номии асри XVIII—XIX ба шумор меравад. Вай ҳам забоншинос, ҳам философ, ҳам адабиётшиносу шоир ва ҳам ходими сиёсату дипломатӣ буд. Дониши лингвистии ӯ ниҳоят васеъ буд, зеро вай натавоҷ забонҳои хиндуаврупой, балки забонҳои баскӣ, малайю полинезий ва ҳатто забони хиндуҳои Америкаро медонист. Ҳамаи ин фазилат ва дониши лингвистӣ ба ӯ имконият додааст, ки доир ба масъалаҳои гуногун ҳулосаҳои дақиқу асоснокӣ боварибахш барорад.

Гумбольдт ба забоншиносии умумӣ, ба забоншиносии назариявӣ асос гузошт. Ӯ масъалаҳои ниҳоят муҳимми забоншиносиро ба миён мегузорад, вале аксар аз нуқтаи назари идеалистӣ ҳал менамояд, бо вучуди ин ба инкишофи минбаъдаи ҳам лингвистикаву ҳам забоншиносон таъсири бағоят калон мегузорад. Ақидаҳои Гумбольдт ба фаъолияти мактабҳои лингвистии зиёде таъсири калон расонидааст. Аз ин ҷиҳат ӯро бо Ф. Бопп, Соссюр, Фортунатов ва Бодуэн де Куртенэ дар як қатор гузоштан мумкин аст. Гумбольдт табиатан забоншиносии назариявӣ буд, зеро бештар масъалаҳои умумии характери забонро фалсафӣ доштаре мегузошт. Методи муқоиса-

ай-таърихро барои ба вучуд овардани назарияи илми забониносии истифода мебард. Асари якумин лингвистии Гумбольдт «Дар хусуси ба таври муқоиса омӯхтани забонҳо дар давраҳои гуногуни таракқиети онҳо» соли 1820 ҷоп мешавад. Асари асосии лингвистии ӯ «Дар бораи забони кавӣ аз ҷазираи Ява», ки аз се ҷилд иборат аст, баъди вафоташ аз тарафи бародараш А. Гумбольдт соли 1836—1840 ҷоп кунонида мешавад.

Ақидаҳои асосии Гумбольдт доир ба забон дар муқаддимаи назариявии ҳамин асар «Дар бораи фарқи сохти забонҳои инсон ва таъсири он ба инкишофи рӯҳии одамон» ҷой дода шудааст. Дар ин асари Гумбольдт ҳам фикрҳои тозаву пешқадам ва ҳам фикрҳои ғалат ба назар мерасанд. Яке аз масъалаҳои фалсафӣ дар қори олим нишон додани муносибати байни забону рӯҳ мебошад. Ба ақидаи Гумбольдт, забон ин рӯҳи халқ, рӯҳи халқ бошад, забони он аст. Дар ин ҷо олим забону тафаккурро як шуморида, ҷиҳати идеалистии ақидаи худро нишон медиҳад. Вай забонро чунин олоте мешуморад, ки фикрро ба вучуд меоварад. Дар ин ҷо ӯ фаъолияти забону фикрро як мешуморад. Гумбольдт дуруст қайд мекунад, ки забон ҳамеша дар таракқиёт аст. Ба фикри Гумбольдт, ҳар як насл забонро дар шакли тайёр қабул мекунад ва ҳамин шакл барои таъбир ва таракқиати забон мувофиқи таҷрибаи фаъолияти ҷамъият ҳама гуна шароит дорад. Ҷ забонҳои зиёдеро омӯхтааст ва онҳоро аз рӯи сохт ба ҳам муқоиса кардааст. Ба ҷиҳати генетикии он диққат надодааст. Аз ин рӯ, фикри забониносии муқоисавӣ доир ба масъалаи таракқиети забон ҷолиби диққат аст. Гумбольдт яке аз аввалин олимоне буд, ки забонро чун система медонист. Бо ҳам алоқаи зиёд доштани тамоми структураи забонро нишон додааст. Ҷ таъкид мекунад, ки дар забон ягон ҷизи ҷудоғона нест, ҳар як элементи ҷудоғона ба сифати ҷузъи кулл намунадор мегардад. Гумбольдт фарқи забону нутқро нишон дода буд, ки ин ҳам ҷолиби диққат мебошад. Ин гуна тезису фикрҳои тоза дар қори ин олими номӣ хеле зиёданд.

Баробари чунин фикрҳои тоза дар қорҳои Гумбольдт фикрҳои ғалат ҳам дучор мешаванд. Забонро Гумбольдт натиҷаи фаъолияти рӯҳи шахси ҷудоғона мешуморад, бо вучуди он ки моҳияти ҷамъиятии забонро рад намекунад. Инкишофи забон ба «ҷаҳонбинии миллӣ» ва «рӯҳи халқ» вобаста бошад, гуногунии забонҳо ғӯе ба гуногунии рӯҳ вобаста аст. Ба фикри Гумбольдт, забон ғӯе байни одаму ҳаёти беруна ба он таъсирирасонанда ҷой гирифтааст. Ҷ инъикоси ҳақиқати объективӣ дар майнаи мо ба забон вобаста бошад, чунки дар забон ҷаҳонбинии одамон акс ёфтааст. Ҷамин тарик, Гумбольдт ба забон аз ҳад зиёд баҳо медиҳад. Революционер ва демократи рус Чернышевский ба муқобили ин ақидаи Гумбольдт барои таъкид карда буд, ки фаъолияти фикрии

одамон ба сохти забони онҳо вобаста нест. Ба фикри Гумбольдт, фаҳмиши одамон пурра ба забони онҳо вобастааст ва гуё забон то андозае офарандаи ҳаёти ҳозира аст. Дарки ҳаётӣ, ба фикри Гумбольдт, пурра ба забони ҳуди одамон вобаста мебошад. Фаъолияти амалии ҳуди одамон ба инобат гирифта намешавад, забон чун воситаи бавучудорандаи ҳаёти мавҷуда доништа мешавад.

Аз ин маълум мешавад, ки Гумбольдт баробари фикрҳои дурусти пешкадам фикрҳои ғалат ҳам доштааст. Масалан, аз як тараф, забонро маҳсули шахси ҷудогона шуморад, аз тарафи дигар, инъикоскунандаи фактори ҷамъиятию миллии меъшуморад. Ё ки дар як ҷо забонро аз ҷиҳати таракқиёт ба охирирасида, вале баробари ин таракқиёти мунтазами онро таъкид мекунад.

Гумбольдт тарафдори грамматикаи типологии муқоисавии забонҳои хешу ғайрихеш буд. Гумбольдт ба муқобили тартиб додани грамматикаи умумие буд, ки хусусиятҳои забонҳоро ба назар нагирифта аз рӯи схемаи тайёри мантиқӣ сохта шуда бошад. Тарафдори ашаддӣ ин ҷараён Беккер К. Ф. буд. Вай ба категорияҳои мантиқии Гегель тақия карда, соли 1836 асарҳои худ «Грамматикаи батафсилӣ немисӣ»-ро менависад.

Гумбольдт дар инкишофи фикрҳои забоншиносӣ аҳамияти муҳим доштани муҳолифатҳои (анатомия) диалектиқии зеринро таъкид намудааст:

1. Муҳолифат дар масъалаи хусусияти ҷамъиятӣ ва индивидуалӣ доштани забон. Дар ҳақиқат забон дар як вақт ҳам ба шахси ҷудогона мансуб аст ва ҳам инъикоскунандаи омилҳои ҷамъиятӣ ва миллист.

2. Муҳолифати байни ба охир расидани инкишофи забон дар айни ҳол ва инкишофи мунтазами он.

3. Забон ҳамчун системаи муайян, вале дар айни ҳол амаликунандаи фаъолияти ҷудогонаи нутқ.

4. Забон воситаи ифодакунандаи нутқ аст ва дар айни ҳол воситаи бавучудорандаи фикри шунаванда мебошад.

5. Забон ҳам шакли мантиқии фикр ва ҳам шакли забон аст, бо вучуди он ки Гумбольдт ба характери фикр қувваи таъсиррасонанда доштани системаи забонро таъкид мекунад.

Ҳамаи ин проблемаҳо мавриди омӯзиши забоншиносони ҷудогона ва мактабҳои забоншиносии минбаъда гардидаанд. Олимони зиёде аз ҷиҳатҳои гуногун ба ӯ пайравӣ карда, ақидаҳои ӯро ривож додаанд.

Ақидаи Гумбольдт дар масъалаи системаҳои забон, организм будани он аз тарафи забоншиносон А. Шлейхер, Бодуэн де Куртенэ ва Фердинанд де Соссюр, фикри ӯро дар хусуси муносибати забону рӯҳ, забону тафакқури шахси ҷудогона будани забон забоншиносон Штейнталь ва Потенция А. А. ривож дода бошанду минбаъд асоси ҷараёни психологӣ дар забоншиносӣ гардида бошад, Фердинанд де Соссюр, Антуан

Мейе, Жан Вандриес дар масъалаи ҷихати иҷтимоии забон ба Гумбольдт пайравӣ карда, фикрҳои ӯро ниқишоф додаанд. Ҷараёни этнолингвистика (ҷараёне, ки диққати асосиро ба омузиши алоқии забон бо маданият, урфу одат ва ҳаёлати халқ ҷалб мекунонад) ақидаҳои Гумбольдтро доир ба рӯи халқ ривож дода истодааст.

НИҚИШОФИ ЗАБОНШИНОСИ МУҚОСАВИ — ТАЪРИҲИ ВА ҶАРАЁНИ НАТУРАЛИСТЯ

Методи муқосаवी-таъриҳӣ дар қорҳои асосгузори забоншиносии муқосаवी-таъриҳӣ ба таври умумӣ ба шоҳаҳои ҷудогонии забонҳои ҳиндуаврупоӣ татбиқ карда шуда буд. Дар давраҳои баъдина вазифаву доираи ин метод аниқ карда мешавад. Истифодаи он барои забонҳои романӣ, германӣ ва дигар забонҳо муҳим буд. Ба ақидаи Соссюр, истифодаи методи муқосаवी-таъриҳӣ нисбати забонҳои романӣ, ки забони латинӣ он бо материали фаровони худ дараҷаи ниқишоф ва ба вучуд омадани забонҳои ҷудогонии ин оиларо нишон додан ёри калон мерасонид, ҷолиби диққат буд.

Минбаъд ин методро барои муайян кардани гуруҳ ва оилаи забонҳои дигар низ васеъ истифода мебаранд.

Дар ниқишоф ва ба шакли муайян даромадани методи муқосаवी-таъриҳӣ хизмати як қатор забоншиносон, ки қисматҳои ҷудогонии забонро бо истифодаи ин метод тадқиқ намудаанд, калон аст.

Забоншиносии немис **Август Фридрих Потт (1802—1887)** дар асари асоснаш «Тадқиқоти этимологии забонҳои ҳинду-германӣ» (1833—1836) мувофиқат ва ниқишофи овозҳо ва каллимаҳоро дар забонҳои санскрит, юнонӣ, латинӣ, литовӣ ва готӣ бо мисолҳои фаровон нишон дода, ба пайдоиши этимологияи илмӣ асос гузоштааст. Ҳиссаи ӯ дар муқосаи овозҳо дар забонҳои ҳиндугерманӣ ва мувофиқати онҳо хеле калон аст.

Дар ин давра олимони зиёде ба тадқиқи оилаи забонҳои ҷудогона машғул мешаванд, ки нисбатан барҷастатарини онҳо тадқиқотчиёни санскрит Теодор Бенфей (1809—1881), Макс Мюллер (1823—1900), тадқиқотчи забонҳои юнонӣ Георг Курциус (1820—1885), забонҳои романӣ Фридрих Диц (1794—1876), славяншиносон Срезневский И. И. (1812—1880) ва Франц Миклошич (1813—1891) ба шумор мераванд.

Асарҳои забоншиносон методи муқосаवी-таъриҳиро асосан дар алоқамандӣ бо забони санскрит истифода мебаранд. Забоншиносии немис Георг Курциус бошад, ин методро дар омузиши забони юнонӣ татбиқ намуда, асари худ «Ҷихатҳои махсуси этимологияи забони юнонӣ»-ро (1858—1862) менависад. Забоншиносии дигари немис Фридрих Дицро асосгузори ому-

зиши методи муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои романи мешуморанд. Вай ба қорҳои Ф. Бопп ва Р. Раск такъя намуда асарҳои сечилдан худ «Грамматикаи забонҳои романи»-ро (1836—1843) меофарад. Баъдтар асарҳои дигари ӯ «Луғати этимологии забонҳои романи» (1854) ҷоп мешавад.

Забоншиносии словенӣ Франц Миклошичро асосгузори ҳақиқии забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои славянӣ меноманд. Вай муаллифи аввалин «Грамматикаи муқоисавии забонҳои славянӣ» мебошад. Ҷилди якуми ин асар бо номи «Фонетика» соли 1852, ҷилди дуюм «Морфология» (1856) ва ҷилди сеюм «Синтаксис» (1874) ҷоп мешавад.

Методи муқоисавӣ-таърихиро вобаста ба забони русӣ забоншинос Федор Иванович Буслаев татбиқ намудааст.

Концепсияи лингвистии Август Шлейхер (1821—1868).

А. Шлейхер ба ғайр аз забоншиносии ба омӯзиши ботаникаю философия низ машғул шудааст, ки ин ба ақидаҳои забоншиносии ӯ таъсири муайян расонидааст. Ӯ аз соли 1846 дар университети Бонн, аз соли 1850 дар Прага ва аз соли 1857 дар университети Ғен доцент шуда қор кардааст. Соли 1858 ӯро узви вобастаи Академияи илмҳои Россия интихоб мекунад.

Шлейхер баробари ба шакли ҷудогонаи илм даровардани ҳиндуаврупоишиносии ба ҷараёни натурбиологӣ дар забоншиносии асос гузоштааст ва аз методҳои он, яъне илмҳои табиӣ истифода бурдааст. Асарҳои ӯ «Морфологияи забони динии славянӣ» (1852), «Дастур барои омӯзиши забони литвонӣ» (1855—1857), «Дар хусуси морфологияи забон» (1859), «Назарияи Дарвин дар амалияи илми забон» (1863) ва соли 1861—1862 асарҳои асосии ӯ «Грамматикаи муқоисавии забонҳои ҳиндугерманӣ» ҷоп мешавад. Ин асарҳо ба ниқишофи илми забоншиносии кӯмаки калон расонидаанд.

Август Шлейхер забонҳоро аз рӯи хусусияти грамматиканишон ба се гурӯҳ ҷудо мекунад. Дар ин масъала ҳам таъсири Гегельро (тезис — антирезис — синтез) дар ӯ мушоҳида мекунем. Ба гурӯҳи якум забонҳои решагӣ (фақат реша доранд, суффиксу префиксу надоранд), агглютинативӣ (ҳам реша ва ҳам аффиксу доранд) ва флективӣ (ҳуди шакли калима ҳам маъно (реша) ва ҳам муносибати (аффиксу) ифода мекунад) ҷудо намудааст. Забонҳои полисинтетикӣ Гумбольт нишондодаро ба гурӯҳи агглютинативӣ дохил кардааст. Ӯ ба забонҳои решагӣ хитой, намаквӣ ва бирманӣ, ба гурӯҳи агглютинативӣ турку тоторӣ, муғулӣ, венгерӣ, тушӣ ва тибетиро, ба гурӯҳи флективӣ сой ва ҳиндуаврупоиро (ҳам қадимааш ва ҳам навааш) дохил кардааст.

Ба ақидаи Шлейхер, ин се гурӯҳ се дараҷаи тараққиёти забонҳоро нишон медиҳад: решагӣ дараҷаи аввал, қадимӣ ва ё ибтидоии тараққиётро; агглютинативӣ дараҷаи мобайнии та-

раккиётро ва флективӣ дараҷан оӣ, охирони тараккиётро нишон медиҳад. Ин таснифот ба олимони минбаъда таъсири зӯр расонида бошад ҳам, онро дараҷан тараккиёти забонҳо шуморидан ҳамчун чизи сохта мақбули забоншиносон нагардид.

Дар вақти нишон додани муносибати байни забонҳои хиндуаврупоӣ чун натиҷан тараккиёти таърихӣ Шлейхер назарияи шачаран забонҳои хиндуаврупоӣро ба вучуд меорад. Аз рӯи назарияи Шлейхер забонҳои қадиман хиндуаврупоӣ ба ду нахустзабон — шимолневропоӣ ва ҷанубневропоӣ ҷудо мешаванд. Ба гурӯҳи шимолӣ забонҳои славяноӣ балтиқӣ, инчунин германӣ, вале ба ҷанубӣ хиндӣ, эронӣ, кельтӣ, юнонӣ ва италияноӣ дохил мекунад.

Одатан Шлейхерро асосгузори ҷараёни натурбиологӣ дар забоншиносӣ мешуморанд, зеро забонро ба категорияи организмӣ зинда дохил намудааст ва қонунҳои онро ба забон ҷорӣ мекунад. Дар ин бора ӯ чунин менависад: «Ҳаёти забон аз ҳаёти организмӣ зиндан дигар — наботот, растанӣ ва ҳайвонот фарқи қуллӣ надорад. Ба мисли ҳайвоноту наботот забон ҳам аз сохти оддитарин инкишоф меёбад, ба шаклҳои мураккаб мерасад ва ниҳоят баъди ба қуллаи баланди инкишоф расидан шаклҳои он барҳам меҳӯрад». Дар ҷои дигар ба ҷурра мувофиқат кардани ҳаман қонунҳои табиат ба забон шубҳа мекунад. Фикрҳои Шлейхерро доир ба ин масъала чунин ҳуҷҷаҳо кардан мумкин аст:

1) Забон ҷои организмӣ табиӣ берун аз иродаи одамон вучуд дорад. Вайро таъйир додан мумкин нест. Забон бо ёрии иродаи одамон инкишоф ва тақвият ёфтааст ва мувофиқи ҳамаи қоидаи пир мешавад ва мемирад;

2) «Ҳаёти забонҳо» мисли ҳаёти табиат инкишоф меёбад;

3) Лингвистика мувофиқи қонуни ва қоидаҳои табиат ба вучуд меояд ва инкишоф меёбад.

Ин ақида ба қуллӣ ғалат аст, зеро забон ҳодисаи ҷамъиятӣ аст. Вай баробари ҷамъият пайдо мешавад ва баробари он инкишоф меёбад. Забон то ҷамъият ҳаст, вучуд дорад, барои он ҷои воситаи алоқа хизмат мекунад. Дар ҳолати забони дигарро қабул намудани ҷамъият он аз истъмоли мебарояд ва мемирад.

Ақидаи дигари ғалати Шлейхер гипотеза доир ба ду давран ҳаёт ва инкишофи забон буд. Вай ба ақидаи идеалисти Гегель, ки дар асарии ӯ «Фалсафаи таърих» (1840) ифода ёфта буд, тақвият намуда таъкид мекунад, ки ҳаёти забонҳо ба ду давран мустақил ҷудо мешавад: таърихи инкишофи забонҳо ва таърихи барҳам хӯрдани шаклҳои забонӣ. Ба муқобили ин ақидаи Шлейхер Яков Гримм, Потенция ва Бодуэн де Куртене барномада буданд.

Хизмати Шлейхер дар тараккии забоншиносӣ умумӣ ва муқосаавӣ-таърихӣ хеле қалон аст. Ӯ яке аз аввалинҳо буд,

ки мувофиқат ва инкишофи овозхоро дар забонҳои хиндуаврупой нишон дода, методикаи азнавбаркароркунии нахустзабонӣ европоиро қор кардааст. Ҳам таснифоти морфологияи забонҳои хиндуаврупой ва ҳам шаҷараи забонҳои хиндуаврупой ба номи Шлейхер вобаста мебошад. Дар шаҷараи забонҳои хиндуаврупой Шлейхер робитаи забонҳои хиндуаврупойро нисбат ба якдигар ва пайдарҳам аз ҳам ҷудо шудани онҳоро ба дарахт ва шоху танаҳои он монанд кардааст. Чунин таҷдиди нахустзабон ба ду сабаб мумкин гардид:

1) дар натиҷаи ба эътибор гирифтани қонуниҳои катъӣ ва мунтазамии забонҳо;

2) дар асоси ба эътибор гирифтани он, ки аз ҷаҳати ва забонҳои маълумбада ба шаклҳои ҳеле қадимаи он гузаштан мумкин аст.

Шлейхер доир ба забон дастуруламалҳои илмӣ зиёде пешниҳод кардааст, ки ҷараёнҳои лингвистии минбаъда онҳоро мавриди таҷқиқи худ қарор додаанд. Шлейхер забоншиносиро чунин илме муайян кардааст, ки структураи забонро омӯхта, типҳои гуногуни морфологияи забонҳоро нишон дода, онҳоро аз рӯи хусусиятҳои синхронӣ ва диахронӣ муқоиса мекунад. Типологияи забонҳо ҳоло ҳам масъалаи ақтуалӣ аст. Вай ба фарқи лингвистикаю филология бештар диққат дода таъкид мекунад, ки лингвистика забонро омӯхта, ба истифодаи он дар шароитҳои гуногуни қордор намешавад. Филология бошад, дастхатҳои адабию омӯхта ба ҳаман масъалаҳое, ки функцияи забон ва ҳаёти таърихӣ халқҳое, ки бо ин забон гап мезананд, алоқаманд аст, дахл мекунад. Дар ин ҷо Шлейхер лингвистикаро ба дохиливу берунӣ ҷудо мекунад. Шлейхер яке аз аввалин олимоне буд, ки ба масъалаи таъсири забонҳо ба ҳамдигар диққат додааст. Ин таъсирро дар забонҳои ғайриҳиндӣ дар ҳамсоиятӣ воқеъгардида ҳам мушоҳида қардан мумкин аст.

Шлейхерро дар якҷоягӣ бо Бопп асосгузори хиндуаврупойшиносӣ номидан мумкин аст. Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ на фақат забонҳои хиндуаврупойро, балки шохҳои онро ҳам дар муқоиса омӯхтааст.

Албатта, дар қорҳои Шлейхер як қатор камбудихо низ ҳаст, ки онҳо, аз як тараф, натиҷаи камии материал бошад, аз тарафи дигар, нафаҳмидан ва надонистани худӣ моҳияти ҷамъиятии забон ва қонуниятҳои таърихӣ-материалии таракқиёти он буд.

Ҳамин тариқа, аз охири асри XVII то нимаи асри XIX забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ предмети худ ва методи худ — муқоисавӣ-таърихиро муайян намуд. Ӯ ки ба гуфтаи Энгельс, лингвистика ба тӯфайли забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ фундаменти таърихӣ худро пайдо кард.

Компаративистика ва ё забоншиносии муқосавӣ-таърихӣ нимаи дуюми асри XIX ва аввали асли XX бештар ба саҳеҳ кардани предмети омӯзиш ва баъзе гипотезаҳои пештара ва проблемаҳои дигари ҳамин соҳа машғул мешавад. Намояндагони машҳури ин давра, яъне давраи дуюми забоншиносии муқосавӣ-таърихӣ доир ба забонҳои ҳиндуаврупоӣ Бругман Карл (1849—1919), Бертольд Дельбрюк (1842—1922), асари яққояи онҳо «Асосҳои грамматикаи муқосавии забонҳои ҳиндуаврупоӣ» (1886—1900), Антуан Мейе (1866—1936) «Муқаддимаи омӯзиши муқосавии забонҳои ҳиндуаврупоӣ» 1930, Фортунатов Ф. Ф., Богородицкий В. А. ва дигарон мебошанд. Азбаски дар фаслҳои минбаъда доир ба Антуан Мейе муфасссал сухан намеравад, дар ин ҷо каме дар бораи ӯ маълумот медиҳем.

Антуан Мейе сардори забоншиносии Франция мебошад. Вай аз соли 1906 роҳбари ҷамъияти лингвистии Париж ва муҳаррири бюллетени он буд. Аз соли 1906 узви вобастаи Академияи илмҳои Россия буд. Фаъолияти илмӣ ӯ аз охири асри XIX сар мешавад. Антуан Мейе яке аз бузургтарини намояндагони забоншиносии муқосавӣ-таърихӣ ҳиндуаврупоӣ мебошад. Корҳои ӯ доир ба забоншиносии умумӣ, забонҳои славяний, германӣ, юнонӣ, лотинӣ, арманӣ, форсии қадим ва тохарӣ дар байни забоншиносии маълум ва машҳур мебошад. Як қисми асарҳои ӯ ба забони русӣ тарҷума шудаанд. Ба инҳо «Муқаддимаи омӯзиши муқосавии забонҳои ҳиндуаврупоӣ» (1938), «Методи муқосавӣ дар забоншиносии таърихӣ» (1954), «Забони умумиславяний» (1951), «Хусусиятҳои ҳоси ғуруҳи забонҳои германӣ» (1952) ва ғайра дохил мешавад.

Антуан Мейе дар қорҳои худ анъанаҳои беҳтарини забоншиносии муқосавӣ-таърихӣ ҳиндуаврупоиро давом додааст. Дар ин давра факту материалҳои нав пайдо мешавад, ки он асоси кашфиётҳои нав мегардад. Асоси омӯзиши синтаксиси забонҳои ҳиндуаврупоӣ мешавад, инчунин ҷои пайдоиш, пахшавӣ ва маданияти халқҳои ҳиндуаврупоӣ объекти омӯзиши қарор мегирад. Омӯзиши чуқури забонҳои хеш ба мисли германӣ, романӣ, славяний, балтикӣ, эронӣ ва забонҳои ҷудогона ба монанди юнонӣ, лотинӣ, немисӣ, французӣ ва русӣ, инчунин ин метод ба омӯзиш ва тадқиқи забонҳои сомию хомӣ, туркӣ, угрофинӣ низ ҷорӣ карда мешавад.

Забоншиносии муқосавӣ-таърихӣ дар замони ҳозира, аз як тараф, қомебӣ ва анъанаи компаративистикан асри XIX-ро давом диҳад, аз тарафи дигар, ба тадқиқи омӯзиши проблемаҳои наве, ки дар асоси материалҳои пайдошуда ва ниқишофи назарияи лингвистика ба вуҷуд омадаанд, машғул аст.

Кашфи хати забони ҳетӣ аз тарафи забоншиносии чех Гроз-

ний Б. («Забони хетхо» — 1916—1917) ва омӯзиши забони тохарӣ ба инкишоф ва таъғироти забоншиносии муқонсаи сабаб гардид. Қадимӣ будани забонҳои юнонию санскрит ба шубҳа афтод. Масъалаи ҳолати қадимтарини забонҳои ҳинду-аврупой ва нахустзабони онҳо актуалӣ гардид. Масъалаи фонетика, морфология ва синтаксиси забонҳои ҳиндуаврупой боз ҳам зикр шуда истодааст.

Асарҳои Герман Гирт «Грамматикаи ҳиндугерманӣ» — 1921—1937, Курилович Е. «Грамматикаи ҳиндуаврупой» — 1969, Эмиль Бенвенист «Ташаккули аввалини номҳои ҳиндуаврупой» — 1943, Пизани В. «Забоншиносии ҳиндуаврупой» — 1949 ва ғайра ба вучуд омаданд, ки дар ҳал ва зикр кардани бисёр масъалаҳо роли калон бозиданд. Пештар садонокҳои а, у ва и-ро вокализми қадиман ин забонҳо медонистанд, акунун танҳо э-ро қайд мекунанд у ва и-ро ҳамчун сонантҳои ҳичосоз мешуморанд. Ақибун решаи ҳиндуаврупой садонокӣ аз ду тараф ҳамсадодор шуморида мешавад, ҳол он ки пештар якҷиҷоғӣ, яъне як садонокӣ як ҳамсадо ҳисоб мекарданд. Пештар ҳешигарии забонҳоро аз рӯи ҷиҳатҳои овозию морфологӣ муайян мекарданд, ҳоло ба маънои лексикӣ калимаҳо низ махсус диққат медиҳанд.

Дар мамлақати мо ба ин масъала олимони Гуҳман М. М., Десницкая А. В., Жирмунский В. М., Кацнельсон С. Д., Стеблин-Каменский М. И., Тронский И. М. олимони ҷавон Макаев Э. А. ва Откупщикова Ю. В. машғул мебошанд.

ҶАРАӢНИ МАНИҚА ВА ПСИХОЛОГӢ ДАР ЗАБОНШИНОСӢ

ҶараӢни мантиқӣ. Омӯзиши ҷиҳати фалсафии (назариявӣ) забон дар нимаи аввали асри XIX дар ду ҷараён — мантиқӣ ва психологӣ инкишоф ёфтааст. Онҳо аз ду ҷиҳат — шаклию семантикӣ омӯхтани грамматикаро таъкид мекарданд, вале фаҳмиши ҳам шаклию ҳам семантикӣ онҳо гуногун буд.

ҶараӢни мантиқӣ асри XIX то андозае аз грамматикаи универсалии асри XVII фарқ карда, бештар ба хусусиятҳои миллии шаклҳои забонӣ диққат дода, ба ягонагии мантиқӣ ва таърихӣ ва махсусан ба ягонагии мантиқӣ-синтаксисӣ эътибор меод.

Забоншиносии немис К. Беккер дар асари худ «Организми забон» — 1869 қонунҳои мантиқро ба материали забони немисӣ татбиқ менамуд. Омӯзиши ҷумларо аз мантиқ ва услуб гирифта ба грамматика медиҳад. Принципи мантиқӣ-семантикӣ ҷудо намудани ҳиссаҳои нутқ ва аъзоҳои ҷумла солҳои зиёд дар грамматикаҳои забонҳои ҳозира ҷои асосиро ишғол менамуд.

Олимони зиёде ин ҷараёноро тарафдорӣ намуда, ақидаҳои онро давом ва инкишоф додаанд. Дар Россия Греч Н. И. «Грамматикаи амалии русӣ» — 1827, Давыдов И. И. «Таҷри-

баи умумимуқоисавии забони русӣ» — 1852 ба ин мактаб дохил мешуданд.

Яке аз забоншиносони номӣ, намояндаи ҷараёни мантиқӣ-грамматикӣ забоншиносии рус Ф. И. Буслаев (1818 — 1897) буд. Буслаев дар асоси материалҳои бои забони русӣ анъанавӣ забоншиносони ватанӣ — аз Ломоносов то Востоков — инчунин забоншиносони Европа — Гумбольдт, Бопп ва махсусан Гриммер давом ва инкишоф медиҳад.

Буслаев ба масъалаи ягонагии назарияву амалия диққат меод. Муайян намудани муносибати байни анъанаҳои филологиву лингвистӣ дар омӯзиши асосҳои грамматикаи мантиқӣ (фалсафӣ), филологӣ ва таърихӣ масъалаи марказӣ ба ҳисоб мерафт.

Тарзи тадқиқи филологӣ ба омӯзиши забонҳои мурда равона карда шудааст. «Барои филолог, — менависад Буслаев, — забон танҳо воситаи дарк намудани адабиёти қадима мебошад». Грамматикаи амалии филологӣ бошад, ба тадқиқи нутқи адабони номин ба замони ҳозира наздик ҳамчун маълумотнома, ба мисли грамматикаи забони хоричӣ, аксар кондахоро аз худ мекунонад. Ин тарзи омӯзиширо қаноатбахш шуморидан мумкин нест.

Фақат донишмандони кондаҳо ва дар хотир нигоҳ доштани онҳо кифоя нест, бояд онҳоро «фаҳмид». Тарзи лингвистии омӯзиши забон ба фаҳмидан хидоят мекунад. Забони ҳозира аз маҷмӯи шаклҳои грамматикӣ аз ҷиҳати баромаду таркиб ниҳоят гуногун иборат аст. Онҳоро ҳамон вақт фаҳмидан мумкин аст, ба шарте ки қисмҳои ҷудоғонаи он дар алоқамандӣ бо кулл мувофиқи қонунҳои таракқиёти таърихӣ омӯхта шавад.

Тарзи таърихӣ омӯзиши забон, — ба ақидаи Буслаев, — ҳар ду тарзи авваларо (филологиву лингвистӣ) муттаҳид намуда, сарҳади мантиқу грамматикаро саҳеҳ мекунад ва алоқани забону тафаккурро нишон медиҳад. Дар натиҷаи таракқиёти таърихӣ мантиқи забон ба вучуд оварда мешавад, ки «вай нисбат ба мантиқи шахсони ҷудоғона бо вучуди ниҳоят борикбин ва пурмаънӣ будани он саҳеҳ, қатъӣ ва ҳаматарафа мебошад». Аз ин рӯ, мантиқи грамматикаи таърихӣ аз мантиқи грамматикаи умумӣ (фалсафӣ) фарқ мекунад.

Ба фикри Буслаев, Беккер сарҳади саҳеҳи грамматика ва мантиқро ҷудо карда натавонист, чунки маълумоти зарурии таърихӣ доир ба забонҳо надошт. Ӯ ба грамматикаи умумӣ (фалсафӣ) такя карда, қолабҳои мантиқро бевосита ба забон ҷорӣ менамуд, хусусиятҳои хоси забонҳоро ба назар намегирифт. Буслаев қайд мекунад, ки Беккер танҳо ба синтаксис диққат меод, муносибати аъзоҳои ҷумларо бо ҳиссаҳои нутқ ба назар намегирифт, дар нитача грамматикаи он илм доир ба забон набуда, балки татбиқи қонунҳои мантиқ ба материалҳои тайёри забон будо халос.

Бо вучуди ин Буслаев таъкид мекард, ки грамматика бояд ба мантиқ такя намояд. Ҷумла дар маркази системаи грамматикии Буслаев меистад. Ҷ синтаксисро асоси тамоми забон медонад. Морфология,— ба фикри ӯ,— шаклу таркиби калимаҳоро барои тартиб додани ҷумла мувофиқат мекунонад. Морфология мисли калима қисмати синтаксис аст. Буслаев таълимоти худро дар хусуси асоси мантиқӣ-шаклии ҷумла, ихтисор ва муттаҳидшавии он, аъзоҳои пайрав ва ҷумлаи пайрав баён намудааст. Аломатҳои мантиқӣ-семантикӣ асосӣ шуморида мешавад, таҳлили синтаксисӣ ҳам ба ҳамин асос карда шудааст.

Хусусияти барҷастаи ҷараёни мантиқӣ дар забоншиносӣ назарияи забонро проблеман мантиқӣ шуморидан аст. Семантикаи забонӣ бо категорияҳои мантиқӣ як шуморида мешавад. Ба тарзи дигар ғӯем, калима мафҳуму ҷумла муҳокимаи фаҳмида мешавад, ё ки ҷумлаҳои мураккабу мати хулосабарорӣ доништа мешавад. Чунин фаҳмиши алоқани забону тафаккур хусусиятҳои забонҳоро инкор мекунад, бештар ба ҷиҳатҳои умумии забонҳо диққат дода, хусусиятҳои ҷудогонани он ба эътибор гирифта намешавад. Ба мадди аввал омӯзиши хусусиятҳои универсалии забонҳо, ки ба воситаи методи таснифотӣ-дедуктивӣ тасвир карда шудааст, гузошта мешавад. Ҷараёни мантиқӣ тағйирёбандааст, зеро агар Аристотель дар мантики худ таносуби ҷумлаю ҳиссаҳои нутқро нишон дода бошад, грамматикан Пор-Рояль универсалии категорияҳои мантику грамматикаро, тарафдорони ҷараёни мантикии аввал ва мобайни асри XIX муносибати мантику грамматикаро нишон додаанд.

Омӯзиши материалҳои аз ҷиҳати сохт гуногун ва тараққиёти давраҳои гуногунӣ як забон, ичунин таъкиди мактаби шаклӣ-грамматикӣ аз тарафи забоншиносони таърихӣ ба он овард, ки дар охири асри XIX ҷараёни мантиқӣ аввал дар шакли синтаксиси семантикӣ-маъноӣ, баъд дар шакли структурӣ-семантикӣ илқишоф ёфт. Дар ташаккули ин гуна мактабҳои мантикӣ-семантикӣ (логико-семантический) асарҳои А. В. Богородицкий, А. А. Шахматов, И. И. Мещанинов, ичунин намоидагони синтаксиси семантикӣ, коммуникативӣ ва номинативӣ роли калон бозиданд.

Дар асри XX концепсияи тарафдорони ҷараёни мантиқӣ хеле тағйир ёфт, ба ин илқишофи лексикология ва забоншиносии мантикӣ-математикӣ сабаб гардид. Ҳамаи ин дар натиҷа ба кулӣ тағйир ёфтани мантиқ ва математика дар охири асри XIX ва аввали асри XX ба амал омад.

Бо таъсири илқишофи забоншиносӣ ва ичунин мантики рамзӣ ва математика шавку завқ ба омӯзиши проблемаҳои семасиология, ба масъалаҳои маъноӣ калима ва сохт, ба забони илм зиёд мешавад. Дар ин давра ба ҳам наздикшавии

концепцияҳои мантикӣ бо назарияи психикӣ калима, ҷумла бо ғайолияти нутқ ба амал меояд.

Ҷараёни психологӣ. Ин ҷараён зидди ҷараёни натуралисту мантикӣ пайдо шуд. Сарчашмаи он ба концепцияи Гумбольдт алоқаманд аст, зеро вай характери ғайолон ва семантикӣи ғайолияти нутқро қайд карда буд. Муносибати наздики ғайолияти фикрӣ бо психологияи нутқ барои тамоми ин ҷараён хос аст.

Асосгузори ҷараёни психологӣ Герман Штейнталь (1823—1899) мебошад. Ӯ дар қорҳои худ «Ғаснифоти забонҳо ҳамчун инкишофи идеяи забонӣ» (1850), «Пайдоиши забон» (1851), «Грамматика, мантик, психология, муносибат ва принсипҳои онҳо» (1855), «Характеристикаи намудҳои муҳимтарини сохти забон» (1860) ва «Муқаддимаи психология ва забоншиносӣ» (1881) биологизми Шлейхер ва грамматикаи мантикӣи Беккерро рад намуда, таълимотро доир ба забон чун ғайолияти индивид ва инъикоси психологияи халқӣ ба вучуд овард. Ба фикри Штейнталь, «забон ин худшиносӣ, ҷаҳонбинӣ ва мантикӣи рӯҳи халқ аст».

Штейнталь бештар ба пайдоиш ва инкишофи забону тафаккури индивид ба нутқи он (шахси ҷудоғона) диққат медиҳад, аз ин рӯ, моҳияти ҷамъияти забон ба инобат гирифта намешавад. Забоншиносӣ бояд натавоно ба омӯзиши забони индивид, ба психологияи он, балки ба воситаи омӯхтани забони халқ ба психологияи вай таъбия намояд.

Штейнталь роли забонро дар ҷамъият инкор намекунад. Ба фикри ӯ, азбаски одам ғай мезанад, ӯ аз ҷониби ғайи коллектив аст, пас одами ба халқову қабилаҳо ҷудо мешавад. Гуё дар аввал одами якҷоя фикр мекардаанд, яъне ҳар кас фикри худро ба фикри ҳамқабилаи худ алоқаманд мекард, фикри пайдошуда ҳам ба яқум ва ҳам ба дуҷум баробар тааллуқ дошт. Таъсири якхелаи беруна фикр ва забони якхела ба вучуд меовард. Таъаввурот ва инкишофи он аз рӯи қонуни умумии психологияи индивидуалӣ ба амал меояд. Вале таъсири як шахс ба шахси дигар бо роҳи психикӣ не, балки ба воситаи ёрии забон ба амал меояд.

Ба ақидаи Штейнталь, «Предмети забоншиносӣ забон ва ё умуман забон мебошад, яъне ифодаи ҳаракати дарки дохилӣ, психикӣ ва рӯҳест, ки ҳолат ва муносибати он ба воситаи овозҳои артикуляционӣ ифода меёбад.

Маҷмӯи мундариҷаи дохилӣ пеш аз забон ба амал омада бо ёрии забон ифода мешавад. Ҳамин тариқ, дар концепцияи Штейнталь ҷизи асосӣ ва халқунанда ин ҳамбастагии нутқи индивид ва тафаккури он мебошад.

Гумбольдт забонро чун процесси мунтазам, чун ғайолияти эҷодӣ, чун воситаи пайдархам бавучудорандаи фактҳои нутқӣ зинда мефаҳмид. Вале аз эҷодиёти бою ҳаматарафа ва ба-

гоят диалектикий Гумбольдт танхо баъзе ҳолатҳо инкишоф дода мешаваду ҳалос. Масалан, мафҳуми «фаъолияти забонӣ»-и Гумбольдт чун яке аз функцияҳои организми инсон фаҳмида мешавад. Ин маънои он дорад, ки моҳияти забон бо мафҳуми процесси психофизиологӣ бо нутқи индивид ифодашаванда як шуморида мешавад. Дар ин ҳол асоси забоншиносӣ физиология ва ё психология шуданаш мумкин аст.

Ҳулоса, таълимоти Гумбольдт доир ба муносибати мураккаби байни забон, шуур ва ҳақиқат ба субъективизм ва индивидуализм иваз карда мешавад.

Ҳамин тариқ, дар нимаи дуюми асри XIX мавқеи асосиро шарҳи психологӣ моҳият ва процесси инкишофи забон гирифта буд.

Таъсири қорҳои Штейнтальро на фақат дар фаъолияти илмӣ Потенбняю Пауль, балки дар қорҳои Бодуэн де Куртенэ, Соссюр, Сепир ва Шерба низ мушоҳида мекунем, вале ба тарзи гуногун.

Потенбня ва Пауль дар маънидодҳои семантикаи ҷумла, категорияи грамматикӣ ва намуҷҳои маънои лексикӣ аз асоси психологӣ истифода бурдаанд. Бодуэн ва Соссюр бошанд, хараҷтери иҷтимоии фаъолияти нутқро қайд мекунанд.

Намояндаи дигари ҷараёни психологизм Вильгельм Вундт (1832—1920) буд. Вундт хараҷтери ҷамъиятии забонро қайд мекунад, вале онро ба психологияи одамон вобаста менамояд. Вундт дар асарҳои асосии худ «Психологияи халқҳо — забон» (1900), «Таърихи забон ва психологияи забон» (1901), «Элементҳои психологияи халқҳо» (1912) назарияро баён намудааст. У ҳамаи масъалаҳои тадқиқ намуҷдани ҷавонграмматикҳо: тағйиротҳои фонетикӣ ва семантикӣ, шаклҳои калима, пайдоиши забон, фарқҳо дар забон ва ғайраро аз ҷиҳати психологӣ маънидод намудааст. Вай ба муқобили индивидуализми ҷавонграмматикҳо ва махсусан Пауль баромад карда таъкид мекунад, ки онҳо ҳаминро ба назар намегиранд, ки забон, мифҳо, урфу одатҳои ҷамъият ба вучуд меорад ва дар ҳама гуна муносибатҳо ҷамъият индивидро муайян мекунад, индивидум аз ягон ҷиҳат ба воситаи ҳам ҷамъиятро муайян карда наметавонад. Бо вучуди ин психологияи коллективи Вундт аз психологияи индивид фарқе надорад, зеро дар ҳар ду ҳолат ҳам забон танҳо чун воситаи ифодаи фикр маънидод карда мешавад, воситаи муносибати байни одамон будани он ба эътибор гирифта намешавад.

Яке аз намояндагони ҷараёни психологизм дар Россия забоншиносии номи украин ва рус **Александр Афанасьевич Потенбня** (1835—1891) буд. У дар инкишоф ва тараққии забоншиносии ватанӣ роли калон бозидоаст. Қорҳои асосии ӯ «Фикр ва забон» (1862), «Қайдҳо доир ба грамматикаи русӣ» (1874—1888) мебошанд. У асосгузори мактаби лингвистии Харьков

буд. Потевня ба инкишофи психологизми лингвистӣ ва забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ёрӣ расонидааст. Потевня ба корҳои Гумбольдт ва Штейнталь тақья карда, концепсияи лингвистии худро ба вучуд меорад ва забонро чуи ходисаи таърихӣ ва фаъолияти фикрии нутқ мешуморад. Ба фикри ӯ, забон ҳамчун яке аз намудҳои фаъолияти инсон се ҷиҳат дорад: умуминсонӣ, милли ва индивидуалӣ.

Хусусияти умуминсонии забон моҳияти он аст, вай аз системаи рамзҳо иборат буда, барои ифодаи фикр ёрӣ мерасонад. Моҳияти хусусиятҳои дигари забон ҷиҳати миллии он мебошад. Ягон категорияи грамматикӣ ва лексикӣ нест, ки барои ҳамаи халқҳо ҳатмӣ бошад. Халқият умумияти забонро мефаҳмонад, фарқи халқҳо ин фарқи забонҳо мебошад, ки анъанаи халқро нигоҳ медорад. Забон соф ходисаи таърихӣ мебошад, бинобар он ходисаи гуногуранг аст.

Фаъолияти нутқкунӣ ин амалиёти яқҷояи забон, дониши нотик ва фикри ифодашаванда мебошад. Вазифаи муҳими тадқиқотчи қушода додани муносибати фикру нутқ аст, на шаклҳои мантиқ ва шаклҳои забон. Забон натавоно маҳзан ва воситаи ифодаи фикр ва эҳсос, балки воситаи ба шакл дарорандаи фикри ғояндаву шундаи маъно мебошад.

Потевня ба муносибати забон, нутқ ва фикр диққати маҳсус дода, қайд мекунад, ки фаҳмидани сохти семантикии калима, шакли категорияҳои грамматикӣ муҳим аст. Ӯ ба калима диққати маҳсус додааст ва қайд мекунад, ки калима хусусияти ҷамъбасти ва инкишоф додани фикрро доро мебошад. Ҳама гуна калима аз се элемент иборат аст: овози бурро, тасаввурот ва маъно. Бе овози калима шуда наметавонад, албатта, овозҳои бурро ҳам бе маънои калима шуда наметавонанд. Ҳамин тариқ, калима на танҳо ягонагии овозҳо, балки ягонагии тасаввурот ва маъно мебошад. Потевня калимаро ҳамчун рамз ё ки аломати маънодор мефаҳмад. Потевня баробари хусусияти ҷамъбастикуандагии калимаро қайд карданроли фаъолонии онро дар инкишофи фикр қайд мекунад. Маънои калимаву мафҳум бо ҳам алоқани зич дошта бошад ҳам, аз ҳам фарқ мекунад. Мафҳум хусусияти умумӣ дошта, маънои лексикӣро ҳам дар бар мегирад.

Потевня ба маънаҳои маънои лексикӣву грамматикӣ ва муносибати байни онҳо, синтаксиси муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои славянӣ диққати калон додааст. Умуман, дар ҳалли ин масъалаҳо ба забоншиносии минбаъда таъсири муайяне расонидааст.

Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки таъсири психологизмиро ҳоло мо дар социолингвистика, структурализм, лингвосомиотика ва забоншиносии математикӣ мушоҳида мекунем.

ЧАВОНГРАММАТИКҲО

Давраи дуҷуми инкишофи забоншиносии муқонсаवि-таърихӣ ва ба психологӣ ба фаъолияти мактаби лингвистии Лейбциг алоқаманд аст. Намояндагони нисбатан ҷавони ин мактаб ба муқобили ақидаҳои забоншиносони нисбатан калонсол баромада буданд.

Ин ҷараён солҳои 70—80 асри XIX ба амал меояд. Яке аз забоншиносони Германия намояндагони мактаби навро ба тариқи ҳазлу шӯхӣ «ҷавонграмматикҳо» меномад. Ин номи ба таври ҳазл гуфташударо Бругман (яке аз намояндагони барҷасти мактаби нав) қабул мекунад ва он номи як ҷараёни калони забоншиносӣ мегардад.

Дар ин вақт аллакай методи муқонсаवि-таърихӣ ба тамоми ҷаҳон паиҳ гардида буд. Агар дар солҳои аввали пайдоиши компаративистика немисҳо, даниягӣҳо ва славянҳо фаъолият нишон меода бошанд, ҳоло дар бисёр давлатҳои дигари Европа ва Америка марказҳои лингвистӣ ва мактабҳо ба амал омада буданд. Масалан, соли 1866 дар Франция «Ҷамъияти лингвистҳои Париж» ба амал меояд. Дар Америка бошад, ҳиндушиносӣ номӣ В. Д. Уитни кор мекард, ки ба қавли Сосюр, ба муқобили биологизми Шлейхер ва «психологияи халқҳо»-и Штейнталь баромада, ба саршавии фаъолияти ҷавонграмматикҳо асос мегузорад. Дар ин давра дар Россия Потёбня, Бодуэн, Фортунатов, дар Италия Асколи Г. И., дар Швейцария Сосюр, дар Австрия Гуго Шухардт, дар Дания Карл Вернер ва В. Томсон бари забоншиносӣ кор мекарданд.

Яке аз сарварони мактаби забоншиносии Лейбциг, тадқиқотчи забонҳои славянӣ ва балтиқӣ Август Лескин (1840—1916) дар асари худ «Тасриф дар забонҳои славянӣ-литовӣ ва германӣ» (1876) мақсад ва ақидаи ҷавонграмматикҳоро ифода намудааст ва инчунин шоғирдони ӯ Карл Бругман (1849—1919), Герман Остроф (1847—1908), Герман Пауль (1846—1921) ва Бертольд Дельбрюкк (1842—1922) асосгузори ин ҷараён меноманд.

Назарияи ҷавонграмматикҳо дар муқаддимаи Бругман ва Остроф ба ҷилди якуми асарашон «Тадқиқоти морфологӣ» (1878), ки одатан манифести ҷавонграмматикҳо меноманд ва инчунин дар асари Герман Пауль «Принципҳои таърихи забон» (1880) пурра инъикос ёфтааст.

Намояндагони ҷавонграмматикҳо асосан ба се ҷиз диққати махсус меоданд: 1) Қонунҳои фонетикӣ, ки дар забонҳои доранд, 2) Аналогия, ки дар процесси сохтмони шаклҳои забонӣ ва тағйиротҳои фонетикӣ-морфологӣ роли муҳим мебозанд, 3) Омӯзиш ва тадқиқи забонҳои зиндаи ҳозира ва диалектҳои он, ки (Забонҳои қадима ва забони адабиёро одамон

назорат мекунанд) барои муқаррар намудани қонуниятҳои лингвистиву психологӣ заминаи муҳим ба шумор меравад.

Чараҳои ҷавонграмматикҳо дар заминаи мушоҳида ва кашфиётҳои зиёде доир ба таърихи забонҳои ҳиндуаврупоӣ, мушоҳида ба талаффузи одамони зинда, омӯзиши шартҳои физиологӣ ва физикии (акустикӣ) пайдоиши овозҳо ва диалектҳои гуногун, ки илми фонетикаро ба вучуд меорад, ба амал омадааст. Ин гуна мушоҳидаҳо ба ҳулосае оварданд, ки қонуниятҳои инкишофи овозҳо ҷой дорад.

Дар соҳани грамматика кашфиётҳои нав нишон доданд, ки дар процесси инкишофи флексия, ки гузаштагони ҷавонграмматикҳо ба он эътибори махсус медеданд, процессҳои дигари морфологӣ аз қабилҳои таърири сарҳади байни морфемаҳо дар ҳудуди қалима аз рӯи аналогия низ роли қалон мебошад.

Омӯзиши амиқи фонетикаву грамматика этимологияро ба пояи илмӣ гузошт. Тадқиқотҳои этимологӣ нишон доданд, ки таъриротҳои фонетикиву маъногӣ қалимаҳо ба ҳамдигар вобастагӣ надоранд.

Фаҳмиши нави фактҳои забонӣ ҷавонграмматикҳоро барои аз нав дида баромадани ақидаҳои компаративистҳои аввала — Бопп, Гумбольдт, Шлейхер овард. Онҳо ба ақидаи пешинани доир ба инкишофи ягонаи ҳамаи забонҳо аз дараҷаи бешаклӣ ба агглютинативӣ ва баъд ба флексивӣ муқобил баромаданд. «Таҷдиди (реконструкция) нахустзабони ҳиндуаврупоӣ то ҳол мақсади асосӣ ва марказии забоншиносии муқоисавӣ буд, — менависанд ҷавонграмматикҳо, — аз ин рӯ, диққати асосиро ҳамеша дар ҳамаи тадқиқотҳо ба нахустзабон медеданд... Ба инкишофи минбаъдан забонҳо хуноқназарона нигоҳ мекарданд ва онро ҷун ҷавран таназул, вайроншавӣ ва пиршавӣ шуморида, далелҳои он то мумкин аст, ба эътибор гирифта намешуд». Ҷавонграмматикҳо ба муқобили ин ақида, ба муқобили процесси ягонаи инкишофи морфологияи забонҳо шуморидани таъхи флексия, инчунин ақидаи Гумбольдт доир ба «рӯҳи халқ» шуморидани забон баромаданд.

Қамбудии асосии тадқиқотчиёни чараҳои натуралистӣ ва мантӣ дар омӯзиши забонҳои ҳиндуаврупоӣ, — ба фикри ҷавонграмматикҳо, — аз ҳад зиёд омӯхтани ҳуди забон, вале ниҳоят қам диққат додан ба нотик мебошад, гуё забон дар алоҳидагӣ, бе одамоне вучуд дошта бошад, ҳол он ки шахс офарандаи забон аст.

Барои донишмандони забон, яъне нутқи инсон, қобилияти суҳандонии вай, забонҳои қадимаи Европаро омӯхтан ва барқарор намудани шакли қадимаи он шарт нест, — меғӯянд Остроғф ва Бругман. Бояд забонҳои зиндаи ҳозира ва диалектҳои онро тадқиқ намуд ва аз он элементҳои психологиро пайдо кард. Онҳо ба омӯзиши назариявӣ ва ҳушқу холии (аз рӯи қоғаз) шаклҳои қадимаи ҳиндуаврупоӣ зид буданд.

Мувофиқи гуфтаи асосгузори ин чараён — Остроғф ва

Бругман, механизми нутки инсон ду тараф дорад: психикӣ ва физикӣ. Онҳо муқобили соф физикӣ шуморидани нутк буда, ба ҷиҳати психикии он низ диққати махсус доданро талаб мекарданд, зеро мавҷудияти забон ба шахси ҷудогона (индивид) вобаста мебошад, бинобар ин ҳама гуна тағйироти забонӣ ба шахси ғӯянда (индивид) вобастааст. Ба ғайр аз ин фаъолияти психикиву физикии одамон хангоми аз худ кардани забони меросмонда ва эҳёкуниву азнавсозии овозҳо дар шуур дар тамоми давраҳо ба тағйирот дучор намешавад.

Ҳамин тариқ, ҷизи асосӣ дар муайян намудани моҳияти забон барои ҷавонграмматикҳо индивидуализм ва психологизм буд. Герман Пауль дар асарҳои худ «Принципҳои таърихи забон» ҳодисаҳои забонро аз рӯи фаҳмиши психологии Штейнталь муайян намудааст. Ба фикри ӯ, манбаи фаъолияти психикӣ ин каллаи ғӯянда мебошад. Нотик сарчашмаи объекти омӯзиши ҷавонграмматикҳост. Албатта, нутки индивид ифодаи конкретии нутки ҷамъият аст. Вале камбудии ҷавонграмматикҳо он буд, ки тадқиқи ҳодисаҳои забониро пурра аз рӯи нутки индивид мегузaronиданд. Ба ақидани онҳо, нутки ҷамъият ва ҳатто диалектҳо сафсата асту халос, ҷизи реалӣ нутки шахси ҷудогона, аз ин рӯ, нутки худро тадқиқ кардан ҳамчун ҷизи маълум бехтар аст.

Онҳо индивидуализмро ба асоси гирифта, сабабҳо ва қонунҳои тағйироти забонҳоро дар инкишофи ҷамъияти инсонӣ не, балки дар психикаи шахси ҷудогона ҷустуҷӯ мекарданд.

Ҷавонграмматикҳо ба диалектҳо диққати махсус додаанд, зеро ба фикри онҳо, 1) шеваҳои забони зинда буда, ҳақиқати забонро табиӣ ва қонуӣ нишон медиҳанд, 2) шеваҳои ҳақиқати забонро пурра нигоҳ медоранд, ҳатто дар шеваҳои ҷунин фактҳоеро мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар забони ҳаққӣ ба қайд гирифта нашудаанд.

Ҷавонграмматикҳо ба омӯзиши ҷиҳати таърихии забон низ аҳамият додаанд, вале ба предмети омӯзиши таърихии забон таиҳо материалҳои ба қайд гирифташударо дохил карда, гипотезаҳоро доир ба нахустзабон ба эътибор намегирифтанд. Дар натиҷаи мушоҳидаи диалектҳои гуногун ҷавонграмматикҳо ба нахустзабон ва сабаби ба вучуд омадани забонҳои ҳеш шубҳа мекунаанд. Ғӯе нахустзабон ҳам ба мисли диалектҳои ҳозира (дар асоси аналогия) ба шеваҳои ҷудо мешавад. Онҳо ба қонунҳои фонетикӣ (физикӣ) ва аналогия (психологӣ) ҳамчун ду қувваи таъсиррасон ба нутки инсон аҳамият дода буданд.

Қонуни фонетикӣ се аломатро дар бар мегирад: аломати якум характери материалӣ, овозӣ ва ба маъно вобаста набудани он аст. Қонуни овозӣ гуфта бо таъсири овозҳои ҳамшафат, мавқеъ ва заода тағйир ёфтани овозҳоро меноманд. Аломати дуюми қонуни фонетикӣ мунтазамӣ ва якхелагии тағйироти овозӣ фаҳмида мешавад. Омӯзиши тағйиротҳои овозии

забонҳои хиндуаврупой аломати сеюми конуни фонетикӣ — хусусияти иҷтимоии онро нишон медиҳад. Агар тағйироти овозӣ бешуурона ба амал ояд, маънои калима ва тағйири он ба шуури одамон, психикаи онҳо хатман таъсир мерасонад. Қонуни аналогия бо таъсири зӯри фаъолияти нутқкунии гӯянда вобаста мебошад.

Чавонграмматикҳо ба тағйири маънои калима диққати махсус меоданд. Ин тағйирот барои он ба амал меояд, ки истифодаи шахсӣ (индивидуалӣ) ва маънои калима дар забон пурра мувофиқат намекунад.

Бо вучуди норасоҳои назарияи чавонграмматикҳо назар ба забоншиносии пештара қадаме ба пеш буд. Ин дар ҷой зоҳир мегардид:

1) диққати махсус додан ба забонҳои зинда ва махсусан диалектҳо ва аз рӯи ин далелҳо ба ҳодисаҳои забонӣ баҳо додан,

2) ба ҳисоб гирифтани элементҳои психологӣ дар процесси муносибат ва махсусан тағйири забонҳо (роли аналогия),

3) эътироф намудани мавҷудияти забон дар ҷамъияти бо он гапзананда, бо вучуди аз ҷиҳати илмӣ муайян карда натавонистанашон муносибати индивидуалӣ ва ҷамъиятии забонро,

4) диққати махсус додан ба тағйиротҳои овозӣ, яъне ба ҷиҳати материалӣ нутқи инсон,

5) кӯшиши факторҳои қонуният ва мафҳуми қонуно ба материалӣ забон ҷорӣ намудан.

Дар асоси ҳамин маҷмӯи қоидаҳо чавонграмматикҳо кашфиётҳои зиёде дар забоншиносии хиндуаврупой карданд.

Пеш аз ҳама назарияи Шлейхер доир ба ҳешигарии забонҳои хиндуаврупой ва шаҷараи забонҳои ӯ ба шубҳа монанда шуд. Мувофиқи ақидаи Шлейхер гӯё забонҳои немисӣ, балтиқӣ ва славянӣ аз ҳама пештар аз забонҳои хиндуаврупой ҷудо шуда рафта бошанд. Аз забонҳои боқимондаи хиндуаврупой, яъне «арио-греко-итало-кельтӣ» аз ҳама дертар кельтӣ, италянӣ ва юнонӣ ҳанӯз халқи алоҳида ҷудо шудаанд. Ҳамин тариқ, ба фикри Шлейхер, дар забони хиндуаврупой ҳо, ки дар шарқтар зиндагӣ мекунад, хусусияти архаистӣ зиёдтар, вале дар Ғарб будагӣ камтар боқӣ мондааст.

Соли 1872 забоншиносии немис Иоганн Шмидт (1843—1901) дар асари худ «Муносибатҳои ҳешии забонҳои хиндуаврупой» бар зидди ин гипотезаи Шлейхер мебарояд. Ба фикри ӯ, шоҳи славянӣ-балтиқӣ аз Ғарб бо немисӣ ва аз Шарқ бо хиндуэронӣ алоқан зич дорад. Забони юнонӣ бошад, байни хиндуэрониву италянӣ меистад. Шмидт ба ҷои шаҷараи забонҳои Шлейхер «назарияи мавҷ»-и («волновая теория») худро пешниҳод мекунад. Мувофиқи ин назария забонҳо ба мисли мавҷи об аз маркази худ дур шудан мегиранд. Забони аз ҳама дар қанортари мавҷ ҷой гирифта забони нисбатан нав аст ва

бо забони марказ кам умумият дорад. Хар як шоҳи забон бо ду шоҳи дигар наздикӣ дорад. Масалан, забонҳои эронӣ аз як тараф бо хиндӣ ва аз тарафи дигар бо славянӣ, балтиқӣ бо славянӣ, германӣ, забонҳои германӣ бо балтиқӣ, кельтӣ бо германӣ, италянӣ ва италянӣ бо кельтӣ юнонӣ наздикӣ дорад.

Кашфиётҳои онҳо доир ба фонетика ҳам ҷолиби диққат буд: то онҳо дар санскрит мавҷуд будани се садонок (а, и, у) эътироф карда шаванд, онҳо садоноки чоруми э-ро илова карданд; дар нахустзабон баробари решаи якҷиғӣ мавҷуд будани духиҷиғиро (аз онӣ Соссюр) кайд карданд.

Дар омӯзиши муқоисавӣ-таърихӣ забонҳои хиндуаврупоӣ ва гурӯҳи дигар низ ҷавонграмматикҳо қорҳои шоён кардаанд. Ба ин асарӣ Бругман ва Дельбрюк «Асосҳои грамматикаи муқоисавӣ забонҳои хиндугерманӣ» (1886), ки се ҷилди аввал — қисматҳои фонетикаву морфологияро Бругман ва се ҷилди охир — синтаксисро Дельбрюк навиштааст, дохил мешавад. Бояд кайд кард, ки фонетика асоси илми худро аз ҷавонграмматикҳо сар мекунад.

Хулоса, ҷараёни психологизм ва махсусан ҷавонграмматикҳо ба бисёр масъалаҳои, ки дар назди забоншиносӣ нима 1 дуҷуми асри XIX меистод, ҷавоб дод: 1) Методикаи забоншиносӣ муқоисавӣ-таърихӣ то андозае аниқ карда шуд, 2) Дар назди лексикология ва грамматикаи функционалӣ-семантикӣ проблема гузошта шуд, 3) Муносибати забону нутқ то андозае муайян гардид, 4) Забон натавоҷи ҳодисаи индивидуалӣ-психологӣ, балки ҳодисаи маданӣ-таърихӣ муайян карда шуд.

Тадқиқоти забоншиносӣ ин давр ба инкишофи забоншиносӣ минбаъда асос ва ё сабаб шуд. Баробари ин дар қорӣ забоншиносӣ ин давр ҳунин норасониҳо мушоҳида мешавад:

1) Концепсияи лингвистии онҳо характери субъективӣ-идеалистӣ дошт, зеро асосан ба масъалаҳои ва ё ҳодисаҳои ҷудогона диққат меоданд халос.

2) Ҷавонграмматикҳо сабаб ва қонуни тағйири забонро ба тараққиёти ҷамъияти инсон, балки ба психикаи шахси ҷудогона вобаста менамуданд.

3) Онҳо моҳияти забонро ба воситаи индивидуализм ва психологизм муайян мекарданд.

4) Ҷавонграмматикҳо ба омӯзиши семасиология, синтаксис ва лексикология бисёр кам диққат меоданд.

5) Масъалаҳои умумии забоншиносӣ ба монанди моҳияти забон, вазифаҳои ҷамъиятии он, муносибати байни тадқиқи таърихи забону омӯзиши имрӯзаи он, масъалаи забони адабӣ, алоқаи забоншиносӣ бо илмҳои дигар мавриди тадқиқи онҳо нагардидааст.

Асосгузори марксизм ҳангоми кор кардани материалич- ми диалектикӣ ва фаҳмиши материалистии таърихи ҷамъият ба масъалаҳои забон низ диққати махсус дода, доир ба он фикрҳои назариявӣ ва амалӣ баён намудаанд. Гуфтаҳои онҳо дар ҳалли масъалаҳои гуногуни забоншиносӣ ба тадқиқотчи- ён кӯмаки калон расонида, онҳоро ба роҳи дурусти илмӣ хидо- ят мекунонад. Ханӯз дар яке аз китобҳои аввалини худ «Идеа- логияи немис» (1846) онҳо доир ба функцияи коммуникативии забон, пайдоиши забону тафаккур ва алоқаи байни онҳо фикр баён намуда, акидан идеалистиро доир ба ин масъала ма- кум намуда буданд. Онҳо доир ба якум будани материя су- хан ронда қайд карда буданд, ки фикр бе материали худ — забон вучуд надорад. Баробари муносибати умумии забону тафаккурро қайд кардан ягонагии генетикӣ онҳоро нишон дода буданд. Забон ва шуур ҳодисаи ҷамъиятӣ, иҷтимоӣ ме- бошанд. Забону тафаккур барои қонеъ гардонидани талаботи одамон ба муносибат ба амал омадаанд, зеро ҷамъияти инсон бе забон вучуд надорад. Забон ба мисли шуур қадимӣ аст. Забон амалан барои дигарон ва ба гуфайли ҳамин барои худ, барои ифодани фикри худ вучуд дорад. Вай воситаи амалӣ гар- дидани шуур аст ва мисли шуур мувофиқи зарурат барои бо дигарон муносибат намудан ба амал омадааст. Ф. Энгельс дар асари машҳури худ «Роли меҳнат дар процесси ба инсон табдил ёфтани маймун» бори дигар дар хусуси пайдоиши за- бон сухан меронад. У ҳам пайдоиши худӣ инсон ва ҳам за- бонро ба процесси меҳнат вобаста намудааст.

«Инкишофи меҳнат,— менависад Энгельс,— аз рӯи зарурат аъзоёни ҷамъиятро боз ҳам муттаҳид намуд, чунки ба гуфай- ли он бештар ҳамдигарро ҳимоя намудани одамон, фаъолияти якҷояи онҳо ва маърифати ин якҷоягӣ барои ҳар як аъзои кол- лектив боз ҳам аниқтар равшан гардид. Ҳамин тариқ, дар он- хо зарурати ба ҳамдигар чизе гуфтан ба амал меояд. Ҳамаи зарурат ва талабот органи худро ба вучуд овард: гулӯ ва ҳал- ки тараккӣ нокардаи маймун оҳиста, вале мунтазам инки- шоф меёбад ва баробари ин узвҳои даҳан ба талаффуз на- мудани овозҳои ҷудоғонаи бурро ва равшан одат мекунанд. Аввал меҳнат ва баъд ҳамроҳи он нутқ ду омилӣ асосӣ ме- гарданд ва бо таъсири онҳо майнаи маймун ба оҳистагӣ ба майнаи одам бадал мешавад. Бо вучуди бо майнаи маймун умумият доштан майнаи одам ҳам аз рӯи бузургӣ ва ҳам ка- молот хеле пеш меравад».

К. Маркс ва Ф. Энгельс баробари қайд намудани вобаста- гии иҷтимоии забон қонуниятҳои дохилии инкишофи онро ҳам фаҳмида буданд. Пас ҳангоми омӯзиши забон бояд ба қону- нияти объективии ҳаракати материали худӣ забон диққат дод.

К. Маркс ва Ф. Энгельс дар баробари нишон додани проблемаҳои принципиалии муносибати байни ҷамъият, шуур ва забон фикрҳои худро доир ба инкишоф ва тараққиӣ забонҳо дар шароитҳои гуногуни таърихӣ баён намудаанд.

Асосгузори марксизм қайд кардаанд, ки дар давраи ҷамъияти обшанга ибтидоӣ тамоюли ҷудошавӣ ва ё тақсимишавии ҷамъият мушоҳида мешуд ва ин хатман ба забон таъсир намуда, сабаби ба амал омадани забонҳои мустақил мебарид. Вале қонунҳои инкишофи забонҳо дар ҷамъияти капиталистӣ дигар аст. Яке ба тӯфайли инкишофи таърихи забон аз материали таърих ба мисли забонҳои романию германӣ ба амал омада бошад, дар ҳолати дуҷум хангоми омезиши миллат (мисли забони англисӣ) ва ё ба сабаби аз ҷиҳати иқтисодӣ сиёсӣ яқоя шудани диалектҳои ҷудогона забони миллӣ ба амал омадааст.

Вакташ мерасад, ки одамон назоратро аз болон забон ба дастӣ худ мегиранд. Ин пешгуни дохӣ дар айни замон амалӣ шуда истодааст, зеро ҳоло ба тозагии забонҳо назорат намуда, ба вайрон ва ё ифлос шудани он роҳ намендиханд. Мисоли барҷастан ин баҳсу мунозираҳои зиёд дар атрофи забони тоҷикӣ ва тозагии он мебошад, ки ҳоло давом дорад.

Ба забон эътибори зиёд додани Маркс ва Энгельс аз он ҳам маълум аст, ки худӣ онҳо чандин забонро медонистанд. Аз гуфтаи Лафарг П., К. Маркс дар 50-солагии ба омӯзиши забони русӣ сар мекунад ва оиро дар ним сол аз худ менамояд ва бо завқи шавқ асарҳои адабии русро мутолиа мекунад. Маркс ба асарҳои Пушкин, Гоголь ва С. Щедрин завқи зиёд дошта, ба эҷодиёти онҳо баҳои баланд доддааст.

Ф. Энгельс забони русиро дар 31-солагиаш, дар мӯҳлати кӯтоҳ ёд гирифтааст. Дар ин бора худӣ ӯ соли 1852 ба Маркс чунин навишта буд: «Ду ҳафтаи охир ман бо ҷидду ҷаҳд забони русиро тўтивор аз ёд кардам ва ҳоло грамматикаро тамом кардам, боз 2—3 моҳ лозим аст, то ки захираи луғавӣ зарурӣ ба даст орам ва он гоҳ ба ягон қори дигар сар мекунам». Ф. Энгельс ба масъалаҳои забон бештар машғул шуда аст. Ӯ доир ба «Шефранки» (1881—1882) тадқиқоти махсус мебарад ва ин асар бисёр ҳулосаҳои диалектологияи таърихӣ забонҳои немисро пешгӯӣ кардааст. Ғайр аз ин Ф. Энгельс аз методи муқоисавӣ-таърихӣ низ баҳра бурдааст. Вай забонҳои зиёдеро медонист. Ӯ қайд кардааст, ки методи омӯзиши ман забони хоричиро аз омӯхтани асарҳои душвортарини нависандагони халқҳои гуногун сар мешавад, ман ба грамматика (ғайр аз таъриф, сифа ва қоишин) кам диққат медиҳам, бештар бо луғат меҳонам. Масалан, забони италяниро аз омӯзиши Данте, Петрарка ва Ариосто, испаниро аз Сервантес ва Кельдерона, русиро аз Пушкин сар кардам ва баъд газетаву дигар ҷиҳо хондам.

Ӯ ба омӯзиши забонҳои славянӣву германӣ диққати мах-

сус метод. Аз забонҳои славянӣ — русӣ, чехӣ, сербухорватӣ, словенӣ, полякӣ, булгариро медонист. Ҳатто асарҳои олимони забоншиносро аз қабилӣ Добровский, Шафарик, Копитар, Ганк ва махсусан Миклошичро мутолиа намуда, Добровскийро асосгузори филологияи илмӣ диалектҳои славянӣ ва Миклошичро забоншиноси машҳури ҳозираи забонҳои славянӣ номидааст.

Ҳамин дониши нисбатан пурраи филологӣ буд, ки ӯ программаи таълим маълумоти филологияи Дюрингро таъкид карда менависад: Маълум аст, ки мо бо филологе сару кор дорем, ки ҳеҷ вақт доир ба забоншиносии таърихӣ, ки дар ин 60 соли охир хеле инкишоф ёфт ва пеш рафт, чизе намуфтааст, аз ин рӯ, чаноби Дюринг омӯзиши забонҳоро аз рӯи қорҳои Бопп, Гримм ва Диц сар накарда, ба марҳум Хейз ва Беккер муроҷиат мекунад.

Маълум мешавад, ки асосгузори марксизм ба масъалаи забон аҳамияти калон дода, фикрҳои назариявии ҷолҷби диққат пешниҳод кардаанд, ки ҳоло ҳам асоси идеявии забоншиносии марксистиро ташкил медиҳад ва аз ҷиҳати методологӣ ба забоншиносон кӯмак мерасонад.

ЗАБОНШИНОСИИ ОХИРИ АСРИ XIX ВА АВВАЛИ АСРИ XX

Дар охири асри XIX ва оғози асри XX якҷанд ҷараёнҳои лингвистӣ ба амал меояд, онҳо ба муқобили ақидаҳои забоншиносии ҷавонграмматикҳо ва метадҳои тадқиқотии онҳо баромад карда, онро догма мешуморанд ва таъкид мекунанд, ки дастури пешниҳодҳои онҳо доир ба забон ба нешравии илми забоншиносӣ ҳалал мерасонад.

Ба забоншиносии охири асри XIX ва аввали асри XX на танҳо инқори биологизми Шлейхер ва индивидуализми психологияи Пауль хос аст, балки таъкид намудани мустақилияти системаи забон ва лингвистика, муайян намудани моҳияти системаи забон ва таснифи фанни лингвистика хос мебошад.

Одатан Бодуэн де Куртенэ, Фортунатов ва Соссюрро ҷавонграмматикҳои баъдина ва структуралистҳои пешина меноманд, ки ин ба онҳо якҷарафа баҳо додан мебошад. Ин олимони концепсияи ва мактаби худро доранд, ки он ҳам аз ҷавонграмматикҳо ва ҳам структуралистҳо фарқ мекунад.

Ин ҷараёни лингвистиро **неограмматизм** номидан ба мақсад мувофиқ аст. Истилоҳ аз қорӣ худӣ онҳо бармеояд. Масъалаи Бодуэн забоншиносии назариявиро ба грамматика ва системаи тақсими мекунад. Дар зери мафҳуми грамматика омӯзиши сохт ва таркиби забон ё ки ҷиҳати дохилии таърихи забонро, дар системаи тақсими забонҳоро мефаҳмад, Соссюр бошад, лингвистикаи синхронӣ гуфта грамматикаи умумиро дар назар дошт.

Неограмматизм чун чараёни лингвистӣ принципҳои зеринро тарафдорӣ мекард:

1. Забон на организми табиӣ ва на ҳодисаи индивидуалӣ, балки вай аз рӯи моҳияти худ иҷтимоист, забонӣ барои соҳибонаш ҳатмӣ.

2. Предмети забоншиносӣ на танҳо таърихи забон ва инкишофи этнографияи он аст, балки соҳти забони ҳозира, муайян намудани воҳиди он ва муносибати байни воҳидҳо мебошад. Фаҳмиши воҳид ва соҳти забон гуногун буд: Бодуэн ва Крушевский асосан ба фонема, Фортунатову Пешковский ба шакли калимаву ибора, Соссюр бошад, асосан ба муносибатиҳои забонӣ — синтагма ва қатори ассоциативӣ диққат меоданд.

3. Барои неограмматистҳо назарияи грамматика, яъне таълимот дар бораи шакли забон муҳим буд. Ин неограмматистҳо бо шаклпарастии лингвистӣ наздик мекунад, вале фарқ дорад, зеро неограмматистҳо семантикаи забонро рад намекарданд.

4. Неограмматистҳо аниқ намудани аспекти тадқиқот ва таснифи фанни лингвистикаро масъалаи назариявии забоншиносии умумӣ мешумориданд. Ин таъкид намудани мустаклияти илми забоншиносӣ ва мураккабии объекти он буд.

Ҳамин тарик, характери ҷамъиятии забонро ҳаман забоншиносони номини ин давра — Бодуэн де Куртенэ, Фортунатов, Соссюр, Сепир, Мейе, Ш. Балли ва дигарон таъкид мекунанд.

Дар ин давра якҷанд мактабҳои забоншиносӣ мавҷуд буд, ки бо роҳи равишҳои гуногун илми забонро меомӯхт ва инкишоф меод.

Ба чараёнҳои нави лингвистӣ олимони Гуго Шухардт, Потеня, Бодуэн, Соссюр, Есперсен, Жильерон, Асколи ва дигарон дохил мешуданд. Дар ин давра аксари олимони омӯзиши забонро ба ҷамъият вобаста намуда бошанд ҳам, баъзеҳо аз қабилҳои Марти, Гинникен, Бюлер заминаи забонро дар психология, Кассирер, Гуссерль дар машиқ, Кроче ва Фосслер дар эстетика ҷустуҷӯ кардани мешуданд.

Чараёни социологӣ. Маълум аст, ки ҷавонграмматикҳо забонро чун системаи тасаввуроти фард (индивид) медонистанд, вале чараёни нав — чараёни социологӣ функцияҳои ҷамъиятии забонро ҳамчун воситаи муносибат қайд мекунанд. Ин тамоюл дар қони Леви-Брюль заминаи фалсафӣ ва дар қорҳои забоншинос Гуго Шухардт буғбӯди социологӣ пайдо карда бошад ҳам, асосгузори чараёни нав — чараёни социологӣ Фердинандт де Соссюр ва шогирди ӯ Антуан Мейе шуморида мешаванд. Ҳаминҳо ба чараёни нав истилоҳи «Забоншиносии социологӣ» ном ниҳодаанд. Забоншиносони француз Жозеф Вандриес (1875—1965), Шарль Балли (1865—1947) Альбер Сеше (1870—1956), норвег Альф Соммерфельдт 1868—

1965) ва америкой Эмиль Бенвенист (1902—1977) низ ба хамин чараён дахл доштад.

Моҳияти забоншиносии социологиро чунин баён кардан мумкин аст: Забон ҳодисаи ҷамъиятӣ аст, аз ин рӯ, беруи аз ҷамъият вучуд надорад ва беруи аз ҷамъият имконпазир будани нутқ ҳам мумкин нест. Пас, забонро чуи ҳодисаи ҷамъиятӣ дар алоқамандӣ бо ҳодисаҳои дигари ҷамъиятӣ омӯхтан ба мақсад мувофиқ аст. Дар ин бора асосгузори ин чараён Соссюр чуи гуфтааст: «Забон ҳодисаи ҷамъиятӣ аст, вале вай бо бисёр аломатҳои худ аз ҳодисаҳои ҷамъиятӣ дигар аз ҷабилӣ сӯбат, ҳуқуқшиносӣ ва ғайра фарқ мекунад».

Забон чуи воситаи муносибат ҳодисаи соф психикӣ нест, зеро ҳодисаи психикӣ воситаи алоқан байни одамон шуда наметавонад. Забон барои он воситаи алоқан байни одамон шуда наметавонад, ки аломатҳои ҳосияти физикӣ дорад, яъне онро шунидан ва талаффуз кардан мумкин аст, вале калимаи тасаввуркардаи ин гуна ҳосият надорад, онро на шунида наметавонем ва на талаффуз карда.

Забон аз системаи аломатҳои (калимаҳои) иборат аст. Ин аломатҳои чуи элементҳои система дорони маънӣ меошанд. Аломатҳои забон нисбат ба ҷизии ифода мекардаганаи шартӣ буда, вале нисбат ба гуяндаганаи шартӣ ва бемаънӣ нест.

Чуи системаи аломатҳои шартӣ забон дар ҷамъияти худ чуи анбана аз насл ба насл мегузарад ва фаъолияти нутқукии индивидиро муайян мекунад. Мисли фольклор дар забонҳои навиғариҳои (калимаҳои) шахсонӣ ҷудогона ба вучуд меоранд, дар байни ҷамъият паҳн мешавад, вале ҳамонои дар забон мемунад, ки халқ онро қабул кунад. Пас, ҳуқуқи асосӣ дар дасти коллектив, халқ мебошад. Шахсонӣ ҷудогона бо ихтиёри худ аломатҳои забонро (калимаро) сохта, тағйир дода наметавонанд. Аз ин маълум мешавад, ки инкишофи забон ва тағйиротҳои онро ҷиҳатҳои психологӣ ва физиологӣ (Онҳо дар ҳама гуна ҷамъият ва дар ҳама ҷо як хеланд) не, балки шароити ҷамъиятӣ-таърихӣ муайян мекунад.

Тарафҳои сусти забоншиносии социологӣ аз инҳо иборат аст:

1) Ақидани нодуруст, идеалистӣ, яъне забоншиносиро чуи қисмати «психологияи социалӣ» шуморидан. Психологияи социалӣ «илми» беасос аст, зеро маъна ва психикаи социалӣ вучуд надорад. Забон на танҳо ҳодисаи психикӣ, балки ҳодисаи ҷамъиятӣ ва физикӣ ҳам мебошад.

2) Ба тарзи механикӣ (сатҳӣ) таърихи забонро ба «беруи» (таърихи халқ) ва «дохилӣ» (инкишофи ҳуди системаи забон) ҷудо намудан. Забон ва қонуниҳои инкишофи онро бо таърихи ҳуди халқ яқоя омӯхтан онро фаҳмидан мумкин аст.

3) Ба ҳам муқобил гузоштани нутқ чуи ҳодисаи индивидуалӣ ва забон чуи ҳодисаи иҷтимоӣ. Маълум аст, ки дар нутқи индивид системаи забонии қабул кардан ҷамъият, ки асо-

си нутк ва системан он мебошад, ифода меёбад. Дар натиҷаи нодуруст муқобил гузоштани «нутк» ва «забон» Соссюр хулосаи ғалат бароврада таъкид мекунад, ки «забон» бе сохибонаш ҳам вучуд дошта метавонад, зеро вай ба «психологияи социалӣ» дахл дорад.

4) Чун воситаи алоқа ходисаи социалӣ будани забонро ба асоси гирифта Антуан Мейе ба чунин хулосаи ғалат меояд, ки гӯё забоншиносӣ як қисмати социология бошад.

Илми мустақиле, ки объекти тадқиқотӣ ва методҳои зарурӣ тадқиқотӣ дорад, чун қисмати илми дигар шуданаш мумкин нест, аз ин рӯ, фикри Антуан Мейе ба қуллӣ ғалат аст.

Дар ин давра якҷанд мактаби забоншиносӣ мавҷуд буд, ки бо роҳи равишҳои гуногун илми забонро меомӯхт ва инкишоф меод.

МАКТАБИ ЛИНГВИСТИИ ҚАЗОН

Дар охири асри XIX баробари инкишофи ҷамъият дар Россия илм ҳам таракки мекунад ва инкишоф меёбад. Дар ин давра дар Россия ду мактаби забоншиносӣ ҷой дошт, ки яке аз онҳо мактаби лингвистии Қазон буд. Ин мактаб асосан ба номи забоншиноси машҳур Бодуэн де Куртэнэ (1845—1929), ки солҳои 1875—1883 дар университети Қазон дарс гуфтааст, сохта алоқаманд мебошад. Асарҳои машҳури ӯ инҳоянд: «Баъзе мулоҳизаҳои умумӣ доир ба забоншиносӣ ва забон» (1871), «Таҷрибаи назариявии ҷойивазкунии (альтернация) фонетикӣ» (1895), «Забоншиносӣ ва ё лингвистикаи асри XIX» (1901), «Қайдҳои лингвистӣ ва афоризмҳо» (1903), «Муқаддимаи забоншиносӣ» (1917).

Иван Александрович Бодуэн де Куртэнэ соли 1845 дар Польша таваллуд ёфтааст. Гузаштагони олим ҷаҳонӣ буда, дар асри XVIII ба Польша кӯчанда омадзанд. Қисми зиёди умри худро Бодуэн дар Россия гузаронидааст. Маълумоти аввалинро дар Варшава гирифтааст. Солҳои 1862—1866 хангоми мактабҳои забонҳои славянӣ ва забони гуфтугӯии литовиро ёд мегирад. Соли 1867 дар университети Йене лекцияи Шлейхерро шунида, дар Берлин санскритро омӯхтааст. Соли 1868 дар Петербург лекцияи И. И. Срезневскийро мешунавад. Худи ҳамон сол асари аввалини ӯ «Баъзе ходисаҳои аналогия дар таснифи забони полякӣ» ҷоп мешавад. Бодуэн бори аввал принципҳои тараккиёт ва тағйироти таърихӣ забонро ба сохти морфологияи калима татбиқ мекунад. Қисмати аввали ин мақола «доир ба тағйирёбӣ ва кӯтоҳшавии асоси калима ба фондан бандак» ба назари Шлейхер, муҳаррири журнал ҷунон революционӣ менамояд, ки ба ҷопи он иҷозат намедихад ва он танҳо баъди 34 сол, яъне соли 1902 ҷоп мешавад. Соли 1870 дар Петербург диссертация химоя намуда, доцент меша-

вад ва бори аввал дар таърихи университети Петербург курси грамматикаи муқоисавӣ аз тарафи ӯ хонда мешавад. Соли 1872 ба Австрия ва Италия меравад ва дар муддати се сол диалектҳои забони словениро меомӯзад. Натиҷаи қораш «Тачрибаи фонетикӣ аз диалекти резьянский» (1875) сазовори доктори забоншиносии муқоисавӣ гардид. Минбаъд Бодуэн дар панҷ университет кор кардааст: солҳои 1875—1883 дар Қазон, 1883—1893 дар Юрьевск (ҳоло Тарту), 1894—1900 дар Краков, 1901—1918 дар Петербург ва 1918—1929 дар Варшава.

Дар Қазон дар атрофи профессори 30-сола муаллимон ва студентони пешқадаму қобилиятнок чамъ омада кружоке барпо мекунанд, ки минбаъд ба мактаби забоншиносии Қазон асос мегузорад. Аз он шогирдон олимони намоён ба мисли Крушевский А. И., Богородицкий В. А., Булич С. К., Радлов В. В., Александров А. И. ва дигарон ба қамол мерасанд. Соли 1887 Бодуэн академики Академияи илмҳои Краков ва соли 1897 узви вобастаи Академияи илмҳои Россия интихоб мешавад. Ба аъзогии ҳақиқии академияи пешниҳод мешавад, вале бо сабаби фикрҳои сиёсии пешқадам доштаниш рад мекунанд.

Соли 1913 Бодуэн бзори брошюраи «Аломатҳои миллӣ ва территорияи дар масъалаи автономия» ба ҳабси дусола маҳкум мегардад, вале бо талаби катъии зиёни рус бо сарварини академик Шахматов А. А. озод карда мешавад. Ӯ дар асарҳои ҳуқуқи худмуайянқунии ҳаман халқҳои Россияро ҳимоя менамуд.

Бодуэн асарҳои ӯро бо забонҳои полякӣ, русӣ, немисӣ, словенӣ, чехӣ, французӣ, италиянӣ, литовӣ ва забонҳои дигар менавишт.

Бодуэн ба хориҷа сафарҳои зиёд кардааст ва дар ин сафарҳо бо забоншиносони машҳур вохӯрда, сӯҳбат карда лексияҳои онҳоро шунидааст. Вай лексияҳои И. И. Срезневский, Шлейхер, Лескин, Асколи ва дигаронро шунидааст, вале ба гуфтаи Шахматов ӯ худро шогирди ягон кас ва ё пайравии ягон мактаб нашуморидааст. Бодуэн соҳиби фикри худ ва мустақил буд. Дар шогирдонаниш низ предмети худро дӯст доштан, мустақилияти фикр, ҳасрат, муносибати танқидӣ ба чизҳои кӯхнашуда дар илм, шавқу ҳавас ба проблемаҳои назариявии умумилингвистӣ, майлу рағбат ба омӯзиш ва мушоҳидаи забонҳои зинда ва лаҳҷаву шеваҳои мепарварид.

Бесабаб нест, ки як гурӯҳ олимони машҳур аз қабилҳои Л. В. Щерба, Е. Д. Поливанов, Л. П. Якубинский, С. И. Бернштейн, Б. А. Ларин, Б. В. Томашевский, Б. Я. Владимирцов, А. П. Баранников, В. В. Виноградов худро шогирдони бевоситаи Бодуэн де Куртене мешуморанд.

Ӯ дар қорҳои худ чунин қоидаҳо ва ҳулосаҳои назариявии пешниҳод кардааст, ки минбаъд масъалаҳои асосии бисёр мактабҳои забоншиносӣ гардидааст. Бодуэн забоншиносиро бо як қатор истилоҳҳо бой гардонид, аз қабилҳои фонема, морфе-

ма, морфологизация, семасиологизация, синтагма, лексема, графема ва ғайра.

Бодуэн доир ба масъалаҳои зерин фикр баён кардааст:

1. Бодуэн принципан фарқ кунонидани овозу ҳарфро талаб карда буд, зеро намоёндоғони забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ инро фарқ намекарданд. Аз шогирдон хуб донишмандони фонетикаи забонҳои зинда ва шевахоро талаб мекард.

2. Бартарии материали забонҳои зиндари нисбат ба далелҳои забонҳои қадимаи ҳатти таъкид мекард. Инро ҷавонграмматикҳои немис ҳам қайд карда буданд, вале фарқи мактаби Қазон он аст, ки онҳо бо чунин тарзи омӯзиши қонуниятҳои тараққиёти забонҳоро нишон медоданд, вале ҷавонграмматикҳо дар ин ғуна материалҳо ҳолати пешини забонҳоро пайдо карданӣ мешуданд.

3. Бодуэн фарқ кардани синхрония ва диахронияи забонро талаб мекард. Ин масъала баъдтар асоси концепсияи Соссюр мегардад, вале онро дар забоншиносии аввалин бор Бодуэн ва мактаби ӯ пешниҳод намудааст. Соссюр синхрония ва диахронияро ду чизи ба ҳам зид мешуморид. Вале Бодуэн ва мактаби ӯ мустақилияти онҳоро рад накарда, бо ин ду роҳ омӯхтани забонро низ нишон медоданд. Бодуэн таъкид мекард, ки дар забон чизи тағйирнаёбанда нест. Дар забон ҳам мисли табиат ҳам дар ҳаракату тағйирёбист.

4. Бодуэн бар зидди ақидаи биологҳои Шлейхер барои таъкид мекунад, ки забон организм нест, бинобар ин онро аз одамизод ҷудо омӯхтан мумкин нест. Бодуэн ҳам ба таври аналогия омӯхтани процессҳои овозию ҳодисаҳои грамматикӣро таъкид мекард. Вай ба мустақам шудани назарияи психологӣ дар забоншиносии кӯшиш мекард. Танҳо психологӣ ва ё физиологӣ нашудани ҳодисаҳои забониро таъкид мекард. Бодуэн мегуфт, ки забон ҳамон вақт аҳамият пайдо мекунад, агар воситаи алоқаи байни одамон бошад. Бо ҳамин ӯ ҳам ҷиҳати психикӣ ва ҳам иҷтимоӣ (ҷамъиятӣ) забонро ба ҳисоб мегирифт.

5. Бодуэн мегуфт, ки ба сари забон категорияи дар он набудари бор накарда, ҷиҳҳои ҳуди он забонро омӯхтану тадқиқ кардан беҳтар аст. Баъзан намоёндоғони забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ хусусиятҳои хоси забонҳоро ба назар нагирифта, ҳаман онҳоро дар як қолаб, бештар санскрит дохил мекарданд, ки нодуруст буд. Бодуэн ба хронологияи ҳодисаҳо ва процессҳои забонӣ диққат додани тадқиқотчиёни забоншиносии муқоисавиро талаб мекард. Ӯ ба хarakterистикаи типологии забонҳои ҳешу ғайриҳеш аҳамият додааст.

6. Бодуэн забонро ҷун системаи муайян медонист. Ин дар омӯзиши фонема, морфема ва калима аз тарафи мактаби забоншиносии Қазон пурра мушоҳида мешавад. Бодуэн аввалин шуда овозу фонемаро ё ки хусусияти физикиву функционалии овозро дар забоншиносии фарқ мекунад. Овоз маҳсули ларзи-

ши органҳои нутқ ва мавҷи ҳаво бошад, фонема элементи махсуси лингвистӣ буда, функцияи маънотағйирдиҳӣ дорад. Фонема овози яхела дар тасаввурот, вале дар амал гуногун аст.

Бисьёр фикру ақидаҳои Бодуэиро шогирдонаш Николай Вячеславович Крушевский (1851—1887) ва Василий Алексеевич Богородицкий (1857—1941) дэвом додаанд. Асарҳои асосии Крушевский Н. В. «Очерки илмӣ доир ба забон» (1883) буда, ба масъалаҳои муҳимтарини забоншиносии умумӣ бахшида шудааст. Дар ин асар чанде пеш аз Соссюр «аломати чиз будани калима», яъне системаи аломатҳои будани забон нишон дода шудааст. Олим ба мисли устодаш ба омӯзиши забонҳои зинда диққат дода қайд мекунад, ки омӯхтаи забонҳои ҳозира имконият медиҳад, ки бисьёр қонунҳои забонро ошкор шавад, зеро онҳоро аз забонҳои мурда ба сабаби дастрас набудани материали зарурӣ пайдо карда наметавонем. Ғайр аз ин ӯ характери иҷтимоии забонро қайд карда, ба омӯзиши грамматикаи муқосавӣ-таърихӣи забонҳои ҳиндуаврупоӣ ва махсусан русӣ «Курси умумии грамматикаи русӣ» машғул шудааст. Крушевскийро яке аз аввалин фонетист-озмоншарони на таниҳо Россия, балки ҳақон номидан мумкин аст.

Богородицкий В. А. ба омӯзиши муқосавии забонҳои бештар диққат додааст. Доирани тадқиқоташ васеъ буд. Ӯ баробари омӯзиши грамматикаю фонетикаи забони русӣ ва диалектҳои забонҳои славяний, ба омӯзиши грамматикаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ, романий, германий, филологияи туркӣ, фонетикаи таҷрибаӣ, проблемаи услуб, фольклор ва методикаи омӯзиши забон низ машғул шудааст.

МАКТАБИ ЛИНГВИСТИИ МОСКВА

Асосгузори мактаби лингвистии Москва Филипп Федорович Фортунатов (1848—1914) буд. Фортунатов Ф. Ф. 2 январӣ соли 1848 дар Вологда таваллуд ёфтааст. Соли 1868 факултети таъриху филологияи университетии Москваро хатм мекунад ва дар ҳамаи ҷо ба кор меонад. Дар ин ҷо ӯ аз забоншиносии маъруф Потебня таълим мегирад. Соли 1871—1873 ба сафар баромада, ба Германия, Франция ва Англия меравад. Дар ин сафар бо як қатор олимони маъруфи ҳамаи замон аз қабили Рудольф Рот, Лескин, Курциус, Вебер, Вергея шинос шуда, лексияи онҳоро доир ба Ригведу Авесто шунида, дастхати забонҳои литовӣ, санскрит ва ведро меомӯзад. Баъди баргаштан, соли 1875 диссертация ҳимоя мекунад. Аз соли 1876 то 1902 дар университетии Москва лексия мехонад. Вай дар давраҳои гуногун курсҳои забоншиносии умумӣ, фонетика ва морфологияи забонҳои ҳиндуаврупоӣ, забонҳои славяний қадим, литовӣ, готӣ ва санскритро хондааст.

Соли 1898 ӯро академики Академияи илмҳои Россия интихоб мекунад. Вай аз соли 1902 то вафоташ (1914) дар Петербург мудирӣ шӯбаи забон ва адабиёти қадимаи рус шуда кор мекунад ва бештар ба корҳои таҳрир машғул мешавад.

Доираи тадқиқоти Фортунатов хеле васеъ буд, вале дар масъалаи фонетика ва морфологияи забонҳои хиндуаврупоӣ мутахассиси машҳур шуморида мешавад. Доир ба Фортунатов академик Шерба Л. В. чунин гуфтааст: «Дар Россия пеш се нафар забоншинос — назариётчи номӣ буданд: А. А. Потебня, Бодуэн ва Фортунатов. Онҳо дохил ақидаҳои лингвистӣ дар ватани худ буданд, бо таъсири шароити беруна онҳо дохил илми забони ҷаҳон нагаштанд».

Мактаби забоншиносии Москва бо сарварии Фортунатов Ф. Ф. дар сарҳади ду аср дар миқёси забоншиносии ҷаҳон ва рус мавқеи пешоҳангиро ишғол мекард. Ин аст, ки як гуруҳ забоншиносони шинохтаи дунё А. А. Шахматов, В. К. Поржезинский, Д. Н. Ушаков, А. М. Пешковский, М. М. Покровский, М. Н. Петерсон, аз забоншиносони хориҷӣ норвегиягӣ О. Брок, даниягӣ Х. Педерсен, немисҳо Ф. Сольмсен ва Э. Бернекер, швед Т. Торнбьёрнсон, сербӣ А. Белич, чех И. Поливка, словен М. Мирко ва дигарон худро шогирдонии бевоситаи Фортунатов Ф. Ф. мешуморанд.

Фортунатов мутахассиси грамматикаи муқоисавӣ-таърихӣ ва заданиносии забонҳои хиндуаврупоӣ ва махсусан славянию балтиқӣ буд.

Намояндагони ин мактаб бештар ба материали таърихи забон ва ба назарияи грамматикаи ҳозира диққат меоданд. Ғайр аз ин дар тартиб додани луғатҳо, инчунин дар қоркарди орфография ва пунктуация ҳиссаи худро гузоштанд. Онҳо бештар ба шакли қадимаи ибора диққат додаанд. Намояндагони ин мактаб ва махсусан Фортунатов ба ҷои психологизми ҷавонграмматикҳо формализми худро тарғиб мекарданд ва ин яке аз аломатҳои аз ҷавонграмматикҳо дур ва ҷудо шудани онҳо буд. Аксари ҷавонграмматикҳо забонҳои санскриту юнониро асос гиранд, Фортунатов бошад, забонҳои славянию балтиқиро ба асос гирифтааст. Пештар як қисми грамматикаро этимология мегуфтанд, инҳо бошанд, морфология номидани онро тақлиф мекунад.

Фортунатов далелҳоро чуқур таҳлил намуда, аз рӯи онҳо қонунҳои пайдоиши ҳамин далелҳоро меёфт. Ӯ кӯшиш мекард, ки қонунияти ҳодисаҳои забониро барқарор намояд ва ҳулосаҳои умумии онҳоро ба шакл дарорад. Ӯро забоншинос — математик гуфтан мумкин аст, зеро бо қувваи хайратангез ҳулосаҳои абстрактӣ мантиқӣ мебаровард. Ҳангоми ин ё он шакли забониро аз назар гузаронидан кӯшиш мекард, ки пайдоиши онро аз нахустзабони умумии хиндуаврупоӣ, инкишофи минбаъдаи онро дар забонҳои ҷудогона ва қонунияти овозии қатъии онро дар таракқиёт нишон диҳад. Аксари ҷавонграм-

матикхо ба омӯзиши мукоисавӣ эътибор меоданд, Фортуна-
тов бошад, ба тадқиқи мукоисавӣ-таърихӣ забонҳои ҳеш дик-
қат меод. Фортунатов таъкид мекард, ки муносибати забон-
ҳои ҳиндуаврупоиро фақат бо нахустзабонашон не, балки бо
давран инкишофи мустақилонашон тадқиқ кардан лозим аст.

Забони литвонӣ дар омӯзиши мукоисавӣ забонҳои ҳинду-
аврупоӣ ва махсусан славянӣ роли калон мебозад. Ин забонро
аввалин бор дар мактабҳои олии рус Фортунатов таълим до-
даст.

Грамматикаи шакли ин мактаб, ки ба муқобили схемани
абстракти грамматикаи мантиқӣ ба амал омада буд, талаб
мекард, ки ба грамматикаи он категорияҳо, ки шакли ифода
надоранд, пешниҳод кардан мумкин нест. Ин тақлифи дуруст
буд, вале онро намоёндогани ин мактаб яктарафа мефаҳми-
данд, ғӯё воситаҳои ифодаи грамматикӣ якто бошанд.

Мактаби Потембин ва Бодуэн баробари грамматикаи манти-
тиқиро таъкид намудан формализми Фортунатовро низ маҳ-
қум кардааст. Мактаби Фортунатов мафҳуми шакли грамма-
тиқиро ҳеле тағйир мефаҳмид, дар калима асоси бандиро ме-
диданду ҳалос, воситаҳои зиёди грамматикӣ забон мавриди
тадқиқ нагардидааст.

Фортунатов Ф. Ф. омӯзиши шаклҳои калимаҳои ҷудогона-
ро ба морфология нисбат медиҳад. Хиссаҳои нутқ ҷуи гуруҳи
калимаҳои аломати ягонаи шакли грамматикӣ дошта фаҳми-
да мешавад.

Ин буд, ки онҳо калимаро ба тағйирёбандаю тағйирнаё-
банда ҷудо мекарданд. Ба қатори калимаҳои тағйирнаёбанда
гуруҳи гуногуни калимаҳо аз қабилҳои хиссаҳои номии нутқи
тағйирнаёбанда (депо, қақаду, пальто) ва инчунин пешоянду
пасоянд, пайвандак ва хиссаҷаҳоро дохил менамуданд. Аз ин рӯ,
хиссаҳои нутқро ҳам на аз рӯи категорияи грамматикӣ, балки
аз рӯи аломатҳои шаклиашон ҷудо менамуданд. Дар
қорҳои Фортунатов ҷуни омехтаҷаҳоро мебинем:

1) Ба ҷои хиссаҳои нутқ калимаҷаҳоро аз рӯи як аломата-
шон ба гуруҳҳои ҷудо менамуд. Масалан, ғӯё «писал» ва «зе-
лен» ба як категорияи медалароянд, ҷунки ҷинсияти якхела до-
ранд: ходил, ходила, ходило ва зелен, зелена, зелено. Дар асл
бошад, писал — ҳаракат, тарз, шахсу шумора, замон ва на-
мудро ифода кунад, зелен — аломат, дараҷаи ифода мекунад,
ки аз ин ҷиҳат ин калимаҳо ба як гуруҳ дохил намешаванд.

2) Система аз рӯи далелҳо не, балки далелҳо аз рӯи систе-
ма ба гуруҳҳои ҷудо мешуданд. Масалан, а) аз як тараф, ба
гуруҳи калимаҳои тағйирнаёбанда исмиҳои ғайритаърифӣ (де-
по), масдар (писать), зарф (хорошо), нидо (ах!), пайвандак-
ҳо ва пешоянду хиссаҷаҳо дохил мешуданд, б) аз тарафи ди-
гар, аз исмиҳои исмиҳои ғайритаърифӣ (пальто), аз феъл масда-
ру замони гузашта ҷудо мешуданд.

Дар масъалаи синтаксис назарияи Фортунатов ду ҳел буд:

1) Вай чумларо ифодаи муҳокимаи психологӣ номида, назари хабари психологиро ҳимоя менамуд: ҳар як аъзои чумлаи содда зада гирад, хабари психологӣ мешавад. Вазифаи асосии синтаксисро дар омӯзиши ибора мидид, на чумла. 2) Азбаски аъзоҳои чумла танҳо аз рӯи шакли морфологиашон муайян карда мешуданд, онҳо бо ҳиссаҳои нутқ омехта карда шудаанд: муайянкунанда — сифат, пуркунанда — исм ва ғайра. Щерба инро «тафталогия» номида буд.

Фортунатов баракси Бодуэну Соссюр ба предмети забоншиносӣ танҳо таърихи забонро дохил менамуд, ҳолати ҳозираи забонро ба назар намегирифт. Ғайр аз инҳо дар қорҳои Фортунатов боз чунин камбудихо ба назар мерасад:

1) Баъзе забоншиносон, аз чумла Коллиц соли 1879 дар пахустзабони ҳиндуаврупой мавҷуд будани панҷ садоноки а, е, и, о, у-ро нишон дода бошанд, Фортунатов ба ақидаи ғалати Шлейхер такъя карда, сето (а, и, у) будани онҳоро таъкид мекунад. Ба фикри ӯ, садоноки «а» дар ҳолатҳои ҷудогона вазифаи е, о ва инчунин соф а-ро адо мекунад.

2) Ба монанди ҳаман ҷавонграмматикҳо Фортунатов танҳо омӯзиши таърихи забонро илмӣ мешуморад, гӯе «предмети забоншиносӣ танҳо таърихи забони инсон бошад». Бодуэну Соссюр ҷиҳати илмии ҳолати синхронии забонро таъкид карда бошанд, Фортунатов онро эътироф намекунад. Ҳолати ҳозираи забонро аз рӯи қонуни гузашта, кӯҳнашудан забон тадқиқ намудан нуктаи назари ғайритаърихӣ мебошад.

3) Ба ақидаи Потемкина ва Бодуэн, дар системаи забон қабатҳои чандин давраи инкишофи забон ҳамшафат вучуд дошта метавонанд, Фортунатов ба ин ақидаи дуруст шарик намешавад.

Алексей Александрович Шахматов (1864—1920) яке аз шоғирдони бевоситаи Фортунатов Ф. Ф. буд. Ӯ муҳаққиқи таърихи халқи рус ва забони он мебошад. Мақсади асосии Шахматов омӯзиши таърихи забон, шакли адабӣ ва инчунин гуфтугӯи мардум дар алоқамандӣ бо таърихи соҳибонаш буд. Ғайр аз ин Шахматов ба омӯзиши сохти грамматикӣ забони ҳозира низ диққати махсус меод. Ӯ аввалин шуда дар университет ба таълими забони ҳозираи русӣ сар кардааст. Ӯ забонро бо шеваҳои дар инкишофи таърихӣ ва дар алоқамандӣ бо таърихи соҳибонаш омӯхтааст.

Асарҳои асосии ӯ инҳоянд: «Тадқиқот доир ба забони навиштаҷоти асрҳои XIII—XIV Новгород» (1886), «Очерк доир ба забони адабии ҳозираи рус» (1913), «Очерк доир ба давраи қадимтарини таърихи забони русӣ» (1915), «Муқаддима ба курси таърихи забони русӣ» (1916) ва ниҳоят асари машҳураш «Синтаксиси забони русӣ» соли 1925—1927, баъди вафоташ ҷоп мешавад.

Шахматов шахси зиндадил, бағайрат ва одамдӯст ва инчунин ташкилотчии машҳури ҷорабиниҳои илмиву устоди мо-

хир дар ёфтани ба илм ҷалбкунандаи қувваҳои наву қобилиятнок буд.

Пешковский А. М. (1878—1933) дар тадқиқотҳои худ ақидаву фикрҳои забоншиносон Потебня, Шахматов ва устодаш Фортунатовро давом ва инкишоф додааст. Вай таъкид мекард, ки грамматикаи тасвирӣ ва услубшиносӣ низ мисли сохти грамматикаи пешина ҷиҳати илмӣ дорад. У тарафдори мутахид намудани грамматикани илмӣ (назариявӣ) ва амалӣ (мактабӣ) буд.

Асарҳои асосии Пешковский А. М. «Шарҳи илмии синтаксиси русӣ» (1914), «Грамматикаи илмӣ ва мактабӣ» (1914), «Методикаи забони модарӣ, лингвистика, услубшиносӣ ва назмшиносӣ» (1925), «Маъсалаҳои методии забони модарӣ, лингвистика ва услубшиносӣ» (1930) ва ғайра мебошад.

КОНЦЕПЦИЯИ ЛИНГВИСТИИ ФЕРДИНАНДТ ДЕ СОССЮР (1857—1913)

Соссюр яке аз забоншиносони машҳур буда, дар қатори Ф. Бопп, Гумбольдт, Шлейхер ва Бодуэн ҷой мегирад. У аслан франсуз буда, вале дар Швейцария таваллуд шудааст. Соли 1876 дар Лейпциг аз асосгузори ҷараёни ҷавонграмматикҳо — Лескин, Остгоф ва Бругман сабақ меомӯзад. Соли 1878—1879 дар университети Берлин аз Г. Ольденберг ва Г. Циммер лекция мешунавад. Охири соли 1879 ба Лейпциг бармегардад ва феввали соли 1880 диссертацияи докторӣ химоя мекунад. Аз соли 1881 дар муддати даҳ сол дар мактаби олии Париж аввал доир ба забонҳои германӣ ва баъд грамматикаи муқоисавии ҳиндуаврупоӣ лекция мехонад. Аз соли 1891 иҷроқунандаи вазифаи профессор ва аз соли 1896 профессор аз санскрит ва грамматикаи муқоисавии забонҳои ҳиндуаврупоӣ университети Женева буд. Аз соли 1906 мудири кафедраи забоншиносии умумии ҳамин университет буд. Дар ҳамин ҷо забоншиносон Шарль Балли ва Сеше аз ӯ лекция шундаанд. Ҳамин забоншиносон соли 1916 аз ӯ лекцияи шундаашон асари машҳури Соссюр «Курси забоншиносии умумӣ»-ро баъди вафоташ ҷои меқунонанд, ки соли 1933 тарҷумани русии он мебарояд.

Соссюр ҳам идеяи лингвистҳои психологияи социологӣ ва ҳам неограмматистҳоро химоя менамуд. Идеяи ӯро бошад, мактаби структуралистҳо ва лингвистикани семантикӣ инкишоф доданд.

Соссюр доир ба забон проблемаҳои нав пешниҳод менамояд. Ҳамчун система доништани забон яке аз ҷиҳатҳои муҳими қори ӯ буд, ки ин қизро дар қори ҷавонграмматикҳо намедидем. Соссюр, аз як тараф, назария ва ё фалсафаи забонро ба вучуд оварда бошад, аз тарафи дигар, объекти лингвистикаро муайян намуд. Дар яке аз асарҳои машҳури худ «Курси забоншиносии

умумӣ» (1916), ки аз тарафи шогирдонаш таълиф карда шудааст, доир ба объекти забоншиносӣ чунин мегӯяд: «Объекти ягона ва ҳақиқии лингвистика забон мебошад, ки дар худ ва барои худ омӯхта мешавад». Қисмати аввали ин тезис дуруст ва ҷолиби диққат мебошад, вале ба қисмати дуюми он розӣ ва ҳамроҳ шудан мумкин нест, ки баъдтар шарҳ медиҳем.

Комъёбихон Соссиуро доир ба масъалаҳои гуногуни забон чунин хулоса кардан мумкин аст:

1. Ҳамчун мутахассиси намоёни забоншиносии муқоисавӣ-таъриҳӣ дар нахустзабони ҳиндуаврупой чунин сонантхоро — и, у, р, л, м, н нишон медиҳад, ки вобаста ба мавқеи худ дар калима дар як ҳолат ҳиҷо месозад, дар ҳолати дигар не.

2. Дар «Курси забоншиносии умумӣ» якҷанд фикрҳои тоза баён гардидааст. Комъёбии бузурги олим муайян намудани спецификаи забоншиносӣ буд, зеро то ӯ олимони забонро аз ҷиҳати мантиқӣ, психологӣ, физиологӣ ва социологӣ меомӯхтаанд. Ӯ мегӯяд: «Объекти ягона ва ҳақиқии лингвистика забон аст, ки дар худ ва барои худ омӯхта мешавад». Қисмати дуюми ин тезис нодуруст, зеро забон барои худ не, балки бо мақсади муайян — ҳамчун василаи алоқа, ҳамчун воситаи ифодаи ҳам фикру ҳам маданияти инсонӣ вучуд дорад, дар акси ҳол забон овози хушку холи асту ҳалос.

3. Соссиур яке аз он олимоне, ки аҳамияти системаи забонро пурра мефаҳмад. Элементҳои забон чун системаи ҳамдигарро ҳамеша муайян карда меистанд. Вале, мутаассифона, Соссиур системаро фақат ба ҳолати ҳозираи забон инсбат медиҳад, ғӯё таъриҳи забон чунин хусусият надошта бошад.

4. «Забон шакл аст, на субстанция (ҷавҳар, асос). Баробари ин қайд мекунад, ки ба воситаи забон ҳама гуна маъноро ифода кардан мумкин аст, зеро аломатҳои забонӣ ҳам ифода мешаванд ва ҳам ифода мекунад.

5. Забон, ба фикри Соссиур, аз системаи аломатҳои иборат аст. Ин аломатҳои шартӣанд. Соссиур онро бо системаи аломатҳои шартӣ дигар — хат, хати қару гунҷо, сигналҳои ҳарбӣ ва ғайра баробар мешуморад. Ӯ таклиф мекунад, ки барои ҳамаи аломатҳои илми нав — семиологияро ба вучуд овардан лозим, забоншиносӣ низ ҳамчун ҷузъи асосӣ ба он дохил шуданаш мумкин аст. Ин ақида роли забонро чун илми муштарик, ки вазифааш тадқиқи чунин ҳодисаи ҷамъиятии бисёр муҳим ва махсус — забони инсон аст, паст задан мебошад. Забонро бо он аломатҳои шуморидан ғалат, зеро он аломатҳои сунъӣанд, дар заминаи забон ба вучуд омадаанд.

6. Соссиур ба ҷои фонетика фонологияро пешниҳод карда буд, зеро дар калима овоз асосӣ набуда, овозҳои маънои калимаро тағйирдиҳанда муҳим аст. Ӯ фонемаро чун маҷмӯи аломатҳои фарқкунанда мефаҳмид.

7. Соссиур забоншиносиро ба ду қисмат — дохилӣ ва берунӣ ҷудо мекард. Ба забоншиносии берунӣ халқ, таърих ва ин-

кишофи он, воқеаҳои таърихӣ, паҳншавии забон, ба диалектҳо ҷудо шудани забон дохил мешавад. Гуё донишмандони ҳамаи ин шароитҳое, ки забон инкишоф ва тараққи мекунад, шарт нест. Ин нодуруст, зеро забон бо соҳибонаш ва таърихи онҳо алоқаи зич дорад. Шароити инкишофи забонро надоништа муайян намудани системаи ҳуди забон имконнопазир аст.

Соссюр алоқаи таърихи забонро бо таърихи халқ ва тараққиёт кайд мекунад. У мегӯяд, ки урфу одатҳои халқ дар забони он инъикос меёбад ва инчунин забон то андозае ба шаклгирии миллат ёри мерасонад. Ҳамаи ҳодисаҳои воқеаҳои дар ҳаёти ҷамъият ба амал оянда ҳатман ба забон таъсир мерасонад ва дар он инъикос меёбад. Вале ба фикри Соссюр, ҳамаи инҳо ба системаи дохилии забон дахле надорад. Ин ақида ба қулӣ ғалат аст.

Баробари ин бояд кайд кард, ки ин гуна тақсирот ба ҷудо намудани проблемаи муносибати забон ба таърихи ҷамъият ёри расонд. Мутаассифона, ин масъала то ҳол асоси таърихӣ-материалистии худро наёфтааст.

8. Соссюр ду аспекти забон — синхрония ва диахронияро фарқ мекард. Барон Пауль, Фортунатов ва Чикобава омӯзиши таърихи забон (диахрония) муҳим бошад, барон Соссюр ҳолати ҳозираи забон (синхрония) аҳамиятнок аст.

У ин ду ҷиҳаз ба ҳам муқобил гузошта таъкид мекунад, ки байни онҳо ҳеҷ гуна созиш, компромис шуданаш мумкин нест. Пас, мувофиқи ақидаи Соссюр, ду предмети тамоман мустақил — лингвистикаи синхронӣ ва лингвистикаи диахронӣ вучуд дорад. Тадқиқи ҳолати ҳозираи забон барон омӯзиши далелҳои мавҷуда, фаҳмидани системаи забон, яъне омӯзиши забон «дар худ ва барои худ» имконият дорад. Ҳолати диахронии забон системаи раҷон мекунад, онро ба ҷамъ намудани далелҳои пароканда мубаддал мегардонад.

Чунин гузориши масъала ғалат буда, раҷон намудани қонунҳои диалектика мебошад ва ин зиддитаърихи муайян намудани ҳодисаҳои забонӣ аст. Гуфтаи Соссюр дуруст аст, ки барон гуяндагон ҳолати ҳозираи забон бо системааш муҳим аст, зеро вай раҷалӣ мебошад. Вале ин ба он асос шуда наметавонад, ки забон дар ҳолати инкишофу тараққиёт (диахронӣ) системаи раҷон бошад ва аз ин рӯ, синхронияю диахронияро бо ҳам муқобил гузорем.

9. Соссюр забон, нутқ ва фаъолияти нутқкуниро фарқ мекунад. Фаъолияти нутқкунӣ ин системаи имкониятҳои таъсирбахши ин ё он халқ буда, ҳеле гуҷонгунашакл мебошад ва бо бисёр соҳаҳо — физика, физиология ва психология алоқаманд аст. Соссюр дар процесси нутқкунӣ ду қутб — забон ва нутқро ҷудо мекунад. Забон ин системаи грамматикӣ ва луғат аст, яъне тамоми воқеаҳои забонӣ, ки ба донишмандони онҳо муносибатҳои овозӣ имконнопазир аст. Забон чун системаи лексикӣ ва грамматикӣ ба таври ҷудогона дар шуури шахсо-

ни чудогонаи ба ягон умумияти забонӣ тааллуқдошта вучуд дорад. Забон чун маҳсули ҷамъиятӣ ва чун воситаи ҳамдигарфаҳми одамон ба шахсон, чудогонаи бо он гапзананда во-баста нест. Баракс индивид бояд кӯшиши зиёд кунад, то ки системаи забонро ба таври бояду шояд аз бар кунад. Аз ин рӯ, омӯзиши забон ин процесси соф психологӣ мебошад. Нутк амалиётест, ки бо ёрии он индивид забонро барои ифодаи фикри худ истифода мебарад.

Забону нутк алоқан зич доранд. Забон асос ва маҳсули нутк аст. Забон дар заминаи нутк ба амал меояд ва бо нутк ифода мегардад. Забон шарт аст, то ки нутк мафҳум бошад, нутк зарур аст, то ки забон инкишоф ёбад. Инкишофи забонро бо нутк муайян мекунад. Нутк шакли мавҷудият ва инкишофи забон аст.

Бо вучуди ин Соссюр забону нуткро ба ҳам тамоман зид мегузорад ва аз ин рӯ, мавҷудияти лингвистикаи забон ва лингвистикаи нуткро лозим медонад. Кадом хусусиятҳои забон ва нутк онҳоро ба ҳам муқобил гузоштааст:

якум, забон аз нутк чун ҳодисаи ҷамъиятӣ аз индивидуалӣ фарқ мекунад. Забон монанди як кодекс ба тамоми соҳибонаш ба сифати қоидаву меъёр хатмӣ мебошад. Ҳамчун маҳсули ҷамъиятӣ ҳар шахси ҷудогона забонро дар шакли тайёр меомӯзад ва ёд мегирад. Нутк бошад, индивидуалӣ аст. Ҳар як нутки ҷудогона соҳиб дорад ва ӯ мувофиқи хости худ онро баён мекунад;

дуюм, забон ба нутк, ки воситаи тавоноии реаликундаи он аст, зид менстад;

сеюм, забон бо устувориву дарозумрӣ аз нутк, ки ноустувор ва яққарата аст, фарқ мекунад;

чорум, забон аз нутк ҳамчун чизи асосӣ аз чизи дуюмдараҷа, гайриасосӣ ва ё тасодуфӣ фарқ мекунад.

Ин фарқиятҳои, ки Соссюр дар байни забону нутк мебинанд, дар ҳақиқат ҷой доранд, вале танҳо дар асоси ҳамин онҳоро ду чизи тамоман гуногун шуморидан мумкин нест, чунки ин ду аспекти фаъолияти нутқкунӣ дар ягонагии диалектикӣ вучуд доранд. Забон кулл бошад, нутк ҷузъ аст.

Забонро абстракция ё ки «системаи соф муносибатҳои лингвистӣ» шуморидани Соссюр низ ғалат аст.

10. Ба фикри Соссюр, одамон ба забон таъсири зӯр расонида наметавонистанд, ҳол он ки Марксу Энгельс қайд карда буданд, ки вақте мешавад, ки одамон назоратро ба забон ба дасти худ мегиранд.

Ин пешгунии онҳо ҳоло ҷомаи амал пӯшидааст, зеро дар айни ҳол забон дар зери назорати соҳибонаш мебошад. Онҳо онро аз ифлосшавӣ, аз норма баромадан нигоҳ медоранд.

Соссюр асосгузори ду мактаб — мактаби лингвистии Женева ва Прага буд. Дар Женева кори ӯро шогирдонаш Сеше,

Карцевский, Гodel ва махсусан Ш. Балли давом диҳанд, дар Прага А. Мейе, Ж. Вандриес, Граммон, Коэн давом додаанд.

Ба Соссюр муқобилгузорӣ — антиномия ҳос буд: забон — нутқ, диахрония — синхрония, лингвистикаи дохилӣ — лингвистикаи берунӣ, шаклу мундариҷа ва ғайра.

ЗАБОНШИНОСИ ДАР АСРИ ХХ. СТРУКТУРАЛИЗМ

Аз солҳои сиюм сар карда аксари илмҳо бисёр тез тараққӣ мекунад. Илми забоншиносӣ ҳам аз ҷиҳати назариявӣ ва ҳам аз ҷиҳати амалӣ инкишоф меёбад. Мактабу ҷараёнҳои нав дар забоншиносӣ ба амал меоянд. Предмет ва методҳои нави тадқиқотӣ пайдо мешаванд. Баробари ин забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ва типологӣ, лингвистикаи социологӣ, мантӣ ва психикӣ ҳам бо далелу материалҳои нав бой гардида пеш меравад. Масалан, забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ба давраи сеюми тараққиёти худ мерасад. Дар ин давра васеъ гардидани базан факту далелҳо, аз нав дида баромадани проблемани нахустзабон, боз ҳам саҳеҳ намудани тарзу усулҳои методи муқоисавӣ-таърихӣ ҳам аз методҳои структурӣ истифода бурдан мегиранд.

Забоншиносии социологӣ низ проблемаҳои худро аниқ мекунад. Ба масъалаи шаклу намудҳои ба ҳам таъсир расонидани забонҳо ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ фарқ қиёсидани онҳо, таълимот дар хусуси нормани забон ва услубҳои он дар забони адабӣ ва ё ба масъалаҳои этнолингвистика ва психоллингвистика диққати махсус додан гирифтаанд.

Дар ин давра ҷараёни менталингвистика ҷараёне, ки ба омӯзиши алоқан байни забону тафаккур ва семантикаи забон сару қор дорад, низ инкишоф меёбад, худуди забоншиносии мантӣ-грамматикӣ-мантӣ-математикӣ низ муайян карда мешавад.

Марказҳои нави забоншиносӣ ба вуҷуд меояд. Баробари инкишоф ва тадқиқи лингвистикаи немисӣ, франсузӣ ва италиягӣ забоншиносии советӣ, америкӣ ва чехӣ ба арсаи ҷаҳонӣ мегарояд.

Холо барои тадқиқи илми забоншиносӣ мактабу ҷараёнҳои гуногун бо аспекти методҳои тадқиқотии худ вуҷуд доранд, аз ин рӯ, ягон мактаб, ягон ҷараён ва ё ягон метод дар алоҳидагӣ доир ба илми забон маълумоти ғайри ва муқаммал дода наметавонад. Забоншиносии ҳозира илми тараққиқарда буда, мактабу ҷараёнҳои гуногун, проблема ва методҳои гуногунро дар бар мегирад. Масъалаву проблемаҳои гуногун, ки ҷамъияти ҳозира дар назди илми забон мегузорад, танҳо дар якҷоягӣ ҳаман ин мактабу ҷараёнҳо ҳал кардан мумкин аст.

Яке аз ҷараёнҳои ҳозира ва бахшнок дар илми забоншиносӣ структурализм мебошад.

Структурализм чун ҷараёни махсуси забоншиносӣ аз соли 1926 вучуд дошта бошад ҳам, заминан он пештар гузошта шудааст. Гуфтан мумкин аст, ки ба ин ҷараён забоншиносии машхури швейцариягӣ Ф. де Соссюр асос гузоштааст. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки дар забоншиносии советӣ то соли 1956 ба ин ҷараён — структурализм диққат дода намешуд.

Структурализм бар зидди ҷараёни ҷавонграмматикҳо, ки ягон ҳодисаи таърихи забонро асоси кори худ мешумориданд, ба вучуд омадааст. Ғайр аз ин структурализм ҷараёни психологӣ ва иҷтимоӣ-психологиро бо хусусиятҳои таҷрибавию (эмпирий) индуктивнашон эътироф намекунад.

Структурализм мисли ҷараёнҳои дигар таърихи худро дорад. Бодуэн де Куртенэ соли 1870 дар лексияи ба студентони университети Петербург хондаи худ масъалаи назарияи фонема ва системаҳои забонро мегузорад ки ин баъдтар ду талаби ҷараёни структурализм мегардад. Баъдтар забоншиносии ҷавон Соссюр бо «Курси забоншиносии умумӣ» (1916) чор элементи ин ҷараёнро нишон медиҳад: специфика, система, шакл ва муносибат. Дар ин хусус Соссюр чунин гуфта буд: 1) Объекти ягона ва ҳақиқии лингвистика забон мебошад. 2) Забон системаест, ки тартиби ҳоси худро дорад. 3) Забон шакл аст, на субстанция (маъно, ҷавҳар). 4) Дар ҳама гуна ҳолатҳои забон тамоми воҳидҳои он дар муносибатанд.

Соли 1926 забоншиносии чех Матезиус дар Прага бо номи «Кружоки лингвистии Прага» кружоки структуралистҳоро ташкил намуд. Соли 1928 дар конгресси якуми умумичаҳонии лингвистҳо дар Гаага структуралистҳо манифести худро эълон карданд. Аз соли 1939 сар карда дар Копенгаген журнали структуралистҳо ҷоп мешавад. Холо дар Копенгагени Дания, ШМА, Швейцария ва Англия мактабҳои ин ҷараён мавҷуданд.

Ҳамин тарик, ҷараёни структурализм ба қондаҳои зеринро карданро талаб мекунад:

1. Предмети тадқиқи илми забоншиносӣ бояд забони инсон бошад, на ягон чизи дигар. Ҳодисаҳои ба илмҳои психология, физиология ва мантиқ дохил намудани забон вучуд дошт.

2. Забонро чун система донистан. Ҳамаи элементҳои забон бо ҳам муносибати зич доранд. Ҳодисаҳои забонро аз ҳолати ҳозираи забони конкрет ҷустуҷӯ кардан лозим, на бо ҷуни ҳодисаи забони хеш ва ё забони қадима.

3. Ҷиҳати синхронии забонро тадқиқ кардан. Системаи забонро дар давраи муайяни замонӣ ҳозира тадқиқ кардан лозим, на бо таърихи он ва ё диахронияю синхронияро омехта кардан.

Структурализм дар мушоҳида ва ба қайд гирифтани материалҳои забон объективӣ буданро талаб мекунад.

Ҳоло бо мақсад ва мундариҷаи ин ҷараён шинос мешавем: Хусусияти забон. Факт ва материалҳои забонро аз ҷиҳати психологӣ (Штейнталь, Вундт), физиологӣ (Дарвин,

Павлов), иҷтимоӣ (Марр) ва эстетикӣ (Кроче, Фосслер) лида мебаромаданд ва онҳо забонро ба ходисаҳои психологӣ, табиӣ, иҷтимоӣ ва эстетикӣ дохил намудаанд. Структуралистҳо мегӯянд, ки лингвистика илми мустақил аст, ҷунки объекти ҷудогона дорад, ки он забон аст. Забон ходисаи ҷудогона буда, ҷун воситаи алоқа ва таъсиррасон аз рӯи қонунҳои дохилии худ таракқӣ ва инкишоф меёбад. Вале структуралистҳо дар ин ақида устувор наистоданд, ҷунки Соссюр забоншиносиро ба илми семиология ва ё семиотика дохил мекунад. Структурализм семиологияро қисми психологияи иҷтимоӣ (ҷамъиятӣ) мешуморад. Структуралистҳо забонро ба мантиқ ва маҳсулсан математика наздик менамуданд.

Системаи нокии забон. Дар замони ҳозира ин маъсалаи системаи нокии забон дар маркази диққати лингвистика мебошад. Яке аз асосҳои пайдоиши структурализм ҳамин маъсала мебошад. Ибро Гумбольдт ва Бодуэн ҳам маҳсулқайд карда буданд. Соссюр онро инкишоф дод. Системаи гуфта ҷизи ягонаи аз элементҳои монанд ба вуҷуд омадаро мегӯянд, ки онҳо ба ҳамдигар саҳт вобаста ва дар як вақт таъсиррасонанда мебошанд. Вале структуралистҳо ибро ба маънои таиғтар— муқобилгузори элементҳо мефаҳмад. Ҳол он ки элементҳои забон бо маҷмӯи аломатҳои томе, ки байни ҳамдигар ҳам умумияту ҳам фарқ доранд, муайян карда мешавад. Аз ин рӯ, бояд дар хусуси муқоисаи умумият ва фарқи элементҳо сухан роиод, на зиддияти онҳо. Пас, умумият ва фарқи фактҳои забонӣ муносибати байни элементҳоро муайян мекунад ва системаи ро ба вуҷуд меоварад.

Ҳар як забон системаи муайяни худро дорад, ки хусусияти хосяи он забонро дар бар мегирад. Системаи ҳозираи забон ҳам ҷиҳатҳои гузашта ва ҳам ояндаи забонро ба ҳисоб мегирад. Забон ҷун системаи инкишоф меёбад.

Таърихи забонро ҷун таърихи далелҳои аз ҳам ҷудо маънидоод кардан лозим нест, зеро дар ҳар як даврани таърихи забон ҷун системаи вуҷуд дорад. Таърихи забон фақат ҷун таърихи системаи фактҳо ҷой дорад. Аз ин ҷост, ки таҷлили нахустзабон ҷун азнавбарқарорқунии системаи фонетикӣ, морфологӣ ва синтаксисӣ фаҳмида мешавад, ходисаҳои ҷудогонаи унсури ягонаи кулл дониста мешавад.

Структураи забон. Структурализм таълим медиҳад, ки забон маҷмӯи якхелаи бешақл набуда, структура аст ва аз элементҳои (қабатҳои) иборат аст. Ба элементҳои фонология, лексика, морфология ва синтаксис дохил мешавад. Ҳар яке аз ин қабатҳо боз ба звеноҳои ва ё парадигмаҳои (садонок-ҳамсадо, зичу роғ, ҳиссаҳои нутқ, ибораву ҷумла ва ҳелҳои он) ҷудо мешавад. Тамоми қабатҳои забон бо ҳам алоқан зич доранд.

Синхрония ва диахрония. Гумбольдт қайд карда буд, ки забон ҷун системаи ходисаи таракқиқунианда мебошад.

Соссюр қайд мекунад, ки забонро дар ду аспект— синхронӣ (ҳолати ҳозираи забон) ва диахронӣ (ҳолати пештараи он) тадқиқ кардан лозим аст. Баъзе структуралистҳо дар хусуси панхрония (Ҳодисаи забонро умумӣ, берун аз вақт фаҳмидан, яъне гӯё умуман ба забони инсон тааллуқ дошта бошад) ва ахронии (Ҳодисаҳои забон вақтро ба инобат намегирад, гӯё тағйир намеёбад ва ба ҳамаи давраҳои тараққиёт як хел тааллуқ дорад) забон сухан меронанд, яъне гӯё забон ба ҳамаи давраҳо як хел тааллуқ дошта бошад. Ин тамоман нодуруст аст. На танҳо диахрония, балки синхрония ҳам ба замон вобаста мебошад.

- Системаи аломатҳои маънодор. Ба фикри Соссюр, забон системаи аломатҳост, ки идеяро ифода мекунад. Дар ҳақиқат забон системаи аломатҳои маънодор аст, на системаи аломатҳои шартӣ (пуч) ё код. Барои системаи забон на танҳо муносибат, балки элементҳои забон бо маъною функцияшон муҳим аст.

Қисматҳои таркибии забон. Забон аз воҳидҳои мустақил (ҷумла, калима) ва номустақил, қисми таркибӣ (ибора, морфема, ҳичо ва овоз) иборат аст.

Миқдори фонема дар забонҳо аз 12 то 80 (дар лаҳҷаи бзиби забони абхазӣ 80 фонема ҳаст), вале одатан аз 30 то 50 мешавад. Миқдори морфемаҳо аз якчанд ҳазор зиёд намешавад, калимаҳо (ба истиснои истилоҳҳо) дар забонҳои тараққиқарда 100 ҳазор мешавад. Вале миқдори ҷумлаҳо ниҳоят зиёд аст, зиёда аз миллион ҷумлаи содда сохтан мумкин аст.

Бодуэн (1880) калимаро воҳиди ҳақиқӣ ва мустақили забон номидани буд, вале баъзе структуралистҳо морфемаро чунин мешуморанд. Соссюр бошад, калимаро аломати шартӣ меномад, ки а) ҳам ифода мешавад (ба воситаи овоз ва шумора) ва б) ҳам ифода мекунад (реалият ва маъноро).

Дар ҳақиқат калима аломати шартист, зеро бо мафҳуми ва ё предмети ифода мекардаганаш ҳеҷ гуна умумият надорад. Як предмет дар забонҳо бо калимаҳои гуногун ифода мегардад. Албатта, байни калима ҳамчун аломати шартӣ ва аломатҳои шартии дигар фарқи калон дида мешавад: системаи аломатҳо содда, вале аломатҳои забон мураккаб, он аломатҳо якмаъно, вале забон бисёрмаъно, аломатҳои шартии дигар вариант надоранд, забон дорад, онҳо хусусияти ҷамъбастикунӣ надоранд, вале забон дорад, он аломатҳо тағйир намеёбанд, забон тағйир меёбад, он аломатҳо тағйир надоранд, забон дорад, он аломатҳо ба иродаи одамон вобаста, вале на пайдоиш ва на тараққиёти забон ба иродаи одамон вобаста нест, аломатҳои дигар тағйир ёбад, функцияшро гум мекунад, вале калима тағйир ёбад ҳам, он маъноро ифода карда метавонад.

Баъзе забоншиносон ба структурализм ва ҷараёнҳои нави

дигари забоншиносӣ диққати махсус дода, роли забоншиносии мукоисавӣ-таърихӣ ва умумиро паст мекунанд, ки тамоман нодуруст аст.

Камбудии асосии структурализм аз инҳо иборат аст:

1. Структуралистҳо дар забон танҳо системаи аломатҳои пуч (бемаънӣ), системаи зиддиятро мебинанд, вале калима аломати пуч набуда, балки ифодаи ҷамъбасти умумии ҳоидсаҳои ҳақиқӣ мебошад.

2. Онҳо структураи забонро аз соҳибони он — халқ ҷудо меомӯзанд ва бо ин хусусияти ба худ хоси забонҳои миллиро инкор мекунанд.

3. Онҳо ба ҳолати ҳозираи забон (синхрония) диққати асосӣ дода, роли таърихӣ онро (диахронияро) паст мекунанд ва омӯзиши қонуниятҳои дохилии инкишофи забонро пурра ба ҳисоб намегиранд.

4. Структуралистҳо синхронияро ба панхрония ва ахрония иваз мекунанд. Системаи забонро ҳамчун марҳалаи таърири таърихӣ таракқиёти забон надониста, балки ба тамоми давраҳо ягона мешуморанд.

Структурализм вобаста ба назарияи фалсафӣ ва методологии забоншиносон дар мамлакатҳои гуногун тарзи ифодаи махсус пайдо кардааст. Акнун бо қор ва намояндагони баъзе аз ин мактабҳо шинос мешавем.

КРУЖОКИ ЛИНГВИСТИИ ПРАГА ВА Ӣ ЛИНГВИСТИКАИ ФУНКЦИОНАЛИ

Кружоки лингвистии Прага Ӣ ки Мактаби лингвистикаи функционали ба назария ва амалияи забоншиносии ҳозира саҳми арзанда гузошт. Ин кружок соли 1926 аз тарафи забоншиносии чех Вилем Матезиус (1882—1945) ва славяношинос Роман Якобсон (1896) ташкил карда мешавад. Ба ин кружок Ӣ ки саҳмтараш мактаби забоншиносӣ забоншиносонии чех Богумил Транка, Богуслав Гавранек, Ян Мукаржовский, Йозеф Вехак, Владимир Скаличка ва дигарон, инчунин забоншиносонии рус Николай Сергеевич Трубецкой, Сергей Осипович Карцевский, забоншиносии австриягӣ Бюлер, америкоӣ Блумфилд, франсуз Мартине, даниягӣ Ельмселв, голландӣ Гроот ва забоншиносонии советӣ Винокур, Поливанов, Томашевский, Аванесов ва Виноградов низ дохил мешуданд ва таваҷҷӯҳ доштанд.

Дар ташаққули назарияи лингвистии забоншиносонии ин мактаб таъсири бевоситаи ақидаҳои Соссюр ва инчунин забоншиносонии рус Бодуэн, Фортунатов ва Шахматов хеле қалон аст. Онҳо бисёр концепсияҳои доир ба забон гуфтаи Соссюрро ривочу инкишоф ва ҳатто таъйир додзанд. Масалан, дар масъалаи синхронияю диахрония онҳо тарафдорони ақидаи

Бодуэн шуда муносибати зичи синхронияю диахронияро нишон медиҳанд, ҳол он ки Соссюр синхронияю диахронияро ба ҳам зид гузошта буд. Эътирофи алоқаи зичи синхронияю диахрония дар ҳалли баъзе масъалаҳои дигар низ ба намояндагони ин мақтаб ёрӣ расонид. Матезиус аз ҷиҳати синхронӣ муқоиса кардани системаи забони забонҳои ҳешу ғайриҳешро пешниҳод мекунад, то ки тамонли инкишофи забонҳо муайян карда шавад. Ин ақида дар оянда асоси таснифоти типологии забонҳо мегардад. Омӯзиши ҳодисаҳои монанди фонетика, морфология ва синтаксис дар забонҳои ҳешу ғайриҳеш ба пайдоиши мафҳуми иттифоқи забонҳо (акси онлаи забонҳо) сабаб мешавад.

Структуралистҳои Прага масъалаи забону нутқро аз Соссюр ғирифта бошанд ҳам, онро инкишоф дода, ба тарзи худ ҳал намуданд. Ба фикри Скаличка, забон объекти грамматикан структурӣ бошад, нутқ ба грамматикан тасвирӣ (баёний) тааллуқ дорад.

Ҷиҳати овози забонро, ба ақидаи Трубецкой, бояд ду илм омӯзад. Овозҳои нутқ хусусияти физикӣ доранд, бинобар он дар омӯзиши он бояд аз методҳои илмҳои табиӣ истифода баранд, вале овозҳои забонро бояд методҳои лингвистика тадқиқ намояд. Овозҳои нутқро фонетика, овозҳои забонро бошад, фонология меомӯзад. Забону нутқ дар ягонагии диалектикӣ вучуд доранд, бе ҳамдигар шуда наметавонанд, яке ҷузъ бошад, дигаре кулл аст. Мутаассифона, Соссюр онҳоро ду ҷиҳати тамоми ҷудоғона мешуморад.

Соссюр забонро предмети ягонаи лингвистика шуморида, дар худ ва барои худ омӯхта шудани онро таъкид мекард. Структуралистҳои Прага на танҳо омӯзиши элементҳои забонро, балки муносибати гуногуни байни забону ҳақиқати объективиро низ ба назар мегиранд ва бо ин муносибати зичӣ «лингвистикан дохилӣ» ва «берунӣ»-ро нишон медиҳанд.

Структуралистҳои Прага ба масъалаҳои структура ва функцияи забон диққати ҷиддӣ меоданд, бинобар он ҳам ин мақталои лингвистикан функционалии Прага ҳам меноманд.

Мақсад ва вазифаи фаъолияти нутқкунӣ функцияи номида мешавад. «Забон,— ба фикри Матезиус,— ин системаи воситаҳои ифодаест, ки барои ифодаи мақсади муайян хизмат мекунад», бинобар он ба таҳлили лингвистӣ аз рӯи тарзи ифодаи функция баҳо додан лозим аст.

Қобилияти психикӣ одам — фикр кардан, ҳис намудан, ифодаи орзуву хоҳиш (ирода) — ин се функцияи забонро — коммуникативӣ, функцияи ифода ва функцияи мурочатро ба вучуд меоварад. Ин функцияҳои забон бо се намуди ҷумла — хабарӣ, амрӣ ва хитобӣ ифода мегардад. Онҳо ба забони адабӣ ва маданияти нутқ ҳам диққати калон меоданд.

Хизмати ниҳоят бузурги забоншиносони чех ҳамчун илми мустақил шинохтани фонология буд. Матезиус фонологияро

аз рӯи назарияи нав предмети асосӣ дар лингвистикаи функционалию структурӣ мешуморад. Акидзи забоншиносони чех доир ба фонология дар асари Трубецкой «Асосҳои фонология» (1939) ифода ёфтааст.

Системаи фонологиро Трубецкой чун маҷмӯи муҳолифатҳои (оппозиция) фонологӣ мефаҳмад, ки барои фарқ кунонидани маънои лексикӣю грамматикӣ хизмат мекунад. Аз ин рӯ ба фикри ӯ, дар фонология роли асосиро на фонема, балки оппозицияҳои маъноҷудокунанда мебозанд. Фонема бо овозҳои гуногун ифода шуданаш мумкин. Чунин овозҳои аз ҷиҳати физикӣ гуногун, ки бо онҳо як фонема ифода меёбад, Трубецкой варианти фонема меномад. Дар калимаҳои кон-конь як фонемани «н» ҳаст, вале бо ду шакл саҳт (н) ва мулоим (н') ифода ёфтааст.

Онҳо вариантҳои ҳатмӣ, факультативӣ ва индивидуалии фонемаро фарқ мекунад, ки ҳар яке аз инҳо чанд варианти дигар дорад.

Принципи структурӣ ва функционалиро намоёндогони мактаби лингвистии Прага ба морфологияю синтаксис низ ҷорӣ намуданд. Морфология ҳамчун қисмати назариявии номгузории лингвистӣ фаҳмида шуда, ба муқобили синтаксис гузошта мешавад. Доир ба морфология ва синтаксис Скаличка, Якобсон ва Матезиус ақидаи худро доранд. Муҳимтарини онҳо таҷзияи актуалӣ мебошад, ки Матезиус дар асоси принципи функционалӣ доир ба синтаксис ба вучуд овардааст. Таҷзияи актуалӣ зидди таҳлили шаклӣ, грамматикӣ меистад. Аз рӯи таҳлили маъноӣ ҷумларо ба ду қисмат — исходная точка ва ядро ё ки тема ва рема ҷудо мекунад. Қисмати тема он маъноро ифода мекунад, ки ба шунавандаю хонанда маълум аст, қисмати рема ҷизи нав мебошад. Ҳоло ин фикри Матезиус хеле ниқишоф ёфта, тарафдорони зиёде пайдо кардааст.

Мазмуни асосии структурализми Прага аз инҳо иборат аст:

1. Забоншиносӣ илми мустақил аст, ки дар асоси системаи аломатҳои забон ба амал омадааст, аз ин рӯ, вай дар асоси психология, физиология ва ё мантик ба амал наомадааст.

Психологизм, физиологизм ва мантиқ ҳодисаҳои забониро аз рӯи ҷиро ифода намудани онҳо, на аз рӯи он, ки ҷӣ тарз онҳо дар забон ифода шудаанд, маънидод мекунад. Масалан, грамматикаи мантикӣ исро ҷун ҳиссаи нутқи предметро ифодакунанда муайян мекунад. Калимаҳои «кабудӣ» ва ё «саёҳат» ҷӣ гуна предметро ифода мекунанд? Грамматикаи лингвистӣ бошад, исро ҳамчун ҳиссаи нутқи ифодакунандан предмет, хусусияту амалиёт ва ҳолату вазъият муайян мекунад, ки ҳамеша дар намуд, дар падеж, ҷинсияту шумораи муайян ифода ёфтааст. Аз ин ҷиҳат ба исм ҳама гуна мафҳумҳои предметӣ дохил мешавад.

2. Забон система аст. Онҳо мафҳуми системаро бар акси атомизми ҷавонграмматикҳо, ки далелҳои забониро аз ҳам ҷудо, дар алоҳидагӣ дида мебаромаданд, мефаҳмиданд.

3. Онҳо забонро ҷун системаи функционалӣ хеле хуб дарк намуда, онро ҳамҷун воситаи ифоданоки системаи талаботи аъзоёни худро қонеъкунанда мефаҳмиданд.

Онҳо забони гуфтугӯӣ ва забони шеърро фарқ мекарданд. Дар назди забони адабии гуфтугӯӣ ҷуни талаботҳоро дуруст гузошта буданд: а) устуворӣ, б) лугати бой ва гуногунии услубҳои он, в) маънои аниқ, г) асли будан ва д) бисёр ҳам фарқ накардан аз забони умумихалқӣ. Онҳо ба муқобили аз ҳад зиёд ғияи намудан ба пуризм (Пуризм ҳаракатест, ки соҳибони забон ва ё ягон табақаи онҳо бар зидди калимаҳои иқтибосӣ мубориза мебаранд) буданд, зеро ин ба маданияти ҳақиқии забони ҳаттӣ зарар меоварад.

4. Онҳо фонологияи назариявиро ба вучуд оварданд. Ба мисли Щерба хусусияти калимаву морфемаҳоро, фарқкунонадагони фонемаҳоро нишон дода буданд.

5. Онҳо баробари системанокии ҳолати синхронии забонро қайд кардан инкишофи тараққиёти онро низ нишон додаанд. Ин тараққиёт ба тамоми системаи забон — лексика, морфология, синтаксис, фонология дахл дорад. Якобсон соли 1929 характери системаи ҳолати диахронии забонро низ нишон дода буд.

6. Трубецкой Н. С. мафҳуми «иттифоқи забонҳо»-ро пешниҳод мекунад. Забонҳои гуногун (масалан, забонҳои албани, булғорӣ, юнонӣ, руминӣ дар нимҷазираи Балкан) асрҳо дар ҳамсоягӣ умр ба сар бурдаанд ва дар ин давра ба якдигар таъсир расонда, ба ҳам наздик шуданашон мумкин аст.

7. Тачзияи актуалии ҷумла аз намояндаи ин мактаб Матезиус сар шуда, то ҳол давом дорад.

Дар ҳалли баъзе масъалаҳо ба камбудихо роҳ додани намояндагони ин мактаб ба назар мерасад. Ҳангоми тадқиқи проблемаҳои забонҳо, ки функцияҳои гуногунро адо мекунанд, байни фаъолияти нутқи фикриву эмоционалӣ фарқ мегузоянд. Ҳатто фарқи услубҳои гуногун ҷун забони ҷудогона фаҳмида мешавад. Масалан, забонҳои махсус ва ё услубҳои функционалӣ: техникӣ, густохона, шоирона ва ё ғӯё забони адабӣ аз забони шеърӣ ва ҳар дуи инҳо аз умумихалқӣ фарқ мекарда бошад. Ин ақида тамоми ғалат аст.

Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки бисёр масъалаҳои умумилингвистие, ки намояндагони ин мактаб мавриди тадқиқ қарор додаанд, аз бисёр ҷиҳат ба забоншиносии советӣ наздик аст: таъсири факторҳои беруни ба инкишофи забон, дар алоқамандӣ омӯхтани ҳолати синхронӣ ва диахронии забон, ҷиҳатҳои маъноии ҳодисаҳои забонӣ, кӯшиши лингвистикаро ба хизмати талаботи ҷамъият гузоштан ва ғайра.

Ба ҷиҳатҳои мусбати глоссематика нигоро ҳисоб кардан мумкин аст:

1. Роли ҳалқунанда бозидани назария.

2. Чамъбасти структураи конкретии забон.

3. Глоссематика аввалин бор забоншиносиро бо мантиқ ва семиотикани рамзӣ алоқаманд намуд.

Ельмслев забонро аз чамъият ҷудо намешуморад ва онро воситаи ташаккули фикру ҳиссиёт, хоҳишу ирода медонад. Забонро ҷиҳати асосӣ барои чамъияти инсон мешуморад. Албатта, ин фикрҳо дуруст ва ҷолиби диққатанд. Вале тадқиқи ҷиҳати физиологӣ ва физикии овозро пурра ба ҷанҳони физиологияу физика ва ё ҷиҳати психикию мантикии аломатҳои забонро ба ҷанҳони психология ва мантиқ доданро тақлиф мекунад, ки дуруст нест.

СТРУКТУРАЛИЗМИ АМЕРИКА ВА Ё ЛИНГВИСТИКАИ ДЕСКРИПТИВИИ (ТАСВИРИИ) АМЕРИКОИ

Лингвистикаи дескриптивӣ ё ки тасвирии америкой солҳои 20—30 ба вуҷуд омадааст. Азбаски забоншиносон дар тадқиқотҳои худ ба принципҳои структураи такя мекунад, мактаби онҳоро низ як шохҳои ҷараёни структурализм меноманд. Бояд қайд кард, ки солҳои охир баъзе намояндагони ин мактаб аз ҷиҳати назариявӣ бо глоссематика наздик шуда истодаанд. Дескриптивизми америкой ҳангоми пайдоиши худ ба концепсияи Соссюр такя накардааст. Вай дар асоси психологияи ахлоқӣ (бихевиоризм), таҳлили матиҳо ва махсусан аз материали забонҳои ҳиндуҳои Америкаи шимолӣ ба амал омадааст. Заминаи асосии пайдоиши ин ҷараён зарурати тасвири забонҳои ҳиндуҳои Америка, ки аз ҷиҳати типологӣ ниҳоят гуногун буда, ба таври муқоисавӣ-таърихӣ омӯхта нашуда буданд, мебошад. Намояндагони ин мактаб методу услубҳои тадқиқи забони ҳиндуҳои Америкаро, ки онҳо вобаста ба талаби шароити омӯхта буданд, ба забонҳои дигар низ ҷорӣ кардани мешуданд.

Асосгузори лингвистикаи дескриптивӣ забоншинос, этнограф ва антрополог америкой Франц Боас (1858—1942) мебошад. Дар муқаддимаи асари коллективонаи «Дастуруламаал (раҳнамо) доир ба забонҳои ҳиндуҳои Америка» (1911) Боас таъкид мекунад, ки он методҳои тадқиқотне, ки дар омӯзиши забонҳои Европа истифода мешуданд, дар омӯзиши забони ҳиндуҳои Америка ба қор намеоянд, чунки забони ҳиндуҳои Америка категорияҳои махсус дошта, ҳатто аз калимаву ҷумла бариш воҳидҳои забонҳои Европа ба қуллӣ фарқ мекунад. Масалан, «анналот»-и забони чинук чунин маънӣ дорад: а (вақт), и-ман, и-онро, а-ӯ, л-ба, о-сӯй, т-додан, яъне ман онро ба ӯ додам. Ин мисол ба гурӯҳи забонҳои инкорпоративӣ

тааллук дорад. Дар ин забонҳо калимаву чумларо фарк кунонидан ниҳоят душвор аст.

Қорҳои Боасро асосгузори мактаби лингвистии Америка Эдуард Сепир (1884—1939) ва Леонард Блумфильд (1887—1949) дар ду равия инкишоф додаанд. Забоншиносони минбаъда ба ин ё он дараҷа аниқона онҳоро давом медиҳанд.

Сепир асосгузори этнолингвистика буда, ба масъалаҳои забоншиносии умумӣ ва махсусан алоқии забону маданият ва забону тафаккур машғул шудааст. Ақидаҳои ӯ дар асараш «Забон» (1921) ифода ёфтааст. Уорф ва Гринберг пайрав ва давомдиҳандаи кори Сепир буданд. Сепир яке аз тадқиқотчиёни машҳури забонҳои халқҳои маҳаллии ШМА, Канада ва Мексика буд. Ба қавли Сепир, ҳар як забон модели (қолаби) махсуси худро дорад, бинобар ин муҳити атрофро ба тарзи махсус ҷудо мекунад ва инро аз сохибони худ ҳам талаб мекунад. Гӯё одамони бо забонҳои гуногун гапзананда ҷаҳонро як хел надида, ба таври гуногун дарк мекунанду мефаҳманд. Ин идеяро тарафдорони ҷараёни этнолингвистика давом дода истодаанд. Мувофиқи гуфтаи онҳо, гӯё ду шахси нисбатан якхелаи гуногунзабонро ба Марс фиристем ва тасвир намудани онро талаб кунем, ду натиҷа мегирем. Ин ақида ба қуллӣ ғалат аст. Сепир кӯшиш мекард, ки асоси мантиқии фикрро равшан намояд ва чунин мафҳумҳои лингвистиро ошкор кунад, ки то андозае барои ҳамаи забонҳо хусусияти универсалӣ дошта бошад.

Блумфильд бошад, асосгузори лингвистикаи дескриптивист. Ӯ дар яке аз асарҳои аввалини худ «Муқаддимаи омӯзиши забон» ба «Психологияи халқҳо»-и В. Вундт такяя намуда бошад, вале аз соли 1926 Блумфильд ба принципҳои бихевиоризм (омӯзиши одоби ахлоқӣ одамон) такяя менамояд ва ин ақида дар асари машҳури ӯ «Забон» (1933) тасвир ёфтааст. Ин ақида ро Блумфильд механицизм менамояд. Ӯ ба муқобили психологизм дар забоншиносӣ баромада, забонро тамоми аз шуур ҷудо мекунад ва онро ҳамчун системаи сигналҳои рафтору одоби одамонро муайянкунанда мефаҳмад. Забон, ба фикри Блумфильд, пулест байни ду системаи асабҳои ҳамсӯхбатон. Дар нутқи одамон,— мегӯяд Блумфильд,— овозҳои гуногун маъноҳои гуногунро ифода мекунанд. Овозҳо (фонемаҳо) ба сабаби маънофарқкуниашон диққати ӯро ҷалб карданд.

Забоншиносон Б. Блок, Е. Найда, Ҷ. Трейчер, З. Харрис, Ч. Хоккет, Г. Глисон пайравон ва давомдиҳандагони ақидаҳои Блумфильд мебошанд. Ба ақидаи онҳо, ҷизин асосӣ дар тадқиқи забон матн мебошад. Баъд ин матнро ба қисматҳои фонологӣ, морфологӣ ва ё синтаксисӣ тақсим кардан мумкин аст.

Аз рӯи муносибат ба роли маъно шогирдонии Блумфильд ба ду гурӯҳ,—менталистҳо ва механицистҳо ҷудо мешаванд.

Менталистҳо — худи Блумфильд, К. Пайк, Ч. Фриз таъкид мекарданд, ки маънои шаклҳои забониноиро нақардан дуруст нест. Механицистҳо — З. Харрис, Б. Блок ва Ч. Трейчер ба маъно эътибор намедоданд. Ба ақидаи гуруҳи дуюм, хангоми тасниф ба мундариҷа, мантики абстракт ва ё фалсафа диққат додан лозим нест.

Забоншиносон ва психологҳои америкой фаъолияти нутқро ҳамчун одоби шифой (даҳанақӣ), ҳамчун таассуроти гуянда ба ин ё он шароит (ситуация) мефаҳманд.

Забон системаи сигналхоест, ки алоқаи беруни ва дохили дорад ва аз ин рӯ, забоншиносӣ ба металингвистика (долингвистика) ва микролингвистика (лингвистика) чудо мешавад.

Металингвистика шоян забоншиносиест, ки ҷиҳати маъноии забонро дар алоқамандӣ бо тафаккур ва ҳаёти ҷамъияти соҳибони он меомӯзад, бинобар он вай чунин илмхоро — этнолингвистика, психоллингвистика, социоллингвистика, менталингвистика, фонетика (ки хусусиятҳои акустикӣ ва артикуляционии овозхоро меомӯзад) ва паралингвистика (ки имову ишора, интонация ва ғайраро меомӯзад) муттаҳид менамояд.

Микролингвистика шоян забоншиносиест, ки алоқа, муносибати тарафайн ва муқоисаи дохили системаи забонро меомӯзад. Ба тарзи дигар гуём, илм доир ба ифода, на маъно. Матн (порчаи нутқ) асоси реалии ин илм ба ҳисоб меравад.

Вазифаи асосии лингвистикаи дескриптивӣ, — ба фикри Харрис, — омӯзиши муносибати тақсимот (дистрибуция) ва ё тартиби (аранжировка) ҷой гирифтани қисмҳои ҷудоғонаи нутқ таносубан ба якдигар хангоми нутқкунӣ мебошад.

Барои дескриптивистҳо воҳиди марказии таҳлили грамматикӣ морфема мебошад. Ба воситаи он воҳидҳои нисбатан калонтари забон (калима, ҷумла) муайян карда мешавад. Хангоми таҳлили фикр ба морфема ва тарзи ҷой гирифтани он диққат медоданд. Намояндагони ин мактаб дуруст таъкид мекунанд, ки воҳидҳои системаи забон ба ҳамдигар муносибатҳои гуногун ва мураккаб доранд.

Забоншиносии Америка мактаби худро мустақил ва ба ягон ҷараёну мактаб вобаста намешуморанд. Вале шиносӣ бо асари Блумфильд «Забон» ба он шаҳодат медиҳад, ки онҳо бо асарҳои забоншиносии Европа шинос буданд ва таъсири онро дар забоншиносии Америка мушоҳида кардан мумкин аст.

Яке аз мақсадҳои забоншиносии Америка омӯзиши забонҳои ҳиндуҳои Америка буд. Ин забонхоро бо он методе, ки забонҳои европой омӯхта мешуданд, тадқиқ кардан душвор буд, зеро онҳо дораи категорияҳои ба худ хос буда, осори ҳатти надоштанд ва инчунин ҷумлаи ин забонҳо структураи маҳсус дошт. Аз ин рӯ, мақсади асосӣ баён ва ё тасвири забонҳо буд, на маънидоди онҳо.

Аз ҷиҳати сатҳ тадқиқ намудани забонро ба асосгузори

чараёни дескриптивӣ Блумфильд нисбат медиҳанд. У аз сатҳи нисбатан оддӣ — аз омӯзиши фонология, яъне муайян намудани фонемаҳо ва роҳҳои васлшавии онҳо сар кардани тасвири забонро бамаврид ва муҳим мешуморад. Ба сатҳи нисбатан мураккаб омӯзиши ҷиҳати семантикиро, ки дар навбати худ ба грамматикаю лексика тақсим мекунад, гузаштан бехтар аст.

Қисмати асосӣ ва марказӣ барои лингвистикаи дескриптивӣ фонология ва морфология ба шумор меравад.

Ба тарафҳои мусбати лингвистикаи дескриптивӣ инҳоро дохил кардан мумкин аст:

1. Тақия кардан ба шакл ҳангоми таҳлили лингвистӣ.
2. Мукамал ва ҳеле аниқ омӯхтани тамоми навъҳои ба қисматҳо ҷудокунии (таҳлил) ва навъҳои алоқа.
3. Муайян намудани тамоми навъҳои вобастагии грамматикӣ байни компонентҳои дар забон мавҷуда.

Ҷиҳатҳои манфии лингвистикӣ дескриптивӣ:

1. Ба эътибор нагирифтани ҷиҳати маъноии забон.
2. Баробар, як ҳел шуморидани забони маънодори инсон бо сигналҳои ҳайвонот ва ё аломатҳо.

Ҳамин тарик, методҳои тадқиқи забон, ки забоншиносони Америка ҳангоми тадқиқ ва омӯзиши забонҳои ҳиндуҳои Америка ба даст овардаанд эътироф ва паҳн гардид. Ин пеш аз ҳама таҳлили дистрибутивӣ элементҳои забон, таҳлили қисматҳои бевосита бо ҳам алоқаманди забон НС (непосредственно составляющим) ва трансформацияи синтаксисӣ мебошад.

ЗАБОНШНОСЯ ВА ИНКИШОФИ ОН ДАР ДАВРАИ СОВЕТӢ

Инкишофи забоншиносӣ дар мамлақати мо баъд аз ғалабаи Революцияи Кабири Социалистии Октябр ба чанд омилҳои ҳеле муҳими ҷамъиятӣ-таърихӣ вобаста мебошад:

1) Дар СССР сохти нав — социализм ба вучуд меояд ва инкишоф меёбад.

2) Давлати Советӣ давлати бисёрмиллат буд. Сохти нав шароити халқҳои СССР-ро ба кулӣ тағйир дод. Тадбири сиёсати миллӣ-ленинӣ бошад, дар инкишофи маданият ва сохти сиёсӣ — ҷамъиятии халқҳои давлати мо роли калон бозид.

3) Роли ҷамъиятӣ-маданияти забони русӣ чун воситаи алоқабандии миллатҳои гуногуни халқи мо ҳеле афзуд.

Ин омилҳоро ба назар нагирифта инкишофу тараққиёти забоншиносии советиро дуруст муайян кардан мумкин нест. Баланд шудани маданияти халқҳои СССР, саросар саводнокшавии халқҳо, инкишофи илм, васеъ шудани ҳудуди истифодаи забони русӣ ва забонҳои миллии дигар, соҳиби хату алифбо гардидани як қатор халқҳои канораҳои Россия дар назди забоншиносони советӣ вазифаҳои амалию назариявии зиёдеро мегузорад.

Баъд аз Революцияи Октябрь дар забоншиносии советӣ якҷанд ҷараёнҳои буданд, ки ба тадқиқи забонҳо машғул буданд. Ҳаман ин ҷараёнҳо як мақсад доштанд, ба вучуд овардани забоншиносии марксистӣ-ленинӣ, вале роҳҳои ин ҷараёнҳо гуногун буд.

Материализми диалектикӣ ва таърихӣ базаи методологӣ барои забоншиносии советӣ мебошад. Классикони марксизм-ленинизм дар рафти фаъолияти худ борҳо ба масъалаи забоншиносӣ диққат дода, доир ба масъалаҳои гуногуни он фикрҳои умумӣ ва конкретӣ баён кардаанд. Маркс, Энгельс ва Ленин доир ба проблемаҳои моҳияти забон, роли забон дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва прогресси рӯҳии инсоният дар асарҳои худ фикр баён намудаанд.

Маркс ва Энгельс ҳанӯз дар «Идеологияи немисӣ» (1846) ном асари худ моҳияти ҷамъиятӣ ва коммуникативии забонро хеле хуб қайд карда буданд: «Забон мисли шуур қадимӣ аст. Забон амалан барои дигарон ва ба ин восита барои худ вучуд дорад. Забон ҳам мисли шуур аз рӯи зарурати ҳатмин муомилот бо дигарон ба вучуд меояд». Маркс ва Энгельс забонро маҳсули коллектив шуморида, онро ҳақиқати бевоситаи фикр номидаанд. В. И. Ленин «забонро воситаи муҳимтарини алоқаи байни одамон» шуморидааст.

Маркс ва Энгельс борҳо таъкид кардаанд, ки фикр бе материали худ — забон вучуд надорад. Инҳо қадимӣ буда, бе якдигар вучуд надоранд. Онҳо мувофиқи зарурати катъии одамон ба гуфтугӯӣ ба вучуд омадаанд ва характери ҷамъиятӣ доранд. «На фикр ва на забон ба сари худ ҷаҳони алоҳидаро ташкил навода, балки фақат зоҳиршавии ҳаёти реалӣ мебошанд». Пас, лингвист забонро аз тафаккур ҷудо намекунад, зеро фикр ба воситаи забон ба амал омада, бо ёрии он амалӣ мешавад. Алоқаи зичи забону тафаккурро эътироф кардан яке аз талаботҳои асосии забоншиносии материалистӣ.

Воҳидҳои забонӣ бо предметҳо ва ҳодисаҳои ҳақиқати объективӣ танҳо ба воситаи тафаккур, ба воситаи фаъолияти инъикоскунандан майнаи одам муносибат пайдо карда метавонанд. Дар навбати худ натиҷаи азхудкуӣ, дарккуӣ дар тафаккури мо ба воситаи маҷмӯи овозҳои забонӣ ҷой мегирад. Аз ин рӯ, забон чун восита, чун олати тафаккур хизмат мекунад ва муносибати байни забону тафаккур ягонагии онҳоро нишон медиҳад.

Забоншиносии марксистӣ предметҳо ва ҳодисаҳои ҳақиқати объективиро яқум шуморида таъкид мекунад, ки онҳо берун аз шуури мо вучуд доранд. Ҳақиқати объективӣ дар шуури мо бо ёрии воситаҳои забонӣ инъикос меёбад.

Материализми диалектикӣ таълим медиҳад, ки дар дунёи ҳама ҷиз дар тараққиёту тағйирот мебошад. Предмету ҳодисаҳои ҳақиқати объективӣ омӯхташаванда буда, бо роҳи усулҳои гуногун тадқиқ карда мешаванд. Дар тадқиқу омӯзиши

забон ҳам ба як метод, як роҳу усул такя накарда, аз методҳои илми гуногун истифода бурдан лозим аст.

Аломати асосӣ ва умумии ҳамаи забонҳо функцияи иҷтимоии он, яъне муносибати байни одамон аст. Ду ҳолат хусусияти ҷамъиятии забонро боз ҳам равшантар мекунад:

1) Забон дар ҷамъият ба вучуд омада, дар ҷамъият таракқӣ мекунад, аз ҷаҳат ҷамъият аз он (забон) истифода набарад, мемирад (забонҳои славянӣ қадим, лотинӣ, форсии қадим, хоразмӣ ва ғайра забонҳои кипчоқӣ, қурамағӣ, аджарӣ ва ғайраҳо аз ҳамаи қабиланд).

2) Функцияи асосии забон коммуникативист, ки ин характери ҷамъиятӣ дорад. Забон воситаи алоқаи байни аъзоёни ҷамъият аст. Забон аз аввали пайдоиши худ маҳсули ҷаҳолияти тамоми ҷамъият буд, зеро вай шуурӣ ҷамъиятро ифода мекунад, шуурӣ ҷамъият бошад, аз аввал танҳо бо одамон, мардум вучуд дорад.

Натиҷаи таърифи забон ба ҳисоби ғурифати мешавад. Забон дар тамоми давраҳо — ҳақ ҷамъиятӣ бесинфӣ ва ҳақ ҷамъияти синфӣ ба ҳама, ба мансабу наҷоди табақаи онҳо нигоҳ накарда як ҳақ хизмат намудааст.

Ҳамаи тарик, забон яке аз омилҳои асосӣ дар ҳаёти ҷамъият мебошад. Бе забон ҷаҳолияти яқҷояи меҳнатии одамон, ки асоси ҷамъият мебошад, мумкин нест. Пас бе забон ҷамъият вучуд надорад. Бе забон таҷриба, дониш ва маданиятро аз насл ба насли дигар додан мумкин нест, пас таракқиёти ҷамъият ҳам намешавад. Роли забон дар ташаккули миллат ҳақ барҷаста ҳис қарда мешавад, чунки яке аз аломатҳои миллат забон аст. Вазифаи ҷамъиятии забон ҳақ гуногун аст. Яке асосӣ бошад, дигарҳояш ёрирасон, дуҷумдараҷа мебошад. Забон на танҳо воситаи муҳимтарини алоқаи байни одамон, олотии ифодаи тафаккур, ҳазинаи таҷрибаи ғунақардаи ҷамъият ва натиҷаи дарки ҳаёти, балки воситаи муҳимтарини таъсиррасонӣ ба омма мебошад.

Ғунақи забон аз дигар ҳодисаҳои ҷамъиятӣ он аст, ки вай ба ҷамъият дар тамоми ҷаҳолияти гуногунсоҳааш хизмат мекунад. Аз ин сабаб вай (забон) на ба идеология ва на ба баъзе дохил мешавад.

Роли забон дар маъсалаи муносибати байни аъзоёни ҷамъият, ташаккули фикр, воситаи аз худ қардани ҳақиқати объективӣ ва иҷтимоии воситаи бадастдарории таҷрибаи ҷамъиятӣ-таърихӣ одамон ниҳоят қалон аст. Азбаски забон бе ҷамъият вучуд надорад ва ҷамъият бошад, дар таракқиёти таърирот аст, забон низ ҳамаша дар таракқиёт ва таърирот мебошад. Албатта, забон таърироту таракқиёти ба худ ҳос дорад. Забон ҳақ гоҳ ба таъри тарқишу ҳақиш таърир намебад. Бояд қайд қард, ки ҳамаи қисматҳои забон як ҳақ таърир намебад. Таъриротии лексикю овозӣ тезтар рӯи меҳада,

вале инро доир ба сохти грамматикии забон гуфтан мумкин нест.

Ҳамаи забонҳо дар як дараҷаи тараққиёт нестанд, зеро ҳуди халқҳо ва маданияти онҳо дар дараҷаи якхелаи тараққиёт намебошанд. Забон бо маданият алоқаи зич дошта, ифодакунандаи он мебошад. Маданияти як халқ ба воситаи забонҳои гуногун ба халқҳои дигар мегузарад. Маданият гуфта маҷмӯи муваффақият ва комёбиҳои ҷамъият дар соҳаи маориф, илм, санъат ва ҳаёти маънавии дигар фаҳмида мешавад. Дараҷаи тараққиёти маданияти халқ дар забонаш инъикос меёбад.

ТАЪРИХИ ЗАБОНШИНОСИИ СОВЕТӢ

Таърихи забоншиносӣ ба таърихи илми советӣ, тараққиёти маданияти социалистӣ ва забонҳои халқҳои мамлакати советҳо, азнавсозии системаи маорифи халқ зич алоқаманд мебошад. Революцияи Қабири Социалистии Октябр ҳаёти халқҳои Ватанамонро ба кулӣ тағйир дод. Революцияи маданӣ, ки қисми ҷудонашавандаи сохтмони социализм мебошад, бо азнавсозии маорифи халқ сар шуд. Дар барҳам додани бесаводӣ на танҳо муаллимон, балки забоншинисони номӣ ҳам иштирок намуданд, зеро мувофиқи гуфтаи В. И. Ленин «дар сарзамине, ки аҳолияш савод надорад, ҷамъияти коммунистӣ сохтан мумкин нест». Дар ин масъала муваффақияти халқи мо ба ҳама маълум аст.

Давлати Советӣ аз қадамҳои аввалини худ ба инкишофи илм диққати ҷиддӣ дода, онро кори давлатӣ мешуморад ва ба пешрафти он диққати махсус медиҳад.

Назарияи забоншиносии советӣ дар асоси анъанаи забоншиносии ватанӣ, махсусан концепсияҳои А. А. Потенция, Ф. Ф. Фортунатов, А. М. Пешковский, Д. Н. Ушаков, А. А. Шахматов, Бодуэн де Куртенэ, В. А. Богородицкий, Е. Д. Поливанов, А. В. Щерба ва дигарон инкишоф меёбад.

Дар қорҳои забоншиносон Винокур Г. О., Жирмунский Л. П., Ларин Б. А., Пешковский А. М., Поливанов Е. Д., Якубинский Л. П. аз забоншиносии таърихӣ ба тасвирӣ, ба омӯзиши забони гуфтугӯӣ, ба аспекти социологию услубӣ диққат додан мушоҳида мешавад.

Солҳои 20—30, ки дар мамлакати мо сохтмони социалистӣ авҷ гирифта буд, диққати забоншиносон ба соҳиби хату алифбо кардани халқҳои бехати Ватанамон, тартиб додани китобҳои дарсӣ, тайёр кардани кадрҳои педагогию илмӣ равона карда шуда буд. Баробари ин қорҳои назариявӣ ҳам ба ҷунбиш меояд. Асарҳои назариявӣ (фалсафии) забоншиносии советӣ марксизм мешавад. Доир ба масъалаи забон ва ҷамъият, забон ва тафаккур китобҳо нашр мешавад. «Назарияи

нав доир ба забон» ном акидан академик Марр Н. Я. ба амал омада, хеле инкишоф меёбад.

Николай Яковлевич Марр (1864—1934) соли 1884 ба факультети шарқшиносии университети Петербург дохил шуда, ба омӯзиши забонҳои гурҷӣ, арманӣ, кавказӣ ва соғӣ машғул мешавад. Соли 1901 профессори ҳамин университет мешавад ва соли 1912 академик интихоб мегардад. Баъди Революцияи Октябр Марр ба аз нав дида баромадани масъалаҳои назариявии забоншиносӣ ва омӯзиши забонҳои ғайриҳиндуаврупоии СССР машғул мешавад. Ба фикри Марр, забоншиносии ҳиндуаврупоӣ дар ҷустуҷӯи нахустзабон ба кӯчаи сарбаста даромадааст, бинобар он ба сохтани назарияи лингвистии худ сар мекунад.

Марр нишонаҳои забони ғолиби кавказиро дар забони арманӣ (ҳиндуаврупоӣ) мушоҳида карда, ба он **яфетӣ** ном медиҳад. Вай ба масъалаи омезиш диққати ҷиддӣ дода, баъдтар элементҳои яфетиро дар тамоми забонҳои дунё ҷустуҷӯ мекардагӣ шуд. Марр забоншиносии муқонсавӣ-таърихро «буржуазӣ» номида, концепсияи умумилингвистии пайдоиш ва тараккиёти тамоми забонҳои дунёро (единство глоттогонического процесса) месозад. Ба фикри Марр, забонҳои яфетӣ дараҷаи махсуси тараккиёти забонҳои дунёест. Гӯё хешигарии забонҳо дар натиҷаи омезиш, яқояшавӣ ва шабоҳати забонҳои гуногун ба амал меояд. Қонунияти умумии тараккиёти забонҳо аз ягонагӣ ба бисёрӣ ва аз бисёрӣ ба ягонагӣ гузаштан мебошад.

Марр забонро болосохти идеологӣ меномад. Забон гӯё на танҳо инъикоси тафаккур, балки сохти ҷамъиятӣ ва хоҷагӣ бошад. Восити муҳимтарини алоқаи байни одамон будани забон аҳамияти яқумдараҷагӣ худро гум мекунад. Як шуморидани забону болосохти идеологӣ Маррро ба чунин хатогиҳо меорад:

- 1) Забон синфӣ аст.
- 2) Забон аз рӯи дараҷаҳо инкишоф меёбад, яъне формаҳои ҷамъиятиро инъикос мекунад.
- 3) Ин ҳодиса бо роҳи революционӣ — таркиш ва ҷаҳиш рӯй медиҳад.
- 4) Назарияи процесси ягонаи пайдоиш ва тараккиёти забонҳои дунёро (глоттогонӣ) пешниҳод мекунад.

Ба фикри Марр, то пайдоиши забони овозӣ забони имову ишора (кинетикӣ) ҷой дошт. Забони овозӣ дар ҷамъияти синфӣ дар байни соҳирону ҷодугарон ба вучуд омад. Гӯё пайдоиши тамоми забонҳои дунё ба ҷор элементҳои овозӣ (сал, бер, йон, рош) вобаста бошад ва гӯё ин элементҳоро ҳоло ҳам дар ҳамаи забонҳо мушоҳида мекарда бошем. Дар ҳолати аз як дараҷа ба дараҷаи дигар гузоштани забон он тамоман дигар мешавад. Бо ин Марр қонунҳои фонетикӣ, фарқи морфологӣ байни забонҳо ба эътибор намегирифт.

Марр ба забоншиносии хоинҷи назари душманӣ дошта бошад ҳам, аз рӯи ҳақиқат назар кунем, асоси бисёр назарияҳои аз Ғарб гирифта шудаанд. Баъзе назарияҳои ӯ доир ба процесси ягонаи инкишофу тараққиёти забонҳо аз Тромбетти, роли омезиши забонӣ аз Шухардт, роли субстрат аз Асколи ва ё маънидоди тафаккури ибтидоӣ аз Леви Брюль гирифта шудаанд.

Методҳои пешниҳодкардан Марр доир ба омезиши забонҳо ва «назарияи нав»-и ӯ қобили қабул набуданд, бинобар он забоншиносии советӣ дар ҳолати кризис монд. Як гурӯҳ забоншиносон — Виноградов В. В., Булаховский Л. А., Чикобава А. С., Кузнецов П. С., Серебренников Б. А., ва дигарон норозигӣ баён карда, ба муқобили «назарияи нав» бароманд.

Албатта, ин гуфтаҳо чунин маъно надорад, ки дар ин давра дар забоншиносии советӣ ягон фикри дуруст гуфта нашудааст. Мувофиқи гуфтан забоншинос Филин Ф. П., хусусияти ҷамъиятӣ доштани забон ва ба ҷамъият вобаста будани он, баробари ҷамъият инкишоф ёфтани забон, умумияту фарқи забонҳо барин масъалаҳо ҷолиби диққат буданд.

КОНЦЕПЦИЯ И ГРАММАТИКИ И. И. МЕЩАНИНОВ

Иван Иванович Мещанинов (1883—1967) солҳои 30—40 роқбари забоншиносии советӣ буд. Вай яке аз шогирдони асосии академик Марр Н. Я. буд. Аз солҳои 40 сар карда Мещанинов И. И. баъзе фикрҳои устоди худро масалан, анализи ҷорэлементи ё ки ба эътибор нагирифтани методи муқоисавӣ-типологии сохти грамматикӣ забонҳоро қабул намекунад. Хамин тариқ, Мещанинов И. И. ба ҷои процесси ягонаи глоттогонии Марр муқоисаи типологии забонҳоро ҳам аз ҷиҳати таърихӣ ва ҳам ҳолати ҳозира пешниҳод мекунад.

Доир ба масъалаҳои ҳиссаҳои нутқ, тасрифи номҳо, сифа ва намуду замонӣ феъл дар забонҳои ғайриҳеш қорҳои типологӣ ба вучуд меоянд.

Чун шогирди Марр Мещанинов И. И. принципҳои зерини «назарияи нав дар забон»-ро таъкид мекард: алоқаи забон бо ҷамъият, алоқаи забону тафаккур, процесси ягонаи ба амал омадани забонҳо (глоттогонӣ), дараҷанокӣ дар инкишофи забонҳо, ягонагии типологӣ ва гуногунии забонҳо, ҳиссаҳои нутқ ва аъзоҳои ҷумла. Мувофиқати категорияҳои маъниӣ (масалан, категорияи субъект) бо категорияи грамматикӣ (мубтадо), ба ақидаи Мещанинов, характери универсалии забониро дорад.

Асарҳои нисбатан калон ва охиринаи Мещанинов И. И. «Аъзоҳои ҷумла ва ҳиссаҳои нутқ» (1945), «Феъл» (1949) ва «Структураи ҷумла» (1963) ҷӣ андоза аз ақидаҳои устодаш дур шудани олимро нишон медиҳанд.

Мещанинов И. И. ба омӯзиши забонҳои бехат ва камомӯхташуда диққат дода, ба баёни типологии шаклҳои грамматикӣ ва махсусан категорияҳои синтаксисии забонҳои гуногун-система аҳамият меод. Мещанинов И. И. назарияи даврагии (стадиальность) синтаксисро пешниҳод мекунад. У дар асоси материалҳои зиёд забонҳои гуногун Иттифоқи советиро дар масъалаи муносибатҳои субъектӣ-объектӣ ва тарзи ифодаи онҳо ба се гурӯҳ — пассив, эргативӣ ва фазол ҷудо мекунад.

Инкишофи пассив ба забонҳои чукотӣ, алеутӣ, нивхӣ, паlearсиёӣ хос аст. Ин забонҳо субъекту объект, гузарандаву монда будани амалро фарқ намекунанд.

Дарачаи эргативӣ ба забонҳои Кавказ — гурҷӣ, абхазӣ, адыгей, лазгинӣ ва ғайра хос аст. Дар ин забонҳо субъект дар падежи эргативӣ, вале объект дар шакли падежи именительный дучор мешавад. Забонҳои эргативӣ то андозае аз забонҳои ҳиндуаврупоӣ фарқ мекунанд. Дар аксари забонҳои ҳиндуаврупоӣ мубтадо дар падежи именительный меояд, аъзоҳои дигари ҷумла бевоситаву бавосита ба он вобаста мебошанд, ба он аз рӯи шахсу шумора ва ҷинсиат мувофиқат мекунанд. Пурқунандаи бевосита бошад, дар падежи родительный ё ки дательный меояд.

Дар гурӯҳи забонҳои эргативӣ ҳодисаи дигар низ мушоҳида мешавад. Дар ин забонҳо хабар бо феълӣ гузаранда ифода ёфта бошад, пурқунандаи бевосита дар падежи именительный омада, мубтадо дар падежҳои гуногун меояд ва ба хабарни ҷумла вобаста мебошад. Дар падежҳои гуногун омадани мубтадо ба семантикаи хабар вобаста аст. Инро дар мисоли забони аварӣ, ки аз ҷумлаи забонҳои эргативист, мушоҳида кардан мумкин аст:

1. Вац рокъове вуссана — Бародар ба хона баргашт. Мубтадо **вац** дар падежи винительный омадааст.

2. Вацас хур бекъана — Бародар замиро шудгор кард. Мубтадо **вацас** дар падежи творительный омадааст.

3. Вацасе жиндирго лъимер бокъула — Бародар бачаи худро дӯст медорад. Мубтадо **вацасе** дар падежи дательный омадааст.

4. Вацасда жиндирго вас вальана — Бародар писари худро дид. Мубтадо **вацасда** дар падежи местный омадааст.

5. Вацасум вас вуго — Бародар писар дорад. Мубтадо **вацасум** дар падежи родительный омадааст.

Дар забони аварӣ дар қадом падеж омадани мубтадо ба ифодаи хабар ва маънои он вобаста мебошад. Феъл хусусияти гузаранда дошта бошад мубтадо дар падежи творительный ё ки эргативӣ меояд, феъл хиссиётро ифода кунад, мубтадо дар падежи дательный, идрокро ифода кунад, дар падежи местный, соҳибиятро ифода кунад, дар падежи родительный ва агар феъл монда бошад, мубтадо дар падежи именительный меояд. Хамаи падежҳо ва ҳатто именительный аз ҷониби

фeъл идора карда мешавад. Агар мубтадо дар падежи именительный омада бошад, дар чумла пуркунанда мушохида намешавад: Вас рокъове вуссана — Писар ба хона баргашт. Дар чумла пуркунанда бошад, он дар падежи именительный меояд: Инсуда вас вихъана — Падар писарро дид.

Дар забони гурҷӣ низ ҳамин ҳолат мушохида карда мешавад. Фарқ дар он аст, ки дар ин забон мубтадо ба замони ҳозира далолат кунад, дар падежи именительный ва пуркунанда дар падежи дательный ва ё винительный меояд: Кат'си сахлс ашенебс — Одам хона месозад. Мубтадо **кат'си** дар падежи именительный ва пуркунанда **сахлс** дар падежи дательный омадааст.

Вале дар замонҳои дигар: Кат'сма сахли аашена — Одам хона сохт. Мубтадо **кат'сма** дар падежи эргативӣ ва пуркунанда — **сахли** дар падежи именительный омадааст. Ё ки: Қалса есто дзап'и — Заи ресмонро руст кард. Мубтадо **қалса** дар падежи дательный ва пуркунанда **бевосита дзап**, и дар падежи именительный омадааст.

Бояд қайд кард, ки дар тамоми забонҳои эргативӣ ҳангоми бо феълӣ монда ифода ёфтани хабар мубтадо дар падежи именительный меояд.

Дар дараҷаи феъл бошад, субъект танҳо бо падежи именительный ифода мешавад ва он ба гузаранда ва монда будани феъл алоқаманд нест.

Инкишофи минбаъдан забоншиносӣ советӣ бе асос будани ин назарияро нишон дода бошад ҳам, гузориши масъала, яъне ба тарзи типологии синтаксисӣ омӯхтани забонҳои гуногунсистема чизи нав буд.

Ҳиссаҳои нутқ гуфта Мещанинов И. И. гурӯҳи лексикӣ калимаҳоро меномад, ки пеш аз ҳама аломати синтаксисӣ ва морфологӣ доранд. Маънои калима пеш аз ҳама роли синтаксисӣ онро дар чумла нишон медиҳад. Ҳиссаҳои нутқ чун аъзоҳои чумлаи морфологӣ қунонидашуда фаҳмида мешавад. Забоншиносон Меновщиков Г. А., Панфилов В. З., Гухман М. М., Десницкая А. В., Кацнельсон С. Д. ба Мещанинов шогирд буданд ва ба ӯ пайравӣ кардаанд.

Дар инкишофи забоншиносӣ советӣ мувоҳисаи лингвистии соли 1950 роли калон бозид. Вай ҳукмронии «назарияи нав»-ро дар забоншиносӣ барҳам дода, ба инкишофи минбаъдаи забоншиносӣ советӣ роҳ кушод. Ақидаи синфӣ будани забон ва ба болосохт дохил шудани онро ҳам катъӣ маҳкум кард. Ба инкишофи назарияи ҳешигарии забонҳо, онлаи забонҳо, методи муқоисавӣ-таърихӣ дар забоншиносӣ, ки дар давраи ҳукмронии «назарияи нав» ба ҳисоб гирифта намешуд, роҳ кушод.

Мувоҳисаи лингвистии соли 1950 бо баромади мувоҳисавии профессори университети Тбилисӣ Чикобава А. С. ба муқобили ақидаҳои вульгарии Марр доир ба забон ва методҳои

омӯзиши он сар мешавад. Профессор Чикобава чуни тахриф-қуниҳои марксизмо дар «таълимоти нав» онд ба забон ба монанди харақари синфи доштани забон, назарияи дараҷа-нокӣ, таҳлили чорунсура ва болосохти идеологӣ будани забон ба таври ҳаққонӣ ошкор мекунад. Баъди мақолаи И. В. Сталин «Дар бораи забоншиносии марксистӣ» дискуссия катъ мегардад ва бо хамин то андозае программаи тадқиқотҳои илми мусбат низ катъ мегардад. Ба фикри забоншиносон, ба таври катъӣ инкор кардани нисбати забон ба синфҳо гуё ба гуфтаҳои классикони марксизм дар бораи мавҷудияти фарқи иҷтимоӣ дар забон, ки ба социологияи забон алоқаманд аст, зид бошад. Гуё гуфтаи Сталин дар хусуси фонди луғавӣ ва таркиби луғавӣ доштани шеваҳо низ ғалат бошад.

ФАЪОЛИЯТИ ЛИНГВИСТИИ Л. В. ЩЕРБА

Академик Лев Владимирович Щерба (1880—1944) яке аз забоншиносони маъруф ва шогирди давомдиҳандаи қори Бодуэн де Куртенэ мебошад. У аз соли 1909 сар карда дар университетҳои Петербург (баъдтар Ленинград) дарс гуфтааст. Забоншиносони номӣ Бернштейн С. И., Бубрих Д. В., Виноградов В. В., Ларин Б. А., Обнорский С. П., Томашевский Б. В., Чернышев В. И., Якубинский Л. П., индолог Баранников А. П., арабист Крачковский И. Ю., эроншинос Фрейман А. А., полиглот Юшманов Н. В. ҳамкор ва шогирдонии академик Щерба Л. В. буданд.

Доираи тадқиқоти Щерба хеле васеъ буд. Вай доир ба проблемаҳои умумии забоншиносӣ, фонетикаю орфоэпия, грамматика, лексикография, ҳату орфография, транскрипция-ву транслитерация, методикаи таълими забонҳои хориҷӣ, забони нависанда, забони франсузӣ фикру ақидаҳои худро баён карда, дар ҳалли масъалаҳои номбурда ҳиссаи худро гузоштааст.

Щерба тарафдори омӯзиши ҳолати ҳозираи забон ва лаҳҷаҳои он буд. Танҳо дар ҳолати забони зинадари омӯхтан доир ба грамматика ва луғати он маълумоти аниқ додан мумкин аст. Система бояд аз асоси материали конкретии забон ба амал ояд. Ин аз фаҳмиши Соссюр ба қулай фарқ мекунад. Вазиҳои асосии забоншинос ҳангоми омӯзиши забон ин ҷамъбасти далелҳои нутқ ва аз онҳо ба вучуд овардани системаи забон, сохтани луғату грамматикае, ки ба ҳақиқат рост ояд, мебошад. Алоқамандии лексикаву грамматика дар системаи забон предмети асосии омӯзиши лингвист бояд бошад. Бисёр масъалаҳо бояд дар таҷриба (эксперимент) сахҳ карда шаванд. Аз ин рӯ, дар забоншиносӣ қорӣ кардани методи таҷрибавӣ аҳамияти қалон дорад. У ба қои грамматикаи муқоисавӣ-таърихӣ ба таври муқоиса омӯхтани структураи забонҳои гуногуноро тақлиф мекунад. Омӯзиши фонема дар забонши-

носии советӣ ба номи Щерба сахт вобаста мебошад. Фонема воҳиди хурдтарини забон аст, ки шакл ва маънои калимаҳоро таъбир медиҳад, инчунин аз фонемаи дигари хамин забон фарқ мекунад.

Дар масъалаи синтаксис Щерба назарияи синтагмаро чун воҳиди асосии синтаксис ба вучуд меоварад. Синтагма ин ягонагии фонетикӣ аст, ки маънои яқлухтро дар процесси нутқ — фикр ифода мекунад ва аз калима, ибора ва ҳатто гурӯҳи ибораҳо таркиб меёбад.

Щерба ақидани худро доир ба системаи ҳиссаҳои нутқи забони русӣ дар мақолаи машҳури худ «Доир ба ҳиссаҳои нутқ дар забони русӣ» (1928) ифода намудааст. Вай дар соҳаи фонетикаи таҷрибавӣ хеле пурмахсул кор карда, назарияи фонемаи худро ба вучуд оварда, онро дар «Фонетикаи забони франсузӣ» (1937) ифода намудааст. Вай ҳамеша муносибати зичи фонологияву фонетикаро қайд менамуд. Щерба муҳим ва аҳамиятнок будани таҷрибаи лингвистиро нафақат дар соҳаи фонетика, балки грамматикаву услубшиносӣ ҳам қайд намудааст. Щерба хангоми омӯзиши забони хориҷӣ онро ба чизҳои ба талабагон маълуми забони модарӣ муқоиса карда омӯхтанро маслиҳат меод. Дар давраи советӣ Щерба бештар ба масъалаи луғат ва тартиб додани он диққат додааст.

АҚИДАҲОИ ЗАБОНШИНОСИ А. М. ПЕШКОВСКИЙ

Александр Матвеевич Пешковский (1878—1933) яке аз шоғирдони Фортунатов Ф. Ф. мебошад. Баробари ин дар корҳои ӯ таъсири ақидаҳои забоншиносии Потембин низ мушоҳида мешавад. Ӯ бештар ба масъалаи грамматикаи нормативию тасвири диққат додааст. Дар маркази тадқиқоти ӯ масъалаҳои функцияҳои интонация, орфографияю методикаи меистанд. Ақидаҳои асосии Пешковский доир ба забон дар асари машҳури олим «Шарҳи илмии синтаксиси русӣ» (1914) инъикос ёфтаанд. Хусусияти ин асар он аст, ки дар он хусусиятҳои синтаксиси забони адабии рус бештар фаро гирифта шудааст. Фикру ақидаҳои худро Пешковский дар асоси материали хеле фаровони забонӣ баён намудааст.

Доир ба фаҳмиши системаи забон Пешковский ақидани махсуси худро дорад. Ба фикри ӯ, забон аз элементҳои ҷудогона таркиб наёфта, балки ба элементҳои ҷудо мешавад. Асоси шуур чизҳои содда ва ё овозҳои набуда, балки чизҳои хеле мураккаб ва ифодаҳои мебошад. Аз ин рӯ, ба фикри Пешковский, калимаро мачмӯи морфемаҳо, ибораро мачмӯи калимаҳо ва ифодаро мачмӯи ибораҳо муайян накарда, ҳамаи инро баракс маънидод кардан лозим. Пешковский дуруст қайд мекунад, ки ба забон кӯҳнапарастиву (консерватизм) нигоҳ доштани меъёр хос аст, чахишу таркиш барои забон бегона

аст, зеро ин ё он қонуну қоидаи забон (грамматика) асрҳои аср вучуд дорад. Олим ба услуби забон диққати махсус дода, китобҳои дарси навиштааст ва инчунин доир ба методикаи таълими забони русӣ низ корҳои бисёре кардааст.

ФИҚРҲОИ ЛИНГВИСТИИ Е. Д. ПОЛИВАНОВ

Евгений Дмитриевич Поливанов (1890—1937) забоншинос ва шарқшиноси рус, мутахассиси забоншиносии умумӣ буд. Дар Институти шарқшиносии Туркистон курси забоншиносии муқоисавӣ хондааст. Профессори университети Петроград, Институти шарқшиносии Москва буд. Дар як вақт дар шӯъбаи забоншиносии Институти забон ва тафаккур низ кор кардааст. Солҳои охир, азбаски ба тамоми ақидаҳои Марр доир ба забон шарик набуд, ба Қирғизистон меравад ва дар Институти соҳтмони маданияти он ҷо кор мекунад. Поливанов Е. Д. аз мактаби забоншиносии Бодуэн де Куртэнз ва Шерба баҳра бурдааст. Ӯ на танҳо забоншиносии назариявӣ, балки амалӣ ҳам буд. Ба омӯзиши забонҳои японӣ, хитой, дунган, кореягӣ, ўзбекӣ, қарақалпоқӣ, тоҷикӣ, абхазӣ, гурҷӣ ва ғайра диққати махсус дода, доир ба ин забонҳо фикрҳо баён намулдааст. Ин забондонӣ ба ӯ имконият дод, ки барои мактабҳои олии шарқшиносӣ китоби дарси нависад. Ин китоб бо номи «Муқаддимаи забоншиносӣ барои мактабҳои олии шарқшиносӣ» соли 1931 нашр мешавад. Ғайр аз ин ӯ фикрҳои лингвистии худро доир ба забон дар асарҳои аз қабли «Грамматикаи русӣ дар муқоиса бо забони ўзбекӣ» (1933), «Лексияҳо доир ба муқаддимаи забоншиносӣ ва фонетикаи умумӣ» (1923), «Барои забоншиносии марксистӣ» (1931) баён намулдааст. Олим ақидаҳои лингвистии забоншиносони ватаниву хориҷиро омӯхта, принципҳои назариявии забоншиносии советиро ба вучуд меорад ва онро дар ҳалли вазифаҳои ба миён гузоштаи ҳаёт истифода мебарад ва бо ин равияи худ аз муносибати нигилистонаи академик Марр Н. Я. ба мероси гузашта фарқ мекунад. Ба фикри ӯ, забоншиносӣ бояд илми ҷамъиятӣ-иҷтимоӣ гардад. Вазифаи забоншиносӣ на танҳо тасвири забон ва таърихи он, балки ошкор намудани тағйиротҳои забонӣ, ки вобаста ба тараккиёти ҷамъият ба амал меояд, мебошад. Поливанов Е. Д. таъкид мекунад, ки тағйирот дар забон бе зарар ба муносибати байниҳамдигарии аъзоёни ҷамъияти наслҳои гуногуни ба амал меояд. Аз ҳодисаҳои ҷамъиятӣ нисбат ба революцияҳои ҷамъиятӣ забон бештар муносибати консервативӣ (қўхнапарастӣ) зоҳир мекунад, яъне бо тезӣ ба тағйирот дучор намешавад. Дигаргунҳои ҷамъиятӣ, — меғӯяд олим, — бештар ба лексикаву фразеология таъсир мерасонад, зеро ин қисматҳои забон нисбатан ҳассос-таранд. Поливанов Е. Д. ба фикри олимоне, ки ҳодисаҳои фо-

нетиквиу грамматикиро ба омилҳои иҷтимоӣ-иктисодӣ нисбат меоданд, муқобил мебарояд. У ба масъалаи фонология эътибори махсус додааст. Бехуда нест, ки яке аз фонетистони машҳур Трубецкой номи Поливановро дар қатори Бодуэн де Куртенэ гузоштааст.

Ҳамчунин бояд қайд кард, ки Поливанов Е. Д. дар соҳиби хату алифбо гардидаи халқу миллатҳои бехат ва ба норма даровардани забони адабии баъзе халқҳо низ ҳисса гузоштааст.

ТАЪЛИМОТИ ВИНОГРАДОВ ДОИР БА КАЛИМА, УСЛУБ ВА СИНТАКСИС

Виктор Владимирович Виноградов (1895—1969) яке аз забоншиносони маъруф ва машҳурӣ ватанамон мебошад. У шоғирд ва давомдиҳандаи кори Шахматов А. А. ва Щерба Л. В. буд. У тамоми қисматҳои забоншиносиро мавриди тадқиқ қарор дода; асарҳои баландмазмунӣ илмӣ эҷод кардааст. Аз асарҳои нисбатан маълуми Виноградов В. В. инҳоро номбар кардан мумкин аст: «Доир ба вазифаҳои услубшиносӣ» (1923), «Забони Пушкин» (1935), «Услуби Пушкин» (1941), «Забони русӣ. Таълимоти грамматикӣ онд ба калима» (1947), «Доир ба забони адабиёти бадеӣ» (1959) ва ғайраҳо.

Дар концепсияи лингвистии Виноградов калима ва услуби забон ҷои асосӣ ва марказиро ишғол мекунад.

Калима ба яке аз ҷор намуди структурӣ-семантикӣ тааллуқ дорад: калима — ном (ҳиссаҳои мустақилмаъно), калимаҳои ёридиҳанда (қисмати речӣ), калимаҳои модалӣ ва ҳиссачаҳо, нидо.

Намудҳои структурӣ-семантикии калимаҳо аз рӯи панҷ аломат тавсиф карда мешаванд: семантикӣ, морфологӣ, калимасозӣ, синтаксисӣ ва фонетикӣ.

Виноградов В. В. «категорияи ҳолат» ва «калимаҳои модалӣ»-ро аз дохили ҳиссаҳои нутқ ҷудо мекунад. Ғайр аз ин ӯ ягонагии маънои лексикиву грамматикиро низ қайд мекунад. Калимасозиро ғайри ҷудоғонаи лингвистика шуморида, ҷор нави он: морфологӣ, морфологӣ-синтаксисӣ, лексикӣ-синтаксисӣ, лексикӣ-семантикиро нишон медиҳад. Фразеологияро низ илми мустақил мешуморад.

Виноградов В. В. ба назарияи синтаксис омӯзиши ибора ва намудҳои он, ҷумла ва ҳелҳои он ва инчунин банди синтаксисиву синтагмаро дохил мекунад. Ибора ҳамчун воҳиди номинативӣ баракси ҷумла ҳамчун воҳиди коммуникативӣ гузошта шудааст. Предикация ва модалият аломатҳои асосии ҷумла ва категорияи марказии синтаксис доништа мешавад.

Виноградов В. В. ба ҷиҳати услуби забон аҳамияти махсус медиҳад. Ба фикри ӯ, забон функцияҳои муносибат, ха-

бардиҳӣ ва таъсиррасониро адо мекунад. Мувофиқи ҳамин вазифаҳо услубҳои маъмулӣ-маишӣ (функсияи муносибат), маъмурӣ — коргузорӣ, расмӣ — ҳуччатӣ ва илмӣ (функсияи хабардиҳӣ), инчунин услуби публицистиву бадеӣ (функсияи таъсиррасонӣ) мавҷуд мебошад.

Винюградов В. В. асосгузори курси таърихи забони адабӣ шуморида мешавад. Китоби ӯ «Очеркҳо оид ба таърихи забони адабии рус дар асрҳои XVII—XIX» дар славяношиносӣ курси аввалини системаноки таърихи забони адабии рус буда, аз грамматикан таърихӣ фарқ мекунад. Дар ин курс ташаккули забони халқияту миллат, азнавсозии забони адабӣ, дигаргунии катъӣ дар инкишофи системани услуби забони адабии русӣ вобаста ба фаъолияти Ломоносову Пушкин омӯхта мешуданд. Алокамандии ду намуди забони адабии қадимаи рус, мубориза ва ба ҳам таъсиррасонии нутқи халқӣ — гуфтугӯӣ, забони славянии динӣ (церковӣ) ва элементҳои забонҳои Европан Ғарбӣ дар вақтҳои охир дар асоси материали асарҳои муаллифони зиёде нишон дода шудааст.

ЗАБОНШИНОСИИ СОВЕТИИ ТОЧИК

Баъди барқарор гардидани ҳокимияти советӣ дар Тоҷикистон олимони ва забоншиносони кӯшиш мекунанд, ки халқро ҳар чӣ тезтар саводнок кунанд. Бо ин мақсад соли 1928 ба ҷои алифбони арабӣ алифбони лотинӣ ва соли 1940 алифбони ҳозира, кириллица қабул карда мешавад. Нимаи дууми солҳои бист ва аввали солҳои сиюм дар атрофи забони тоҷикӣ баҳсу мунозираҳои зиёде ба амал меояд. Фикрҳои гуногун баён карда мешавад. Доир ба ин масъала устод С. Айни, Фитрат, Зехий, Саидризо Ализода, Б. Азизӣ, Бертельс Е. А., Андреев М. С., Валихучаев ва дигарон фикрҳои ҷолиби диққат баён мекунанд.

Дар ин солҳо ба навиштани китобҳои дарсӣ аз забони тоҷикӣ сар мекунанд. Он китобҳо хеле оддӣ ва сода буданд, ҳаман масъалаҳои сарфу нахво дар бар намегирифтанд. Китобҳои аввалин ба калами Саидризо Ализода, Ҳоҷизода, Бақозода, Зехий, Белицкий, Лутфулло Бузургзода тааллуқ дошта бошад, баъдтар дар навиштани он Ниёзмухаммадов Б., Ниёзӣ Ш., Маъсумӣ Н., Қаримов А., Рустамов Ш. сахм гузоштаанд.

Китоби дарсии забони тоҷикӣ барои донишҷӯён бори аввал бо номи «Грамматикан забони тоҷикӣ» соли 1956 (фонетикаву морфология) ва соли 1963 (синтаксис) дар таҳрири Б. Ниёзмухаммадов, Ш. Ниёзӣ, Д. Тоҷиев, М. Исмаилов ҷой мешавад. Дар нашрҳои минбаъдаи он Рустамов Ш. низ фаъолона иштирок мекунад.

Омӯзиши ҳаматарафаи масъалаҳои гуногунии забони тоҷикӣ

аз солҳои панҷоҳум сар мешавад. Дар ин давра баробари тадқиқоти масъалаҳои гуногуни лексика, фонетика, морфология, синтаксис ва маданияти нутқ ба омӯзиши забони асарҳои адабии ҷудогона, масъалаҳои гуногуни таърихи забон ва ҷиҳунии шеваҳои забони тоҷикӣ машғул мешаванд. Ҳоло доир ба масъалаҳои мухталифи забоншиносии тоҷик асару монографияҳои зиёде нашр шудаанд. Ҳамаи ин имконият дод, ки грамматикаи академӣ навишта шавад.

Дар тақомул ва ташаккули илми забоншиносии советии тоҷик саҳми олимони шинохтаи халқамон Л. Бузургзода, Ш. Ниёзӣ, Б. Ниёзмухаммадов, Н. Маъсумӣ ва Д. Тоҷиев хеле бузург аст.

Лутфулло Бузургзода (1909—1943). Забоншинос, шевашинос, фольклор ва адабиётшиноси номии тоҷик Бузургзода соли 1909 дар кишлоқи Навгилеми Исфара, дар оилаи деҳқон таваллуд ёфтааст. Маълумоти миёнаро дар зодгоҳи худ ва Қазон, маълумоти олиро дар Самарқанд (1936) гирифтааст. Баъди хатми мактаби олии аввал муҳаррири нашриёт ва баъд коркуни илмии базаи Тоҷикистони ИИ СССР шуда кор мекунад. Дар ҳамин вақт дар Институти педагогии шаҳри Душанбе аз диалектологияи тоҷик, таърихи забон ва фольклор лексия мехонад. Охири соли 1941 ихтиёри ба фронт меравад ва дар мудофияи шаҳрҳои Москваю Ленинград иштирок менамояд. Барои озод кардани Белоруссия низ ҷонбозиҳо кардааст. 12 ноябри соли 1943 дар наздикии шаҳри Витебск қаҳрамони ҳалок мегардад.

Л. Бузургзода умри кӯтоҳ дида бошад ҳам, дар ташаккул ва инкишофи ҳам забоншиносии ва ҳам адабиётшиносии тоҷик хизмати босазо кардааст. Корҳои илмии ӯ аз рӯи мундариҷаву услуб ва тарзу ҳалли худ намунаи барҷастаи корҳои илмӣ-тадқиқотӣ буданд. Як қатор мақолаву корҳои тадқиқотии ӯ доир ба Рӯдакӣ, Носири Хисрав, Саъдӣ, Ҷомӣ, Бобоюнус Худойдодзода, доир ба ғуруғливу шӯриши Восеъ ба адабиётшинос будани ӯ далолат кунанд, асарҳои ҷудогона доир ба масъалаҳои гуногуни забон аз қабилӣ «Зада дар забони адабии тоҷик» (1937), «Фонетикаи забони адабии тоҷик» (1940), «Морфологияи забони тоҷикӣ» (1941), «Синтаксиси забони тоҷикӣ» (1942), «Шеваи тоҷикони Чилгазӣ» (1936), «Шеваи Ленинобод» (1937), «Баъзе хусусиятҳои забони аҳолии Самарқанд» (1938), «Очерки мухтасари диалектологияи тоҷик» (1939), «Харитаи диалектологии шеваҳои тоҷикии водии Фарғона» (1939) ва ғайраҳо ба забондониву забонфаҳмии Лутфулло Бузургзода шаҳодат медиҳанд. Л. Бузургзода дар таълифи китобҳои дарсӣ низ фаъолона иштирок кардааст.

Шавкат Ниёзӣ (1905—1962). Забоншиносии боистеъдоди тоҷик, номзади илми филология Шавкат Ниёзи соли 1905 дар шаҳри Бухоро, дар оилаи деҳқон таваллуд ёфтааст. Аз падару модар хурд ятим мемонад ва дар хонаи бачагон тарбия

меёбад. Фаъолияти меҳнатии худро солҳои 1927—1930 аз муаллими дар шахрҳои Душанбе ва Самарқанд сар мекунад. Солҳои 1930—1939 дар омӯзишгоҳи педагогӣ ва баъд дар Институти муаллими-тайёркунии Тошканд кор мекунад. Солҳои 1940—1947 дар Институти тадқиқоти илмии мактабҳои вазорати маорифи халқи Тоҷикистон кор кардааст. Аз соли 1947 то охири умр дар Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АИ РСС Тоҷикистон аввал ба сифати ходими илмӣ ва баъд дар вазифаи мудири сектори забони тоҷикӣ кор кардааст.

Фаъолияти илмию педагогии Шавкат Ниёзӣ аз таълифи тартиб додани китобҳои дарсӣ ва дастурҳои амаливу программаҳои таълимӣ сар мешавад. ӯ барои омӯзишгоҳҳои педагогӣ «Грамматикаи забони тоҷикӣ» (1940) ва ҳамроҳи Лутфулло Бузургзодаву Б. Ниёзмухаммадов барои мактабҳои миёна китоби дарсии забони тоҷикӣ менависад. Ғайр аз ин дар таълифи аввалин китоби дарсии мактабҳои олии «Грамматикаи забони тоҷикӣ» (1956) аз фонетикаву морфология иштирок кардааст. Доир ба калимасозии исму сифат мақолаҳо навиштааст. Монографияи Ш. Ниёзӣ «Исм ва сифат дар забони адабии тоҷик» (1954) ҳоло ҳам аҳамияти худро гум накардааст. Ш. Ниёзӣ дар тарбияи як қатор забоншиносон саҳми босазо дорад.

Носирҷон Маъсумӣ (1915—1974). Н. Маъсумӣ соли 1915 дар кишлоки Қаратоғ, дар оилаи деҳқони камбағал таваллуд шудааст. Соли 1930 курси дусолаи таълиму тарбияи шаҳри Самарқандро хатм намуда, дар омӯзишгоҳи педагогии Панҷакент аз забону адабиёт дарс мегуянд. Соли 1940 институти педагогии шаҳри Душанберо хатм намуда, дар ҳамон ҷо дар вазифаҳои муаллим, мудири кафедраи забони тоҷикӣ (1948—1951), мудири кафедраи адабиёт (1953—1965) ва муовини ректори институти педагогӣ (1956—1959) доир ба илм кор мекунад. Меҳру муҳаббатро нисбат ба забону адабиёт дар калби Маъсумӣ устодонаш, олимони номдор Лутфулло Бузургзода ва Шарифҷон Хусейнзода бедор намудаанд.

Носирҷон Маъсумӣ соли 1959 директори Институти забон ва адабиёти АИ РСС Тоҷикистон таъин мешавад. Соли 1969 Маъсумӣ аъзои шоибаи АИ РСС Тоҷикистон интихоб мешавад ва чанде вазифаи академик — котиби шӯъбаи ҷамъиятшиносии АИ Тоҷикистонро адо мекунад.

Фаъолияти эҷодии Маъсумӣ хеле васеъ мебошад. ӯ забоншинос, адабиётшинос, мунаққид, шоир, муаллим ва ходими ҷамъиятӣ буд.

Маъсумӣ Н. доир ба масъалаҳои гуногуни забон ва адабиёт зиёда аз 25 асари илмиву 200 мақола навиштааст. Муҳимтаринашон аз инҳо иборат аст: «Нишондодҳои методӣ ва супоришҳо аз забони модарӣ» (1949), «Фольклори тоҷик» (1952), «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик»

(1959), «Муҳаммадҷон Раҳимӣ» (монография, 1961), «Адабиёти тоҷик дар асрҳои XVIII ва ҷаҳони аввали асри XIX» (1962), «Ҷаҳони ҷаҳонӣ ва маҳорат» (1967), «Забон ва услуби Аҳмади Дониш» (1976).

Носирҷон Маъсумӣ дар навиштан ва тартиб додани китобҳои дарсӣ ва программаҳо аз забону адабиёт низ ҷаҳонӣ намунаҳои намудаст.

Бобҷон Ниёзмӯҳаммадов (1906—1979). Забоншиноси маъруфи тоҷик, доктори илми филология (1948), профессор (1952), Ходими Хизматишондодаи Илми РСС Тоҷикистон (1964), академики АИ РСС Тоҷикистон (1951) соли 1906 дар онлаи касиб, дар шаҳри Қонибодом таваллуд ёфтааст.

Ниёзмӯҳаммадов Б. соли 1929 институту муаллими Тошкандро хатм намуда, то соли 1932 дар зодгоҳаш муаллими мекунад. Соли 1938, пас аз хатми аспирантура мудири сектори таъриху забоншиносӣ ва солҳои 1941—1944 директори Институту таърих, забон ва адабиёти филиали тоҷикистони АИ СССР шуда кор мекунад. Ниёзмӯҳаммадов Б. дар вазифаҳои ноиб президент (1951—1953), академик-котиби шӯбаи фанҳои ҷамъиятшиносии АИ РСС Тоҷикистон (1953—1962) ва то соли 1976 мудири сектори забони Институту забон ва адабиёти АИ РСС Тоҷикистон шуда кор кардааст.

Ниёзмӯҳаммадов Б. аз соли 1938 то охири умр яке аз муаллифон ва мураббони китобҳои дарси забони тоҷикӣ ҳам барои мактабҳои миёна ва ҳам олии буд. Доир ба масъалаҳои гуногуни забоншиносӣ мақолаву монографияҳои зиёде навиштааст. Доир ба шеваҳои Қонибодому (1961) Шаҳритус (1960) мақолаҳо дорад. Доир ба забони асарҳои Носири Хисрав, Аҳмади Дониш, С. Айни, М. Турсунзода, А. Дехотӣ, Ҷ. Иқромӣ як силсила мақолаҳо навиштааст.

Ба асарҳои асосии олим инҳоро дохил кардан мумкин аст: «Синтаксиси ҷумлаҳои сода дар забони адабии тоҷик» (1960), «Очеркҳои оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик» (1961), «Забоншиносии тоҷик» (Асарҳои мунтахаб, 1970) ва ғайра. Барои асарҳои охири олим сазовори мукофоти давлатии ба номи Абӯалӣ ибни Сино гардидааст.

Хизмати академик Б. Ниёзмӯҳаммадов дар тарбияи забоншиносони тоҷик хеле калон аст. Як қатор забоншиносон бевоқифа дар зерин роҳбарии ӯ рисолаҳои номзадии худро ҳимоя намуда бошанд, аксари забоншиносон — олимони тоҷик дар ҳимояи рисолаҳои номзадӣ доктории худ аз хизмати ӯ баҳра бурдаанд.

Додҷон Тоҷиев (1915—1987). Муаллими Хизматишондодаи Тоҷикистон (1965), доктори илми филология (1971), профессор (1967) Додҷон Тоҷиев 22 март соли 1915 дар шаҳри Қонибодом, дар онлаи касиб таваллуд мешавад. Соли 1934 омӯзишгоҳи педагогии Хучандро хатм намуда, то соли 1938 дар омӯзишгоҳҳои педагогии Хучанд, Қонибодом ва Сталино-

бод муаллимӣ мекунад. Соли 1941 факултети филологияи университетии Ленинградро хатм менамояд ва солҳои 1942—1946 дар кӯшунҳои сарҳади хизмат мекунад. Соли 1951 тахти роҳбарии А. А. Фрейман дар мавзӯи «Воситаҳои алоқии муайянкунандаю муайяншаванда дар забони ҳозираи тоҷик» диссертацияи номзоди ва соли 1971 дар мавзӯи «Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ҳол дар забони адабии ҳозираи тоҷик» диссертацияи докторӣ ҳимоя мекунад. Тоҷиев Д. аз соли 1953 то соли 1987 мудирӣ кафедраи забони тоҷикии университет буд.

Профессор Тоҷиев Д. яке аз забоншиносони соҳибистеъод ва маъруфи халқи тоҷик, яке аз буниёдгузорони илми забоншиносӣ дар Тоҷикистон ба шумор меравад. Ӯ аввалин сабақҳои кори илмиву тадқиқотиро тахти роҳбарии олимони шарқшиноси барҷастан советӣ зӯбоиҳои шонистаи АИ СССР А. А. Фрейман, Е. Э. Бертельс ва профессор Зарубин И. И. ҳанӯз дар солҳои донишҷувиаш гирифтааст.

Фаъолияти илмии Тоҷиев Д. гуногунсоҳа буда, доир ба ҳамаи қисматҳои забоншиносӣ — лексикологияву лексикография, фонетикаву орфография, морфологияву синтаксис, услуб ва таърихи забон тадқиқот бурдааст. Вале хизмати ӯ дар соҳаи синтаксис барҷаста буда, мақоми махсус дорад. Дар ин соҳа ӯ мактаби худро дошт. Ҳоло як гурӯҳ шогирдон — забоншиносон кори ин мактабро давом дода истодаанд.

Профессор Тоҷиев Д. зиёда аз 9 асарҳои илмӣ навишта, чоп кунонидааст. Асарҳои муҳимтарини ӯ инҳоянд: «Тарзҳои алоқии муайянкунанда бо муайяншаванда дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1955), «Сифати феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1954), «Чумлаи мураккаби тобеи сертаркиба» (1966), «Воситаҳои алоқии чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1971), «Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1981).

Профессор Тоҷиев Д. дар навиштан ва тартиб додани китобҳои дарсӣ барои мактабҳои миёна ва олӣ аз забони тоҷикӣ хизмати арзандае кардааст.

Профессор Тоҷиев Д. дар тарбия ва ба камол расонидани забоншиносон саҳми босазое гузоштааст. Зиёда аз 15 нафар олимони забоншиносони тоҷик бо роҳбарии бевоситаи ӯ рисолаҳои номзадӣву доктории худро дифо кардаанд.

СТРУКТУРАЛИЗМИ СОВЕТЯ ВА ЛИНГВИСТИКАИ АМАЛИ (ПРИКЛАДНОЯ)

Соли 1950 Институти забоншиносии АИ СССР ва соли 1957 Институти забони русӣ кушода мешавад. Дар натиҷа тайёр кардани мутахассисони илмӣ доир ба забоншиносӣ боз ҳам беҳтар мешавад. Қорҳои забоншиносӣ боз ҳам натиҷанок ва гуногунсоҳа мегардад. Баробари инкишофи назарияи

(1959), «Муҳаммадҷон Раҳимӣ» (монография, 1961), «Адабиёти тоҷик дар асрҳои XVIII ва нимаи аввали асри XIX» (1962), «Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат» (1967), «Забон ва услуби Аҳмади Дониш» (1976).

Носирҷон Маъсумӣ дар навиштан ва тартиб додани китобҳои дарсӣ ва программаҳо аз забону адабиёт низ ҷаълола наштирок намудааст.

Бобочон Ниёзмӯҳаммадов (1906—1979). Забоншиноси маъруфи тоҷик, доктори илми филология (1948), профессор (1952), Ходими Хизматнишондодаи Илми РСС Тоҷикистон (1964), академики АИ РСС Тоҷикистон (1951) соли 1906 дар оилаи котиб, дар шаҳри Қонибодом таваллуд ёфтааст.

Ниёзмӯҳаммадов Б. соли 1929 институту муаллими Тошкандро хатм намуда, то соли 1932 дар зодгоҳаш муаллимӣ мекунад. Соли 1938, пас аз хатми аспирантура мудири сектори таъриху забоншиносӣ ва солҳои 1941—1944 директори Институту таърих, забон ва адабиёти филиали тоҷикистони АИ СССР шуда кор мекунад. Ниёзмӯҳаммадов Б. дар вазифаҳои ҷониби президент (1951—1953), академик-котиби шӯъбаи фанҳои ҷамъиятшиносӣ АИ РСС Тоҷикистон (1953—1962) ва то соли 1976 мудири сектори забони Институту забон ва адабиёти АИ РСС Тоҷикистон шуда кор кардааст.

Ниёзмӯҳаммадов Б. аз соли 1938 то охири умр яке аз муаллифон ва мураббӣҳои китобҳои дарсӣ забони тоҷикӣ ҳам барои мактабҳои миёна ва ҳам олии буд. Доир ба масъалаҳои гуногуни забоншиносӣ мақолаву монографияҳои зиёде навиштааст. Доир ба шеваҳои Қонибодому (1961) Шаҳритус (1960) мақолаҳо дорад. Доир ба забони асарҳои Носири Хисрав, Аҳмади Дониш, С. Айни, М. Турсунзода, А. Дехотӣ, Ҷ. Иқромӣ як силсила мақолаҳо навиштааст.

Ба асарҳои асосии олим ниҳоро дохил кардан мумкин аст: «Синтаксиси ҷумлаҳои сода дар забони адабии тоҷик» (1960), «Очеркҳои оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносӣ тоҷик» (1961), «Забоншиносӣ тоҷик» (Асарҳои мунтахаб, 1970) ва ғайра. Барои асари охири олим сазовори мукофоти давлатӣ ба номи Абӯалӣ ибни Сино гардидааст.

Хизмати академик Б. Ниёзмӯҳаммадов дар тарбияи забоншиносони тоҷик хеле қалон аст. Як қатор забоншиносон бевоқифа дар зерин роҳбарии ӯ рисолаҳои номзадӣ худро ҳимоя намуда бошанд, аксари забоншиносон — олимони тоҷик дар ҳимояи рисолаҳои номзадӣ доктории худ аз хизмати ӯ баҳра бурдаанд.

Додочон Тоҷиев (1915—1987). Муллими Хизматнишондодаи Тоҷикистон (1965), доктори илми филология (1971), профессор (1967) Додочон Тоҷиев 22 март соли 1915 дар шаҳри Қонибодом, дар оилаи котиб таваллуд мешавад. Соли 1934 омӯзишгоҳи педагогии Хучандро хатм намуда, то соли 1938 дар омӯзишгоҳҳои педагогии Хучанд, Қонибодом ва Сталино-

бод муаллимӣ мекунад. Соли 1941 факултети филологияи университетии Ленинградро хатм менамояд ва солҳои 1942—1946 дар кӯшуноҳ сарҳади хизмат мекунад. Соли 1951 тахти роҳбарии А. А. Фрейман дар мавзӯи «Воситаҳои алокаи муайянкунандаи муайяншаванда дар забони ҳозираи тоҷик» диссертацияи номзадӣ ва соли 1971 дар мавзӯи «Чумлаҳои мураккаби тобеъ бо чумлаҳои пайрави ҳол дар забони адабии ҳозираи тоҷик» диссертацияи докторӣ ҳимоя мекунад. Тоҷиев Д. аз соли 1953 то соли 1987 мудири кафедраи забони тоҷикии университет буд.

Профессор Тоҷиев Д. яке аз забоншиносони соҳибистеъод ва маъруфи халқи тоҷик, яке аз бунёдгузориҳои илми забоншиносӣ дар Тоҷикистон ба шумор меравад. Ӯ аввалин сабақҳои кори илмиву тадқиқотиро тахти роҳбарии олимони шарқшиноси барҷастан советӣ аъзои шонстан АИ СССР А. А. Фрейман, Е. Э. Бертельс ва профессор Зарубин И. И. ҳаёз дар солҳои донишҷӯнаш гирифтааст.

Фаъолияти илмии Тоҷиев Д. гуногунсоҳа буда, доир ба ҳаман қисматҳои забоншиносӣ — лексикологияву лексикография, фонетикаву орфография, морфологияву синтаксис, услуб ва таърихи забон тадқиқот бурдааст. Вале хизмати ӯ дар соҳаи синтаксис барҷаста буда, мақомӣ махсус дорад. Дар ин соҳа ӯ мактаби худро дошт. Ҳоло як гурӯҳ шогирдон — забоншиносон кори ин мактабро давом дода истодаанд.

Профессор Тоҷиев Д. зиёда аз 9 асарҳои илмӣ навишта, чоп қунонидааст. Асарҳои муҳимтарини ӯ инҳоянд: «Тарзҳои алокаи муайянкунанда бо муайяншаванда дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1955), «Сифати феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1954), «Чумлаи мураккаби тобеи сертаркиба» (1966), «Воситаҳои алокаи чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1971), «Чумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1981).

Профессор Тоҷиев Д. дар навиштан ва тартиб додани китобҳои дарсӣ барои мактабҳои миёна ва олии забони тоҷикӣ хизмати арзандае кардааст.

Профессор Тоҷиев Д. дар тарбия ва ба камол расонидани забоншиносон саҳми босазое гузоштааст. Зиёда аз 15 нафар олимони забоншиносони тоҷик бо роҳбарии бевоситаи ӯ рисолаҳои номзадӣ доктории худро дифо кардаанд.

СТРУКТУРАЛИЗМИ СОВЕТӢ ВА ЛИНГВИСТИКАИ АМАЛИ (ПРИКЛАДНОӢ)

Соли 1950 Институти забоншиносии АИ СССР ва соли 1957 Институти забони русӣ кушода мешавад. Дар натиҷа тайёр кардани мутахассисони илмӣ доир ба забоншиносӣ боз ҳам беҳтар мешавад. Қорҳои забоншиносӣ боз ҳам натиҷачок ва гуногунсоҳа мегардад. Баробари инкишофи назарияи

предмети забоншиносӣ диккати забоншиносонро структурализм ва методҳои математикӣ дар забоншиносӣ ба худ ҷалб мекунад. Структурализм чун давраи нав дар таърихи забоншиносӣ ва алоқаи зичи он бо забоншиносии маантиқӣ-математикӣ ва семиотика таъкид карда мешавад. Аз соли 1960 маҷмӯан «Новое в лингвистике» нашр мешавад. Доир ба тарғиби структурализм ва методҳои он мақолаву китобҳо ҷоп карда мешаванд. Кӯшиши омӯзиши структури-математикӣ забон авҷ мегирад. Шавқу ҳавас ба сохтани қолабҳои шакли забон, статистикан нутқ, омӯзиши ба программа даровардани забон зиёд мешавад.

Масъалаи чун илми мустақил донишони лингвистикан математикӣ гузошта мешавад.

Назарияи забоншиносии советӣ пеш аз ҳама бо методологияи ягонаи марксистӣ-ленинӣ ва алоқаи зичи он бо инкишофи ҷамъияти социалистӣ, маданияти он ва илм муайян карда мешавад. Пас бо вучуди концепсияи ҷудогона доштани баъзе олимони ва ё мактабҳои лингвистӣ умумият ҷои асосиро ишғол мекунад.

Забоншиносони советӣ дар сохтмони маданияти ҷамъияти фаъолони иштирок мекарданд ва иштирок карда истодаанд. Хизмати ниҳоят бузурги онҳо дар навиштани китобҳои дарсии мактабӣ-мактабҳои олии, тартиб додани луғатҳои гуногун доир ба забонҳои халқҳои СССР, алфавитҳои барои халқҳои пештар хат надошта ва иҷтимоии яхела кардани алфавит ва орфографияҳои кӯҳна ва ё реформҳои баъзе алфавитҳои дида мешавад. Таҷрибаи амалии забонҳои ба инкишофи назарияи забон ва методикани таҳлили лингвистӣ таъсири ниҳоят калон расонид, ҷунки забоншиносии назариявӣ бо амалан омӯختани забонҳои гуногун алоқаи зичи бевосита дорад, зеро назария аз ҷамъбасти материалиҳои гуногуни мавҷуда ба амал меояд. Тадқиқотҳои дар асоси материалиҳои гуногун забоншиносии назариявӣ советиро бисёр-аспекта гардониданд. Аз як тараф, назарияи фаъолияти нутқ, забоншиносии типологӣ, муқоисавӣ, таърихӣ, назарияи таракқиёти забонҳои миллӣ ва адабӣ-хаттӣ, забони асарҳои бадеӣ, масъалаи маданияти нутқ ҳаматарафаи тадқиқ шуда истода бошад, аз тарафи дигар, омӯзиши амалии қабатҳои ҷудогонаи системаи забон бо ҷамъбасти назариявӣ доир ба лексикология, фонетика ва грамматика яқоя гузаронида мешавад.

Лексикография ва назарияи лексикология. Тартиб додани луғат дар Давлати Советҳо бевосита бо роҳбарии В. И. Ленин сар шудааст. Вай борҳо ба зарурати сохтани луғати забони хозиран русӣ, луғати калимаҳои, ки ҳам дар айни замон ва ҳам дар замони классикӣ истифода мешуданд, яъне луғате, ки аз Пушкин сар карда то Горькийро дар бар гирад, таъкид намудааст. Солҳои 1935—1940 луғати ҷорчилдан Ушаков «Луғати тафсирии забони русӣ» ҷоп мешавад. Ин луғат 85 289 калимаро дар бар гирифта, онҳоро аз ҷиҳати семантикӣ ва шакли шарҳ медиҳад. Гайр аз ин дар ин луғат ҷиҳатҳои услубии калимаҳо (ки-

тобӣ, тантанавӣ, халқӣ ва дуруштмаъно), ифоданокии калимаҳо (ҳақоратомез, киноянок, нописандона, шӯхиомез, таҳкиромез ва ғайра), таърихӣ (қадимӣ, кӯҳнашуда, тореволюционӣ, нав ва ғайра), истифодаи махсус (илмӣ, техникӣ, коргузорӣ, шоирона ва ғайра) низ дода шудааст. Соли 1949 профессор Ожегов С. И. дар асоси ин луғат луғати якҷилдаи «Луғати забони русӣ»-ро тартиб медиҳад. Дар соли 1948—1965 луғати 17-ҷилдаи «Луғати забони адабии ҳозираи рус» ҷоп мешавад, ки 120 480 калимаро дар бар мегирад. Ин луғат пурра калимаҳои дар истеъмоли будаи 100 соли охириро дар бар мегирад. Луғати мазкур на танҳо дар омӯзиши забони ҳозираи русӣ, балки адабиёти бадеии асрҳои XIX ва XX ба ҳонанда ёри калон мерасонад. Муаллифони луғат сазовори лауреати мукофоти Лениний гардидаанд. Ғайр аз ин луғатҳои диалектологӣ, этимологӣ, синонимӣ, фразеологӣ, орфографӣ, орфоэпӣ, калимасозӣ, дузабона ва ғайра ҷоп шуданд. Дар солҳои Ҳокимияти советӣ доир ба забонҳои миллии халқҳои дигар низ ин гуна луғатҳо ҷоп мешаванд.

Дар ин давра калима ҳамчун воҳиди муҳимтарини номинативии забон ва алоқаи он бо воҳидҳо ва категорияҳои ҷамъиятиву тафаккур ва инчунин алоқаи он бо қисматҳои дигари забон ҳаматарафа омӯхта мешавад. Агар солҳои 20—40 аз ҷиҳати социологӣ ва семантикӣ-идеологӣ (қорҳои Абаев В. И., Будагов Р. А., Марр Н. Я., Филин Ф. П., Шор Р. О.) омӯхтани калима расм бошад, дар солҳои 50—60 тадқиқи синонимҳо, полисемия, омонимия, таъбири лексикӣ-семантикӣ калимаҳо, нишон додани калима дар матн ва ғайра (қорҳои Андреев Н. Ю., Головин Б. Н., Холодович А. А.) ҷои асосиро ишғол мекард.

Ба омӯзиши ҳаматарафаи масъалаи марказии семасиология—таълимот доир ба маънои лексикӣ калима диққати махсус дода мешавад. Забоншиносон, мантикшиносон ва психологҳои советӣ хусусияти ҷамъбастукунанда доштани маънои лексикиро қайд намуда, фарқи онро аз мафҳум ҷун шакли фикр нишон медиҳанд. Маънои лексикӣ ҳамчун маънои мантикӣ-предметӣ ва ё ҷун мундариҷаи шакли калима фаҳмида мешавад. Маънои лексикӣ аз маънои конкретии он, ки дар шароити муайяни нутқ ва фаъолияти фикрӣ истифода мешавад, фарқ қунонда мешавад. Баробари ин қайд карда мешавад, ки маънои лексикӣ аз системаи забон — аз хусусияти хоси ҳиссаҳои нутқе, ки калима ба он тааллуқ дорад, аз муносибатҳои синонимӣ ва алоқаҳои дигари маъноии системаи лексикӣ-семантикӣ забон вобаста мебошад. Дар қорҳои Виноградов В. В., Уфимцева А. А., Филин Ф. П., Шмелев Д. Н. мафҳуми лексикӣ-семантикӣ қабатҳои забон муайян карда мешавад.

Фразеология ҷун фанни махсуси лингвистика инкишоф меёбад. Фразеологияи забон ва ё забони адиби ҷудоғона тадқиқ карда мешавад. Солҳои 50—60 ба туфайли тадқиқотҳои Виноградов В. В., Ларин Б. А., Поливанов Е. Д., инчунин Амосова Н. Н., Архангельский В. А., Жуков В. П., Копиленько М. М.,

Кунии А. В., Чернышев И. И., Шанский Н. М назарияи фразеология ҳаматарафа инкишоф меёбад.

Дар қорҳои Истирина Е. С., Смирницкий А. И. ва Щерба Л. В. омӯзиши муқоисавии лексика ҷои муҳимро мегирад.

Таҷрибаи фонетикӣ-орфографӣ ва фонетикаи умумӣ. Яке аз аввалин декретҳои Комиссариати Халқии Маорифи РСФСР ҷорӣ намудани имлои нав барои забони русӣ буд. Ислохоти соли 1918 яке аз ҳамин гуна ҷорабиниҳо буд, ки дар инкишофи маданияти нав роли муҳим бозид.

Дар соҳиби хату алифбо гардидани халқҳои бехат ва ба тартиб овардани хатҳои мавҷуда назарияи фонема, ки намоёндогони мактаби забоншиносии Қазон қор қарда буданд, роли калон бозид.

Назарияи фонема дар қорҳои фонетистҳо ва фонологҳои советӣ Аванесов Р. И., Бериштейн С. И., Богородицкий В. А., Гвоздев А. Н., Зиндер Л. Р., Реформатский А. А., Щерба Л. В., Яковлев Н. Ф. таҳлили чуқур ва ҳаматарафа қарда мешавад.

Фонема ҷун овози махсуси маънодори иҷтимоии нутқ омӯхта мешавад, хarakterистикаи артикуляционии садоноку ҳамсадоҳои забонҳо ва шеваҳои аз ҷиҳати типологӣ гуногуни халқҳои Иттифоқи Советӣ саҳеҳ қарда мешавад. Дар масъалаи фонетикаи таърихӣ ва муқоисавӣ-таърихӣ низ қорҳои зиёде иҷро қарда мешавад. Дар муайян намудани бисёр ҷиҳатҳои фонема ва овозҳо тадқиқотҳои таҷрибавӣ (эксперименталӣ) роли калон мебозад. Тадқиқотҳои артикуляционӣ ва акустикӣ овозҳои нутқ, назарияи фонема фонетикаю фонологияро ба яке аз қисматҳои муҳими забоншиносӣ табдил медиҳанд. Аз ҷиҳати назариявӣ ва амалӣ омӯхтани ҳиҷо ва ҳиҷочудоқунӣ, зада ва интонация ба роҳ монда мешавад.

Дар омӯзиши масъалаҳои муҳталифи овозу фонема тамоми қувваҳои асосӣ дар ду марказ — мактаби фонологии Ленинград бо роҳбарии Щерба—Зиндер ва мактаби фонологии Москва бо роҳбарии Аванесов—Реформатский ҷамъ мешавад.

Грамматикаи нормативӣ ва назарияи грамматика. Тартиб додани грамматикаҳои нормативӣ ва таърихӣ аз тарафи забоншиносони советӣ ба инкишофи назарияи грамматика таъсири калон расонид.

Соҳти грамматикӣ забон мувофиқи забоншиносии назариявӣ ҷун системаи мураккаби воҳид, ҳодиса ва категорияи грамматикӣ фаҳмида мешавад. Ду қисмати грамматика (морфология ва синтаксис) дар алоқамандии ҳамдигар омӯхта мешавад. Доир ба соҳти морфемагии калима ва ҳамчун илми мустақил донишмандони калимасозӣ қорҳои зиёде қарда шудааст. Ягонагии шакли мундариҷа, соҳт ва вазифа, категория ва воҳиди забон мураккабии соҳти грамматикӣ забонҳои ҷудоғонаи типологияи гуногунро нишон медиҳад.

Масъалаи марказӣ ва асосии морфология таълимот дар бораи ҳиссаҳои нутқ, категорияҳои грамматикӣ (морфология)

ҳар як ҳиссаи нутқ ва сохту шакли калимаҳо мебошад. Дар омӯзиш ва ҳалли ин масъалаҳо корҳои Виноградов В. В., Дмитриев Н. К., Мещанинов И. И., Пешковский А. М., Смирницкий А. И., Шахматов А. А. роли калон бозиданд.

Ҳиссаҳои нутқ чун гурӯҳи лексикӣ-грамматикӣ калимаҳо ва ё чун калимаҳои аз ҷиҳати морфологӣ ба ҳиссаҳо ҷудошаванда ва маҷмӯи якхелаи калимаҳо ва ё гурӯҳи синтагматикӣ калимаҳо фаҳмида мешавад.

Ҳангоми ҳиссаҳои нутқро чун гурӯҳи лексикӣ-грамматикӣ калимаҳо муайян кардан ба ҷиҳати семантикӣ калимаҳо, категорияи грамматикӣ онҳо, сохти морфологӣ ва структураи морфологӣ калима ва инчунин қолабҳои калимасозӣ ва шаклсозӣ диққат медиҳанд. Ба омӯзиши воҳиди хурдтарини маънодори забон — морфема низ диққат медиҳанд.

Назарияи синтаксис низ дар забоншиносии советӣ ба тарзи гуногун илқишоф ёфта истодааст. Дар омӯзиши масъалаҳои гуногуни синтаксис ҳиссаи олимони Адмони В. Г., Виноградов В. В., Мещанинов И. И., Пешковский А. М., Шахматов А. А., Шведова Н. Ю. калон аст.

Масъалаи асосӣ ва марказии назарияи синтаксис муносибати коммуникативӣ, сохти ҷумла ва инчунин ибора мебошад. Ҷумла чун воҳиди сохтмони забон аз рӯи муносибати шаклҳои калима, аъзоҳои ҷумла, хелҳои ҷумла ва қолабҳои он, вариантҳои ва тафсильёбнаш омӯхта мешавад. Дар ҳолати аз ҷиҳати семантикӣ омӯхтани ҷумла ба ифодаи предикативӣ ва модалият, инчунин муносибати мантикӣ-грамматикӣ ва маъногӣ (таҷзияи актуалӣ) диққат дода мешавад.

Ҷумлаҳои соддаи тафсилӣ ва мураккаб мавриди тадқиқоти ҳаматарафа гардидаанд. Дар омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб ҳиссаи олимони Белошапкова В. А., Богородицкий В. А., Дмитриев Н. К., Поспелов Н. С., Череди́нченко И. Г., Шапиро А. Б. хеле калон аст.

Забоншиносии советӣ воҳиди нисбат ба ҷумлаи мураккаб калонтари синтаксис — банди яклухти синтаксисро нишон дода, хусусиятҳои семантикӣ, структурӣ ва коммуникативӣ онҳоро таъин намудаанд. Фарқи банди яклухти (сложное синтаксическое целое) синтаксисии монологию диалогиро нишон додаанд.

Аз солҳои шастум сар карда аз нав ба омӯзиши социолингвистика, ба омӯзиши муносибат ва алоқамандии байни забонҳои гуногуни халқҳои Иттифоқи советӣ ва забони русӣ шурӯъ карда мешавад. Ба масъалаи дузабонӣ диққати махсус дода мешавад. Дар тадқиқоти барҷастаи забоншиносии советӣ «Забонҳои халқҳои СССР» (1966—1968) доир ба 127 забони халқҳои СССР маълумот дода мешавад. Дар ин асар комёбиҳои асосӣ дар илқишофи забонҳои гуногуни дар солҳои Хокимияти советӣ нишон дода шудааст. Дар қорҳои забоншиносии советӣ Белодод И. К. — Назарияи Ленинии сохтмони милли-забонӣ дар ҷамъияти

социалистӣ» (1972), «Забони русӣ — забони алоқаи байни миллатҳову халқҳои СССР» (1962), Дешериев Ю. Д. «Қонуниятҳои инкишоф ва баҳамтаъсиррасонии забонҳо дар ҷамъияти советӣ» (1966), Дешериев Ю. Д. ва Протченко И. Ф. «Инкишофи забонҳои халқҳои СССР дар давраи советӣ» (1968) ва Тоҷиев Д. «Забони русӣ — забони мубодилаи байни миллатҳо ва ҳамкории тамоми халқҳои СССР» (1964) роли забони русӣ дар инкишофи забонҳои миллӣ, таъсири забони русӣ ба забонҳои халқҳои СССР ва он забонҳо ба забони русӣ таҳлил шудааст.

Ҷиҳати муҳими забоншиносии советӣ омӯхтани ақидаҳои В. И. Ленин ба забон, роли ӯ дар инкишофи назарияи сохтмони миллӣ-забонӣ дар ҷамъияти социалистӣ ва инчунин тадқиқи таъсири ленинӣ дар ташаккули забоншиносии советӣ мебошад. Китоби «Ленинизм ва проблемаҳои назариявии забоншиносии советӣ» (1970) ба омӯзиш ва тадқиқи ҳамин масъалаҳо бахшида шудааст. Дар ин китоб проблемҳои асосии методологии забоншиносии советӣ аз рӯи нуқтаи назари марксистӣ-ленинӣ баён гардидааст. Ба ин масъалаҳои системан забон, структурани забон, категория ва функцияҳои он, муносибати байни мундариҷаву шакл медарояд.

Масъалаи таъсири ҳамдигарии забони русӣ бо забонҳои халқҳои СССР ва забонҳои хориҷӣ дар назди забоншиносии советӣ вазифаи муҳими дигар — аз ҷиҳати назариявӣ муайян кардани таъсири ҳамдигарии забонҳо ва иҷрои амалии он ҳангоми тартиб додани грамматикаҳои муқосавӣ ва махсусан луғатҳои дузабона, ки забоншиносии советӣ аз он хеле бой аст, мегузорад.

Забоншиносии советӣ дар солҳои мавҷудият ва тараққиёти худ ба муваффақиятҳои калон соҳиб шуд. Тақмили назарияи нормани забон, ба вучуд овардани хат (барои гагаузҳо, хакасҳо, қирғизҳо, ёкутҳо, чувашҳо...) ва забони адабӣ (барои осетинҳо, қурдҳо, толишҳо, абхазҳо, адигейҳо, ингушҳо, чеченҳо ва ғайра) барои халқҳои бехат, омӯзиши забони халқҳои СССР, тадқиқи масъалаҳои грамматика, дар лингвистика қорӣ кардани идеяҳои нави методҳои тасвирӣ, муқосавӣ-таърихӣ ва методҳои дигар, омӯзиши масъалаҳои социолингвистика ва ғайра гуногунҷабҳагии забоншиносии назариявии советиро таъкид менамояд ва яке аз ҷараёнҳои махсуси илми ҷаҳонӣ доир ба забон будани онро нишон медиҳад.

Ҳамин тариқ, забоншиносии советӣ ҳамеша ба гуфтаҳои В. И. Ленин дар бораи забон такя карда илми забоншиносиро пеш бурда истодааст.

Назарияи забон

Масъалаи асосӣ ва муҳимтарини назариявии забон муайян намудани моҳият ва табиати забон ва инчунин саҳеҳ кардани предмети забоншиносӣ мебошад. Ҳалли ин проблемаи асосӣ ба

як қатор масъалаҳои дигар алоқаманд аст, зеро забон чун воситаи алоқани ҷамъият бо ҷамъият, тафаккур, фаъолияти нутқкунии одамон алоқани зич дорад.

Предмети забоншиносиро вобаста ба фаҳмиш ва маънидодии табиат ва моҳияти ҳуди забон ва инчунин алоқани он ба ҳодисаҳои дигари воқеияти объективӣ муайян кардан мумкин аст. Олимони забонро ба тарзи гуногун муайян кардаанд: як гурӯҳ забонро бо тафаккур, гурӯҳи дигар бо фаъолияти рӯҳӣ, бо соҳаҳои иҷтимоӣ, бо ҳодисаҳои табиат, бо системани аломатҳо вобаста ва алоқаманд кардаанд, ки дар натиҷа чунин илмҳои муштарак, аз қабилҳои забоншиносии мантиқӣ, психологӣ, социологӣ, натуралистӣ ва семиотикиву математикӣ ба амал омадаанд ва вучуд доранд. Пас маълум мешавад, ки вобаста ба фаъолияти гуногунҷабҳани одамон ва ҳуди ҷамъият забон ҳодисани хеле мураккаб мебошад. Вале функцияҳои асосии забон — «забон воситаи муҳимтарини алоқани байни одамон» (В. И. Ленин) ва «...забон амалан барои шахсони дигар ва танҳо ба туфайли ҳамин барои ҳуди ман, чун ҳақиқати шуур вучуд дорад» (Маркс ва Энгелс) ба он далолат мекунад, ки вай ҳодисани ҷамъиятӣ буда, вобаста ба ҷамъият вучуд дорад ва муайян карда мешавад. Ҳангоми муайян кардани табиат ва моҳияти забон муносибати ғӯяндагони он, табақаҳои иҷтимоӣ ва умуман ҷамъият нисбат ба забон дар давраҳои гуногуни тараққиёти он бояд ба назар гирифта шавад.

Азбаски забон гуногунсоха, гуногунтип, гуногуналоқа бо системаҳои дигар ва гуногунметод мебошад, онро ба таври гуногун таҳлил мекунад. Аз рӯи структура ва ё сохт онро ба қисматҳои фонетикаву фонология, лексикология, семасиология, калимасозӣ ва морфологияву синтаксис ҷудо мекунад. Ин гуна тақсимодро дар аксари забонҳои миллии мушоҳида кардан мумкин аст. Дуюм, аз рӯи хусусиятҳои этникӣ забонҳо ба забонҳои гуногун ҷудо мешаванд, бинобар он илм дар бораи забони ҳиндӣ, тоҷикӣ, русӣ ва ё арабӣ шуда метавонад. Сеюм, илми забон аз рӯи хусусияти иҷтимоинаш ба забони адабӣ, шева, таълимот доир ба услубҳои забон, забони асарӣ бадеӣ ва илмӣ ҷудо мешавад. Чорум, вобаста ба ҷараёну мактабу методҳои лингвистика ба забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, тасвирӣ, структурӣ, дескриптивӣ, этнолингвистика, психоллингвистика, фонетикани таҷрибавӣ тақсим мешавад.

Бояд қайд кард, ки ин гуна тақсимот ба ҳамаи забонҳо мувофиқат кунад ҳам, дар мамлакатҳои гуногун мувофиқи равиши забоншиносии худ ба таври ба худ хос тақсиму таҳлил намудани лингвистика мушоҳида шуданаш мумкин аст. Дар забоншиносии советӣ лингвистикаро ба қисматҳои фонетика, фонология, лексикология, семасиология, фразеология, калимасозӣ, морфология, синтаксис ва услубшиносӣ ҷудо мекунад.

МУНОСИБАТИ ЗАБОНШИНОСӢ БО ИЛМҲОИ ДИГАР

Бо забоншиносӣ чӣ андоза муносибат доштани илмҳои дигар баъди ҳаматарафа омӯхтан ва тадқиқ гардидани он илмҳо муайян гардид. Илми забон бо бисёр илмҳо алоқаи зич дорад ва аз қадом ҷиҳат ва чӣ андоза муносибат доштани онҳо дар ин фасл нишон дода мешавад.

а) **Лингвистика.** Барои лингвистика забон объекти асосии тадқиқот мебошад. Лингвистика сохти забон, функция, таракқиёти он ва инчунин муносибат ва алоқаи онро бо ҷамъият, шуур, тафаккур ва маданият меомӯзад.

б) **Адабиётшиносӣ.** Барои адабиётшиносӣ забон объекти дуҷумдараҷа ва ёрирасон аст, зеро забон воситаи ифода, ташаккул ва шакли мавҷудияти мундариҷаи бадеии асарҳои адабии мебошад. Ба як илми ягона — филология муттаҳид гардидани онҳо чӣ андоза бо ҳам алоқа доштанишонро нишон медиҳад.

в) **Таърих.** Барои таърих ҳам забон объекти асосӣ шуда наметавонад, чунки фактҳои забонӣ тавоҷе аз манбаъҳои ахбори таърихӣ мебошад ҳалос. Ҳамаи далелҳои забонӣ барои муайян кардани ҷиҳатҳои иқтисодӣ, ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва маданияти таърихи халқҳои мамлакатҳо манбаи асосӣ шуда наметавонад.

г) **Мантиқ.** Барои мантиқ забон объекти асосӣ аст, бо вучуди он ки баъзе муаллифон (Березин Ф. М., Головин Б. Н.) онро ёрирасон мешуморанд, чунки ҳама гуна воқидҳои фикр — мафҳум, муҳокима ва ҳулосабарорӣ асосан бо ёрии забон ифода мегардад.

д) **Психология.** Психология дар вақти тадқиқи процессҳои психикӣ ки ҳангоми нутқ мушоҳида мешаванд, ба забон чун объекти ёрирасон муносибат пайдо мекунад.

е) **Философия.** Бо вучуди он ки яке аз манбаъҳои философия-позитивизм вазифаи асосии философияро дар таҳлили забонӣ мебинад, философияи марксистӣ-ленинӣ ҳамчун илм дар боран қонунҳои нисбатан умумии мавҷудият ва инкишофи ҳастӣ ва қисмати асосии он — табиат, ҷамъият, шуур ва забон забонро ҳамчун яке аз аспектҳои ин қонун медонад ва аз ин рӯ, барои забон манбаи асосӣ нест.

ё) **Семиотика.** Семиотика забонро дар қатори системаи аломатҳои дигар меомӯзад ва аз ин рӯ, ба назар чунин мерасад, ки забон барои он объекти асосӣ аст, вале забон он функцияе, ки дар лингвистика дорад, ин ҷо адо намекунад, бинобар он объекти асосӣ шуморида намешавад.

ж) **Кибернетика.** Кибернетика илми идоракунии ва ҷои ахбор мебошад, забон низ ҳамин гуна хусусият дорад, аз ин ҷиҳат байни онҳо умумияти мушоҳида қарда мешавад. Ғайр аз ин муносибат ва алоқаи он бо математика, информатика, семиотика, мантиқи шаклӣ-математикӣ солҳои охир муқаррар шуд.

з) **Информатика.** Информатика мисли забон ҳамчун воситаи нигоҳдоранда, аз нав қорқунанда ва ахбордиҳанда мебошад.

Фарқ дар он аст, ки информатика ҳам ахбори илмӣ, ҳам икти-
содӣ ва ҳам гуногун медиҳад.

и) **Мантиқи математикӣ.** Ин фан забонро чун системаи та-
биини аломате, ки аз он барои истифода, санҷиш, инкишофи на-
зарияи шаклӣ-мантиқӣ ва ҳалли вазифаҳои шаклӣ-мантиқӣ исти-
фода мебарад, медонад.

Ба ғайр аз инҳо забон боз бо қисмати акустикани физика,
анатомия ва физиологияи одам, география муносибат дорад.

Албатта, муносибати забон бо ҳамин инҳо як хел нест. Вай
бо таърих, адабиётшиносӣ, мантиқ, психология ва философия
хеле аз қадим муносибат дошта бошад, бо математика, кибир-
нетика, информатика, семиотика, мантиқи шаклӣ-математикӣ
муносибатро ба наздикӣ сар кардааст ва ё алоқа карда исто-
дааст. Алоқан конкретии забоншиносӣ бо ҳар яке аз ин илмҳо
дар курси мадхали забоншиносӣ муфассал гуфта шудааст.

Забон ва нутқ. Муносибати забону нутқ яке аз масъалаҳои
муҳим ва асосии на танҳо забони ҷудогона, балки умуман за-
бон мебошад. Дар айни замон аксари забоншиносон фарқи он-
ҳоро эътироф кунамд ҳам, фикри ягона доир ба фарқи онҳо ди-
да намешавад.

Сосюр забону нутқро ду тарафи фаъолияти нутқкунӣ шу-
морид буд. Забон, ба фикри ӯ, ҷиҳати иҷтимоӣ ва психикӣ
фаъолияти нутқкунӣ бошад, нутқ ҷиҳати индивидуалӣ ва пси-
хофизикӣ он мебошад. Аз ин рӯ, омӯзиши онҳоро ба ду илми
мустақил ҷудо карда буд.

Гумбольдт забонро фаъолият медонист, вале, мутаассифона,
ӯ ханӯз олоти фаъолият шудани забонро намефаҳмид. Сосюр
бошад, забонро чун олоти фаъолият медонист ва аз ин ҷиҳат
аз Гумбольдт як қадам пеш меистод. Ақидаи Щерба низ ба
гуфтаҳои Сосюр наздик аст. Агар Сосюр фаъолияти нутқкунӣ,
забон ва нутқро фарқ кунад, Щерба онро ба фаъолияти нутқ-
кунӣ, системаи забон (нутқ), материали забон (забон) ҷудо ме-
кунад, яъне фарқ асосан дар истилоҳ мебошад. Профессор Смир-
ницкий А. И. забону нутқро нишон медиҳад ва баробари ин ба
онҳо «сверхязыковой остаток»-ро (як чизи аз забон зиёдатӣ)
илова мекунад.

Аксари забоншиносони ҳозира забону нутқ ва норма (меъ-
ёр)-ро фарқ мекунамд. Умумияти онҳо — Сосюр, Щерба ва
Смирницкий дар фаҳмиши забон он аст, ки забон абстракция-
ест, ки аз нутқ гирифта шудааст. Онҳо забонро натиҷаи маҳсу-
ли фаъолияти лингвистии мутахассисон медонанд. Гурӯҳи ди-
гар баракс забонро мустақилу нутқро маҳсули он мешуморанд.
Профессор Ломтев Т. П. таъкид мекунад, ки моҳияти забон бо
ёрии нутқ маълум мегардад.

Маълум мешавад, ки забону нутқ бо ҳам алоқан зич доранд,
бе ҳамдигар вучуд надоранд. Баробари ин бояд қайд кард, ки
байни онҳо ҳам умумият ва ҳам фарқ мушоҳида мешавад.

Забон ҳодисаи ҷудоғонаест, ки дар шуури одамон вучуд дорад ва ба воситаи он (забон) аз хурдсоли гуфтугӯӣ кардан ва ё нутку фикр ва хиссиёти дигаронро фаҳмидан мумкин аст.

Нутқ воситаи амалӣ гардонидани забон аст. Нутқ ҳодисаи индивидуалӣ аст ва он яке аз он воситаҳоест, ки шахсро чуи индивид (фард), чуи шахси ҷудоғона нишон медиҳад. Нутқ воситаи алоқа буда, ба воситаи он фикр, хиссиёт, хоҳиш ва иродаи худро ифода намудан мумкин аст. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки бо вучуди ҳодисаи индивидуалӣ будани нутқ одамон ҳамдигарро мефаҳманд, чунки бисъёр чизҳо (фонемаҳо, морфемаҳо, калимаҳо ва ҷумлаҳо) ва қонунҳои онҳо хусусияти умумӣ, универсалӣ доранд. Ҳамаи ин умумиятҳо ва қондаҳо ба забон тааллуқ дорад ва ҳамин умумият нутқи индивидуалиро ба ҳам муттаҳид мекунад ва асоси нутқро ба вучуд меорад. Ҳамаи ин процесси сухан кардану фикри дигаронро фаҳмидан асоси иҷтимоӣ дорад. Ҳамин асоси иҷтимоии нутқ забонро ташкил медиҳад. Пас нутқ ба забон чуи ҳодисаи хусусиву индивидуалӣ, чуи ҳодисаи ҷамъиятиву иҷтимоӣ тааллуқ дорад. Нутқ ба шароити вобаста буда, бо он саҳт алоқаманд мебошад, ҳол он ки воҳидҳои забон ва қондаҳои он ба шароити вобастагӣ надоранд.

Ҳамин тарик, нутқ ҳамеша мақсаднок буда, ба шароити вобаста мебошад, вале забон ба ин чизҳо бетараф аст. Унсурҳои нутқ бо тартиб, пайдарпай (линейна) ҷой мегиранд. Ҳамин хусусиятро ҳангоми фаҳмидани нутқ ҳам мушоҳида карда метавонем. Забон хусусияти иҷтимоӣ дошта бошад, нутқ хусусияти индивидуалӣ дорад, забон устувор, вале нутқ тағйирёбанда мебошад. Нутқ бояд талаботро пурра иҷро кунад, барои ин вай аз забон, аз материали бои вай ҳамон воҳид, ҳамон элементро интиҳоб мекунад, ки мақсад пурра ифода гардад. Нутқ барои ифодаи фикр, ифоданокиву образнокӣ он варианти муносибтаринро интиҳоб мекунад. Бо ин мақсад дар нутқ аз метонимия, метафора, такрор, ҷойивазкуӣ, муқоисакуӣ ва ташбеҳ фаровон истифода мебаранд. Вакте ки ин чизҳо хусусияти умумӣ пайдо мекунад, ба забон мегузаранд. Ба нутқ эҷодкорӣ хос аст. Ҳамаи он чизҳое, ки дар забон мушоҳида мешавад, аввал дар нутқ санҷида, аз интиҳон гузаронида шудааст.

Хусусияти ҷамъиятии забон ва истифодаи индивидуалии он инкишофи забонро нишон медиҳад ва ин ба ҳамзидии онҳоро не, балки ягонагашонро нишон медиҳад. Ба тарзи дигар онҳо қуллу ҷузъ мебошанд, ки бе ҳам вучуд надоранд.

Хулоса, забону нутқ як себи дутақсим ё ки медали дурӯяро ба хотир меоранд, ки асосашон як буда, ҳар як рӯй хусусияту аломатҳои ба худ хос дорад.

Маъсалаҳои хусусияти аломатнокии забон, забон чуи система, забону тафаккур, забону ҷамъият ва забону таърих низ ба проблемҳои назарияи забон мебароянд.

Аксари забоншиносон чихати аломатнокии забонро эътироф мекунанд. Маълум аст, ки истилоҳи аломат маъниҳои гуногунро ифода мекунад. Аломат гуфта пеш аз ҳама воҳиди материалиро меноманд, ки ифодакунандаи ахбор бошад. Воҳидҳои забон ҳам чун аломат ахбори гуногунро ифода мекунанд. Қисмати забоншиносии, ки ба омӯзиши чихатҳои аломатнокии забон машғул аст, лингвосемиотика меноманд. Лингвосемиотика дар натиҷаи алоқамандии забоншиносӣ бо семиотика ба амал омадааст.

Забоншиносӣ ва семиотика. Бисъёр забоншиносон забон ва ё саҳахташ калимаро аломат, рамз номидаанд. Аристотель, философи Гоббс, Локк, Лейбниц ва Гумбольдт Фортунатов бо тарзҳои гуногун ҳамин ақидаро таъкид кардаанд. Ба гуфтаи Богородицкий В. А., калимаҳои нутқи мо рамз ва ё аломат барои ифодаи мафҳум ва ҳам фикр мебошанд. Пештар ин масъала вобаста ба алоқии забону тафаккур қайд карда мешуд. Ҳоло ҳам философи ва ҳам забоншиносон таъкид мекунанд, ки калима мафҳумро, ҷумла муҳокимаро ифода мекунанд, калима бошад, рамз ва ё аломати мафҳум мебошад.

Сосюр «забонро системаи аломатҳои ифодакунандаи идеяҳо» номида буд. Баробари ин таъкид карда буд, ки системаи аломатҳои забонӣ аз системаи аломатҳои дигар фарқ мекунад. Он аломатҳоро агар як ҷузъи психология — семиология омӯзад, аломатҳои забонро лингвосемиотика меомӯзад. Структуралистон ба ин масъала диққати махсус додаанд.

Семиотика назарияи умумии аломат мебошад. Вай табиат ва системаи аломат, намудҳои аломат ва тағйиротҳои онро меомӯзад. Одатан се чихати аломат (знак) қайд карда мешавад: муносибати аломатҳо бо якдигар, муносибати аломатҳо бо предметҳои ифодашаванда ва муносибати истифодабарандагонии аломат нисбати аломат.

Азбаски аломатҳо гуногунанд, онро ба ду гурӯҳи калон ҷудо мекунанд: а) аломатҳои табиӣ ва б) аломатҳои сунъӣ.

Аломатҳои табиӣ аслан аломат нестанд, зеро онҳо ҷузъи ҳамаи предмет ва ё ҳодисаанд, ки мардум онро меомӯзанд ва дарк мекунанд: Офтоби сӯзон нишонии аломати тобистон, барф хосияти зимистон аст. Ҳамин аломатҳо — офтобу барф, нишонии тобистону зимистон мебошад.

Вале аломатҳои сунъӣ барои ба шакл даровардан, нигоҳ доштан ва хабар расонидан махсус офарида мешаванд. Онҳо предметҳо, ҳодисаҳо, мафҳумҳо ва муҳокимаҳоро иваз мекунанд, яъне ба ҷои онҳо меоянд. Ин аломатҳо ҷузъи предмету ҳодисаҳо нестанд. Онҳо сунъӣ буда, ҳамчун воситаи муносибат хизмат мекунанд ва аз ин рӯ, онҳоро аломати коммуникативӣ ва информативӣ меноманд.

Аломатҳои информативӣ гуногун буда, ҳам аз рӯи таъинот, ҳам аз рӯи сохт ва ҳам аз рӯи ташкиливу системашон аз ҳам

фарк мекунад. Аломати информативӣ чуни намудҳо дорад: сигнал, рамз, аломат (забонӣ) ва аломати субститут

сигнал		аломат (забонӣ)
рамз		субститут

Аломати забонӣ ба кулӣ аз аломатҳои дигар фарк мекунад, зеро вай аломати асосии коммуникативӣ мебошад, вале аломатҳои дигар нисбат ба аломати коммуникативиашон ёридаҳанда мебошанд.

Сигнал — ин аломати овозӣ, биниш ва ё ягон аломати шартӣ, ки ахборот медиҳад. Фарқи ин аломат аз аломатҳои дигар дар он аст, ки вай ба сари худ, бе ситуация (шароит) ахборотро ифода намекунад: гудоки заводу занги мактаб. Занги мактаб аз зангҳои дигар (масалан, занги дар, телефон) аз ҷиҳати сифат, давомнокӣ ва ё миқдор фарқ намекунад, вале вобаста ба шароит онҳо маъноҳои гуногунро ифода мекунад.

Символ (рамз) аз сигнал бо он фарқ мекунад, ки вай мақсаднок аст, ба сари худ маъноро ифода карда метавонад, ба шароит мӯҳтоҷ нест. Масалан, герби давлат, шаҳр ва ё гербу байрак. Ӯ ки рамзи пионеру комсомол, ҳарбӣ, ордену медалҳо, досу болға ва ғайра.

Аломати забонӣ ба кулӣ аз сигналу рамз фарқ мекунад, вай намуди асосии коммуникация ва информация мебошад. Аломати забонӣ аз қабилӣ калимаю ҷумла ҳам дарк карда мешавад ва ҳам ахбори вобаста шударо ифода мекунад. Ҳамин калимаю ҷумла функцияи номгузорию предикативиро адо намуда, забонро бо тафаккуру ҷамъият алоқаманд мекунонад. Калима чун аломат ба ҳаман забонҳо хос аст, вале мафҳум ва тарзи ифодааш дар забонҳо гуногун аст. Масалан, мафҳуми ҷои истиқомат дар забонҳои тоҷикӣ *хона*, дар русӣ *дом*, дар ўзбекӣ *уй*, дар украинӣ *дим* ва ғайра. Ин аломатҳо (фонема, морфема, калима, ҷумла) яқумдараҷаанд, вале аломатҳои забонҳои сунъӣ дуҷумдараҷаанд ва субститут номӣ мешавад. Субститутҳо предмету мафҳумҳоро иваз накарда, балки аломатҳои яқумдараҷаро иваз мекунад. Субститутҳо предмету мафҳумҳоро иваз накарда, балки аломатҳои яқумдараҷаро иваз мекунад. Масалан, агар фонема аломати яқумдараҷа бошад, ҳарф субститутӣ он мебошад. Субститутҳо дар асоси аломатҳои забонӣ ба амал меоянд, вале баъзан мустақил шуда, системаи худро ба вучуд меоранд: Забонҳои сунъӣ (аз ҷумла эсперанто) ва ё рамзҳои илмӣ математикӣ, химиявӣ ва ё лингвистӣ чуни ба вучуд омадаанд.

Забон чун системаи аломати муҳим бо яқчанд хусусиятҳои худ аз системаи аломатҳои ёрирасон фарқ мекунад.

1. Системаи аломатҳои дигар информацияи маҳдуд ва илова бар ин ахбори маълумро ифода мекунад. Забон умумӣ буда,

на танҳо воситан хабаррасон ва хабарнигоҳдоранда, балки воситан бавучудоранда ва ба шакл дарорандан фикр ва муносибати эмоционалӣ-психологӣ ҳам мебошад.

2. Забон умуминистеъмолит, вале аломатҳои дигар маҳдуданд.

3. Он аломатҳо сунъӣ, сохта буда, дар натиҷаи гуфтушунид ба вучуд омадаанд, забон чунин хусусият надорад.

Албатта, байни системаи аломатҳои забонӣ ва системаи аломатҳои дигар умумият ҳам ҳаст: 1) Онҳо иҷтимоанд, 2) материалланд ва 3) воситан алоқаанд.

Лингвосемиотика ва масъалаҳои асосии он. Лингвосемиотика гуфта он қисмати забоншиносиро меноманд, ки хусусиятҳои аломатҳои забонро меомӯзад ва ҳамин ҷиз забоншиносиро бо семиотика алоқаманд мекунад. Азбаски тарафдорони назарияи аломат онро гуногун мефаҳманд, бинобар он предмет ва вазифаҳои лингвосемиотика низ як хел фаҳмида намешавад.

Як гурӯҳ олимони аломат гуфта ҳама гуна предметро меноманд, ки онҳо бо органҳои ҳис дарк карда мешаванд ва онҳо ҳамчун сигнали ягон воқеаи ҳодисаи дигар хизмат мекунад. Масалан, Бопп ва Блумфильд аломати забон гуфта овозу ҳарфи мефаҳманд. Чунин фаҳмиши аломати забон аз тарафи мактаби феноменологӣ яктарафа буда, моҳияти аломати забонро пурра ифода намекунад. Як гурӯҳ танҳо ба ҷиҳати материалӣ аломат диққат медиҳанду бас.

Гурӯҳи мактаби мантиқӣ-психикӣ ба ҷиҳати функционалӣ ва идеалии аломат диққат медиҳад, вале ҷиҳати материалӣ онро ба назар намегирад. Аломат предметҳои реалӣ ва ё ҳодисаи ҳақиқӣ нест,— меғӯяд А. А. Леонтев. Вай модель (қолаб) аст, ки ҷиҳати функционалӣ ҳамон предметро ҷамъбаст мекунад. Мувофиқи ақидаи тарафдорони ин ду мактаб аломат ба сари худ вучуд надорад, вай ҷузъи шароит (ситуация)и аломат мебошад.

Гурӯҳи сеюм (билатериалӣ) ягонагии материалӣ идеалиро аломат (знак) меноманд. Гумбольдт, Соссюр, Поттебня, Бодуэн де Куртене калима, морфема ва ҷумларо аломати забон номиданд.

Забон воҳидҳои гуногун дорад, аз ин рӯ, вай аз аломатҳои оддӣ дигар фарқ мекунад. Он аломатҳо содда бошанд, аломатҳои забон мураккабанд.

Фонемаро аломати сигнали ва ё ба гуфтаи Поттебня, аломати аломат меноманд, ки ба аломати забон ишора мекунад.

Марфемаро низ аломати асосии забон гуфта мумкин нест, вай ҳам аломати аломат мебошад.

Аломати асосии забон калима мебошад. Калима ифодакунандаи маъно, мафҳум ва аломати он аст. Калима ба қатори системаи дуҷуми сигнали мебарояд. Фарқи калима аз аломатҳои дигар он аст, ки вай а) чун аломати забон маънои хос дорад б) калима чун аломат ҳам аз ҷиҳати сохт ва ҳам аз ҷиҳати иҷти-

мой асоснок (мотивировано) аст. Калима функцияи номинативӣ ва коммуникативиро адо мекунад, албатта, вазифаи коммуникативиро дар таркиби ҷумла. Аз ин рӯ, аломати коммуникативии пурра ҷумла мебошад. Дар ҷумла ҳамчун воҳиди олин аломат тамоми аломату сигналҳои забон ифода ва зоҳир мегардад. Ҷумла ҳамма гуна фикр ва ахборро ифода карда метавонад. Аз ин рӯ, ҷумла аломати пурра, калима аломати нопурра ва морфема нималомат мебошад, ки дар ташаккули аломати забон хизмат мекунад. Калимаю ҷумла ҳамчун аломатҳои асосии забон нишон медиҳанд, ки дар забон **семантика** роли муҳим мебошад. Калима аломати шартии муқаррарӣ — сигнал набуда, балки воситаи ниҳоят муҳим дар ифодаи фикр мебошад. Ба воситаи калима ҳақиқати объективӣ дар маънаи мо инъикос ёфта, ахбори гуногуни муҳим ифода мегардад, ки он аз маънои калима хеле васеъ мебошад.

ЗАБОН ЧУН СИСТЕМА

Забон системаи мураккаб буда, воҳидҳои гуногуни ба ҳам алоқамандро дар бар мегирад. Воҳидҳои забон — калима, морфема, фонема ва ҷумла дар якҷоягӣ системаи забонро ташкил медиҳанд. Системаи забон роҳҳои инкишоф ва тараққиёти онро муайян мекунад.

Забоншиносон қайҳо боз системаи овозҳо, таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣи забонро фарқ мекунанд. Албатта, аввалҳо ин фарқ ва он воҳидҳо танҳо ҷиҳати амалӣ дошт, вале баъдтар, аз асри XX сар карда, фонологияю лексикология ва инчунин грамматика ва қисматҳои он морфема, шакли калима (словаформа), ибора ва ҷумлаҳоро назариявӣ фарқ мекардагӣ шуданд. Дар давраҳои гуногуни ҷамъият қисматҳои ҷудогонаи забоншиносӣ диққати олиморо ба худ ҷалб намудааст. Дар як давра фонология ва ё морфология, вале дар давраи дигар синтаксис ва ё лексикология дар маркази баҳсу мунозираи забоншиносон буд. Ин имконият дод, ки тасниф ва тадқиқи қисматҳои ҷудогона ҳаматарафа гардад ва ба пайдоиши қабатҳои (ярусҳои) забоншиносӣ асос гардад.

Ҳар яке аз ин қабатҳо воҳидҳои худ, категорияҳо ва структураи дохилии худро доранд, ки бо ҳам алоқани зич доранд. Албатта, системаи фонологии забон аз лексика ва он бошад, аз грамматика ба қудрат фарқ мекунад, вале ҳам аз рӯи структураи забон ва ҳам аз рӯи функцияи худ онҳо бо ҳам саҳт алоқаманд мебошанд.

Қабати фонетикӣ-фонологӣ. Сохти овозии забон аз овозҳои нутқи инсон, бо ҳам алоқамандшавии овозҳо дар процесси нутқ ва категорияҳои фонетикӣ иборат аст. Овозҳои нутқ хусусиятҳои артикуляционӣ, акустикӣ ва фонологӣ доранд.

Характеристикаи артикуляционии овозҳои нутқ сохти овозии

заборро бо имкониятҳои физиологӣ ва бо ҳамин восита бо ҷамъият алоқаманд мекунонад, чунки базаи артикуляционии забон ин ҳодисаи иҷтимоӣ-психологӣ мебошад. Системаи овозии забон аз ду категория — садонокхову ҳамсадохо таркиб меёбад. Инҳо аз бисёр ҷиҳатҳо аз ҳам фарқ мекунонд. Фонемаҳо чун сигнали забон морфемаю калимаҳоро аз ҳам фарқ мекунонад.

Қабати морфема-морфология. Қабати морфологӣ ду воҳидро дар бар мегирад. Морфема ва шакли калима (словоформа). Баъзан морфемаро тобеи калима мефаҳманд ва маънидод мекунонд. Морфема ҷузъи хурдтарини маънодори забон фаҳмида мешавад, аз ин рӯ, ба он ғайр аз калимаҳои решагӣ аффиксҳо, артикль ва инчунин калимаҳои ёрирасон ҳам дохил мешаванд. Аз ин рӯ, морфемаҳо ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: морфемаҳои маънодор ва ёрирасон.

Калимаро аз рӯи шакл (словоформа) муайян кардан хоси забонҳои флективӣ ва агглютинативӣ мебошад, зеро дар ин гурӯҳ забонҳо калимаҳоро ба асос ва бандак (флексия) ҷудо кардан мумкин аст. Асос маънои лексикӣ ва маънои умумии грамматикиро ифода кунад, бандак маънои ҷудогонаи грамматикӣ дорад. Масалан, калимаҳои **вижу, стену** ба асос — **виж** ва **стен**, инчунин флексияи — y^1 ва — y^2 ҷудо мешаванд, **виж** маънои асоси замони ҳозира, вале — y^1 шахси якум ва шумораи танҳоро, **стен** маънои предметро, вале — y^2 маънои винительный падеж, шумораи танҳоро ифода мекунад.

Ин гуна мисолҳо дар забони тоҷикӣ ҳам дучор кардан мумкин аст. Масалан, калимаҳои **хондам, китобам** ба осои **хонд, китоб** ва флексияҳои — am^1 ва — am^2 ҷудо мешаванд. «Хонд» асоси замони гузашта буда, — am^1 шахси якум ва шумораи танҳо, «китоб» маънои предметро, вале — am^2 маънои соҳибият ва шахси якуму шумораи танҳоро мефаҳмонад.

Ба ҳам монандии мисолҳо дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ ба он далолат мекунонд, ки ин забонҳо ба гурӯҳи забонҳои флективӣ дохил мешаванд. Албатта, ҷиҳати флективии забони русӣ барҷаста аст. Ин аломатро на танҳо дар ҳиссаи нутки феъл, балки дар дигар ҳиссаҳои нутки маънодор низ ба таври васеъ мушоҳида мекунем.

Асос боз ба ҷузъи хурдтар тақсим мешавад ба реша ва аффиксҳо. Масалан, учительница ва переписать ба **учитель** ва **писа(пиш)**, инчунин суффикси -ниц ва префикси пере- ҷудо мешаванд. Ё ки дар калимаҳои гулистон, коргар, суханвар; ҳамкор, боақл, нодон, баромад ҷузъҳои гул, кор, сухан, кор, ақл, дон ва омад реша буда, ҷузъҳои -истон, -гар, -вар, ҳам-, **бно-**, **бар-** суффиксу префикс мебошанд.

Ба қабати морфологӣ ду навъи парадигма — морфологӣ ва калимасозӣ хос аст. Парадигма ин ҷамъи шаклҳои калима, ки ба ин ё он ҳиссаи нутқ хос аст. Масалан, сифат дар забони русӣ аз ҷиҳати ҷинсият, шумора ва падеж тағйир меёбад, бинобар он ҳар як сифат дар забони русӣ 36 шакл гирифта метавонад.

(Шаш падеж дар се чинс 18 шакл ва дар ду шумора 36 шакл мегирад).

Парадигма ин тарзу роҳҳои ифодаи ҳодисаҳои грамматикӣ забон, категория ё классҳои он мебошад. Масалан, парадигмаи феъл ба категорияҳои замон, сифа, намуд ва шахси шумора алоқан зич дорад.

Мисол: **замон**: хондам, мехондам, хонда будам, хонда истода будам, мехонам, хоҳам хонд.

сифа: хондам, хон, хонам, хонда бошам, хондагистам.

намуд: мехонд, хонда истодааст, бихонд.

шахси шумора: хондам, хондӣ, хонд; хондем, хондед, хонданд; ё ки: хондаам, хондаӣ, хондааст; хондаем, хондаед, хондаанд. Ё ки ҷумлаҳои «Онҳо давиданд», «Хона калон мебошад», «У студент аст» низ як қолабро ташкил медиҳанд, ҷунки ҳамашон ҷумлаи ҳуллас мебошанд. Мисолҳои «Едгор омад. Едгор меомад. Едгор омада буд. Едгор омада истодааст. Едгор меояд. Едгор хоҳад омад ва ғайра» ҳам ба ҳамин гуруҳ мисол шуда метавонанд.

Парадигма ва категорияи забон бо ҳам алоқан зич дошта бошанд ҳам, як ҳел нестанд.

Категорияро аввалин бор дар илм Аристотель нишон дода буд. Вай мафҳумҳои умумӣ ва дараҷаи олии мантиқиро категория номида буд. Дар забоншиносӣ бошад, категорияро забоншиносӣ ҷараёни психологӣ ба вучуд овард. Онҳо ба категорияҳои мантиқӣ категорияҳои забониро муқобил мегузоштанд.

Ҳар як ҳиссаи нутқи категорияи худро дорад ва бо он ҳам аз ҳиссаҳои нутқи дигар фарқ мекунад. Масалан, феъл категорияҳои замон, сифа, намуд, тарз ва шахси шумора дорад, ки онро ягон ҳиссаи нутқи дигар надорад.

Категорияи грамматикӣ на танҳо мафҳумҳои грамматикӣ аст, балки ифодаи худро дар воситаҳои грамматикӣ забон ва соҳти парадигма дорад. Структураи парадигма низ гуногун мешавад. Масалан, агар категорияи намуд характеристикаи семантикӣ дошта бошад, категорияи ҷинсият ифодаи семантикӣ надорад. Дар забони русӣ суҳан дар бораи шахс ва ё предметҳои ҷондор равад, ҷинсият ифодаи семантикӣ пайдо мекунад, дар ҳолатҳои дигар не. Категорияи грамматикӣ бояд ифодаи худро дошта бошад.

Қабати синтаксисӣ. Базе забоншиносон синтаксисро қабати забонӣ намешуморанд, ба он асоси ки гуёе вай семантикаро меомӯхта бошад, гуёе вай ба синтагмаи мантиқ як бошад. Ҳаминро ҳам қайд кардан лозим аст, ки синтаксис таъриҳан аз морфологияи мантиқ ҳамчун таълимот дар бораи сохт ва ҷумла ба амал омадааст.

Ба воҳидҳои қабати синтаксис моделиҳои (қолабҳои) синтаксисӣ, ибораи ҷумла мебароянд. Масалан, ҷумлаҳои «Ман китоб мехонам. У алаф мебарорад. Онҳо суруд мехонанд. Мо пахта мечинем» дар асоси як модели сохта шудаанд, ҳол он ки

фикрҳои гуногунро ифода мекунад. Байни ибораю ҷумла муносибати зич дида мешавад, зеро онҳо ба ҳамдигар вобастаанд. Ибора материали сохтмони ҷумла мебошад.

Ибора чун воҳиди синтаксисӣ аз ду ва ё зиёда калимаҳои аз ҷиҳати грамматикӣ семантикӣ бо ҳам алоқаманд иборат аст. Албатта, он калимаҳо бояд яке ба дигаре тобеъ бошанд ва дар якҷоягӣ як мафҳуми мураккабро ифода кунанд. Ибораҳо низ аз рӯи қолаб ва ё модели муайян сохта мешаванд.

Ҷумла низ яке аз воҳидҳои синтаксис аст. Вай аз калима ва ё калимаю ибораҳои алоқаманд таркиб меёбад. Ҷумла хусусияти предикативӣ дошта, фикрро ифода мекунад. Ҷумла низ қолаби муайян дорад ва аз рӯи он сохта мешавад. Сохти ҷумла ба аъзоҳои яқумдараҷаву дуҷумдараҷан он вобаста мебошад. Коммуникация хусусияти дуҷуми ҷумла аст, ки ду ҷиҳати муҳим дорад:

а) Ҷиҳати семантикии ҷумла ба шакли мантикии тафаккур вобаста аст, бинобар он муҳокимаро ифода мекунад.

б) Сохти ҷумла чун воҳиди коммуникативии забон ба тамоми шаклҳои муносибат ҳос буда, як ҳел хизмат мекунад.

Ибораву ҷумла чун воҳиди муҳимтарини синтаксис боз ба ҳелҳои гуногун ҷудо мешаванд: ибораҳои номиву феълӣ ва зарфӣ, соддаву мураккаб, ҷумлаҳои соддаву мураккаб, яктаркибаву дутаркиба, ҳулласу тафсилӣ ва ғайра.

Қабати лексикиву семантикӣ. Ин ҷиҳати забон аз он қабатҳое, ки ном бурдем, ба қуллӣ фарқ мекунад, вале бо онҳо алоқан зич дорад. Қабатҳои лексикӣ ҳеле гуногун мешавад. Ҷиҳати якуми он ин аст, ки одамон ба он «дахл» карда метавонанд, калимаҳои дилхоҳро интиҳоб карда метавонанд, онҳоро ба дигараш иваз мекунанд. Таркиби луғавӣ ҳеле тағйирёбанда буда, тағйироти ҷамъиятро пурра инъикос мекунад. Калимаҳо худӣ ва иқтибосӣ мешаванд. Калимаҳо аз рӯи вазифаю пайдоиш ҳам гуногун мешаванд. Ҷиҳати дуҷуми ин қабати забонӣ он аст, ки вай ба структураи берунии забон — услубҳо ва жанрҳои гуногунӣ фаъолияти нутқ алоқаманд аст.

Дар маркази ҳаман ин қабатҳои забон калима менстад, вай ҳаман ин қабатҳоро бо ҳам алоқаманд мекунад. Калима, аз як тараф, ба фонемаю морфема алоқаманд бошад, аз тарафи дигар, бо мофологияву синтаксис ва ҳатто услуб ҳам алоқан зич дорад.

Сатҳҳои забон ва воҳидҳои он аз ҳамдигар тамоман ҷудо намебошанд, онҳо бо ҳам алоқан зич дошта, дар алоқамандии ҳамдигар вучуд доранд. Системаи забон танҳо қабатҳои структурӣ забонро не, балки услубҳои забонро низ дар бар мегирад. Ғайр аз ин фарқи системаи забон аз системаҳои сунъии дигар дар он аст, ки структураи сатҳи забонӣ бо меъри (норман) забон ва ҳуди забон бо тафаккур муносибат дорад. Бояд қайд кард, ки структураи забон бо ахбори ифода мекашидаганаш бетараф нест.

Маълум аст, ки овозҳои нутқ бевосита маъниро ифода намекунад, онҳо ба туфайли морфемаву калима ба чунин хусусият соҳиб мегарданд. Забонро системаи калимаҳои алоқаманд ва аз ҷиҳати структурӣ муттаҳидгардида ба вучуд меорад. Калимаҳо аз ҷиҳати лексикиву семантикӣ ва лексикиву грамматикӣ ба ҳам алоқаманд гардида, ибораву ҷумларо ба амал меорад. Калима чун воҳиди марказии забон ҳаман сатҳҳои забонро бо ҳам муттаҳид намуда, системаи забонро ба вучуд меорад, аз ин рӯ, дар таърихи забоншиносӣ ҳиссаҳои нутқ ҳамеша дар маркази диққат ва муҳокима менстан. Намояндагони ҷараёнҳои гуногуни забоншиносӣ ҳиссаҳои нутқро бо қабатҳои гуногуни забон — ба морфологиву синтаксисӣ ва ё фонетикаву морфема нисбат додаанд.

Ҳиссаҳои нутқ ба гурӯҳи лексикӣ-грамматикӣ калимаҳо дохил мешаванд. Онҳо пеш аз ҳама калимаҳои мустакилмаъноро дар бар мегиранд. Ҳиссаҳои нутқ қабатҳои забонро аз қабали лексикаву морфология ва синтаксис ба ҳам муттаҳид намуда, структураи забонро, ки системаи забонро ташкил медиҳад, ба вучуд меоварад. Ҳама гуна калима ба ягон ҳиссаи нутқ мансуб аст. Пас калима дар маркази системаи забон ҷой мегирад. Маъноҳои лексикӣ, морфологӣ, калимасозӣ ва синтаксисӣ ба калима хос аст. Калима ҳаман ин маъноҳоро бо ҳам алоқаманд карда, сатҳҳои морфологӣ, синтаксисӣ ва лексикиро бо ҳам муттаҳид мекунад.

МУНОСИБАТҲОИ СИНТАГМАТИКӢ ВА ПАРАДИГМАТИКӢ

Синтагматика ва парадигматика пеш аз ҳама бо номи Фердинанд де Соссюр зич алоқаманд аст, зеро ӯ дар байни унсурҳои (воҳидҳои) забон ду муносибати нишон дода буд. Муносибати пайдарҳамии элементҳои забонро Соссюр синтагматика ва муносибати байни унсурҳоро ҳамчун аъзои гурӯҳҳои (классҳои) гуногун асоциативӣ номида буд, ки баъдтар бо истилоҳи парадигматика иваз карда мешавад.

Одатан мафҳуми муносибати парадигматикиро ба забон ва синтагматикиро ба нутқ нисбат медиҳанд. Ҳар ду муносибат ҳам ба элементҳои забон тааллуқ дорад.

Муносибати парадигматикиро дар байни унсурҳои ин ё он воҳиди (класси) забон мебинем, бинобар он бештар дар байни онҳо алоқани пайвасти мушоҳида мешавад, муносибати синтагматикиро ҳам дар байни элементҳои як воҳиди (класси) забон ва ё байни ҳуди воҳидҳои ҷудогона мушоҳида кардан мумкин аст, аз ин рӯ, дар ин ҷо алоқани тобиест асосӣ мебошад.

Мафҳуми этимологӣ синтагматика ба ҳуди калимаи синтагма — паси ҳам омадани ду элементҳои забон, алоқаманд мебошад. Муносибати синтагматикӣ гуфта ҳама гуна муносибати меноманд, ки дар байни элементҳои забони катор ҷой гирифт-

та мушоҳида мешавад, ба тарзи дигар гӯем, муносибати байни элементҳои забон дар нутқ мебошад.

Характеристикаи умумии муносибати синтагматикӣ аз инҳо иборат:

1. Муносибатҳои синтагматикӣ функсияи асосии забон — функсияи коммуникативиро амалӣ мегардонад. Дар натиҷаи ҳамин гуна муносибат ҷумла ба амал меояд, ки вай ифодакунандаи ахбор аст. Муносибати синтагматикӣ ҳамон муносибатест, ки ба туфайли он забон функсияи алоқии байни одамонро адо мекунад.

2. Муносибати синтагматикӣ, чи хеле ки ҳоло лингвистика муайян кардааст, аз муносибати парадигматикӣ пештар ба амал омадааст. Сосюр низ кайд карда буд, ки фактҳои нутқ аз фактҳои забонӣ қадимтаранд. Муносибатҳои синтагматикӣ парадигматикӣ ба амал меоварад. Пайдоиш ва инкишофи парадигма дар навбати худ муносибатҳои синтагматикӣ «бой» мегардонад, яъне бо як қолаби синтагматика мафҳумҳои гуногунро ифода кардан мумкин мегардад: Ман китоб мехонам. Ман газета мехонам. Ман журнал мегирам... Дар ин мисолҳо маънои семантикии ҷумлаҳо гуногун бошад ҳам, маънои грамматикӣ онҳо умумӣ аст. Парадигма ҷӣ андоза бой бошад, муносибати синтагматикӣ ҳамон дараҷа функсияи худро хуб адо мекунад, зеро бо як қолаб чандин маъноро ифода кардан мумкин мегардад.

3. Муносибат дар синтагматика ҳамчун муносибати элементҳои конкретӣ (масалан, калимаи конкрет) фаҳмида нашуда, балки ҳамчун муносибати гурӯҳ (класси калимаҳо) фаҳмида мешавад. Аз ин ҷиҳат ин ҳодиса ба тадқиқоти синтаксисӣ монанд мебошад. Масалан, дар ҷумлаи «Ман китоб мехонам» доир ба муносибати байни калимаҳои конкретӣ **ман**, **китоб** ва **мехонам** чизе нагуфта, балки дар бораи муносибати мубтадо, пуркунанда ва хабар ва ё ҷонишини, исм ва феъл гап мезананд. Ё ки вақте ки аъзои ҷумла мегӯем, калимаи конкрет не, балки функсияи гурӯҳи калимаҳо фаҳмида мешавад.

4. Хар як элемент дар ҷараёни нутқ (дар синтагматика) ҷой ва мавқеи муайян дорад. Мавқеъ ҳам барои элемент ҳамчун аъзои ин ё он парадигма ниҳоят муҳим аст. Мавқеи элемент ба функсияи он ва ба элементҳои дигари забон вобаста мебошад.

Пасиҳам ва ё дар паҳлӯи якдигар омадани вохидҳои ҷудогонаи забон низ қонуну қондан муайян дорад. Нависанда ва ё гӯянда ҷӣ хоҳад ва ҷӣ тавр хоҳад, ҳамон ҳел фонема, морфема, калима ва ҷумларо ҷӣ дода наметавонад. Масалан, дар забони тоҷикӣ, дар калимаҳои аслан тоҷикӣ пас аз ҳамсадоҳои г, д, к, п, ч, ҷ ягон ҳамсадо омада наметавонад. Мисол: Сангин, кодк, дароз, каду, гардан, бодом, лашкар, пагоҳ, падар, парчам, парчин, ҷома, ҷилав...

Ё ки ҳамсадои «л» танҳо пеш аз ҳамсадоҳои м, ф, х, т, ҷ, ва пас аз «х» омада метавонаду ҳалос. Мисол: пилта, калтак,

калта, калхот, илмак, дӯлма, дӯлча ва ғайра. Ин қонун аст ва онро касе тағйир дода наметавонад. Айнан ҳамин ҳодисаро бо калимаҳо низ мушоҳида кардан мумкин аст, яъне ин ё он калимаро бо ҳамин калимаҳои дилхоҳ алоқаманд кардан мумкин нест. Пас маълум мешавад, ки дар алоқамандӣ ва пасиҳам омадани вохидҳои забон қонуниятҳои синтагматикӣ забон мавҷуд аст.

Парадигма ва муносибати парадигматикӣ. Мафҳуми парадигма ба мафҳуми мавқеъ саҳт алоқаманд аст. Ҳар як вохиди забон парадигмаи худро дорад. Чамъи вариантҳои ин ё он элементҳои забонӣ парадигма номида мешавад. Масалан, садоҳои «и» дар забони тоҷикӣ вобаста ба мавқеи худ гуногун талаффуз карда мешавад, вале он маъноро тағйир дода наметавонад. Ҳамин вариантҳои «и» парадигмаи ҳамин садонок номида мешавад. Мисол: тир, кишлок, хирс, биринҷ, ӣрода, шодӣ ва ғайра. Ё ки тамоми садонокҳо бо хусусиятҳои худ аз ҳамсадоҳо фарқ мекунанд ва парадигмаи худро ташкил медиҳанд. Морфемаҳо низ вариантҳои худро доранд. Масалан, суффикси **-ҷӣ, -гар, -гор, -ор, -вар, -вор** исми шахс месозанд. Мисол: қолхозҷӣ, қоргар, оҳангар, омӯзгор, парастор, шиновар, диловар ва ғайра. Онҳо як парадигмаро ташкил медиҳанд. Дар он ҷое, ки вариант ҳаст, парадигма шуда метавонад. Ба парадигмаи лексикӣ калимаҳои антонимӣ, гуруҳҳои тематикӣ, синонимиро мисол гирифтаи мумкин аст, зеро онҳо ҳам нисбат ба якдигар вариант шуморида мешаванд: рӯй, рух, ситора, рухсора, лиқо, ораз, шакл, намуд, шамоил... Парадигма ва синтагма дар алоқамандӣ вучуд доранд. Масалан, дар ташаккули нутқи гуянда ва ё нависанда вохидҳои ҷудогонан лозимро интиҳоб мекунад, яъне яке аз вариантҳои парадигмаро маъқул мешуморад. Вале қор бо ин тамои намешавад, ӯ бояд ҷизи интиҳоб қардаширо аз рӯи қонуну қондан забон ба тартиби муайян ҷо ба ҷо қунад. Аин ҳамин бо тартиби муайян ҷой гирифтани элементҳои забон хусусияти синтагматикӣ забон аст. Маълум мешавад, ки байни парадигмаву синтагма алоқаи зич мушоҳида мешавад. Фақат дар ҳамин ҳолат нутқи шакли муайян мегирад ва ба шунавандаю хонанда фаҳмо мегардад.

Баъзан морфологияро ба парадигматика ва синтаксисро ба синтагматика нисбат медиҳанд ва таъкид мекунанд, ки гуё дар морфология муносибати синтагматикӣ ва дар синтаксис муносибати парадигматикӣ дида намешавад. Ин дуруст нест, зеро калимаҳои ин ё он ҷумларо мувофиқи хоҳиши худ бо қадом тарзу усул ва бо ҳар гуна тартиб гузошта наметавонем. Масалан, на ҳамин вариантҳои ҷумлаҳои зер ба норман забони адабии ҳозирани тоҷик мувофиқат мекунанд:

1. Барраҷаяки сиёҳак бозикунон аз кӯча гузашт.
2. Барраҷаяки сиёҳак аз кӯча бозикунон гузашт.
3. Аз кӯча барраҷаяки сиёҳак бозикунон гузашт.
4. Бозикунон аз кӯча барраҷаяки сиёҳак гузашт.

5. Сиёҳак баррачаяк аз кўча бозикунон гузашт.

6. Баррачаяк аз кўча бозикунон сиёҳак гузашт.

7. Сиёҳак аз кўча баррачаяк бозикунон гузашт...

Аз нисолҳо вариантиҳои 5, 6, 7 ба забони адабии мувофиқат намекунанд, бинобар ин ғалатанд.

Дар ташаккули ҷумла ҳамаи қабатҳои забон иштирок мекунад. Ҷумла аз калимаҳои мустақили маънодор (хусусияти лексикӣ), шакли муайяношта (хусусияти морфологӣ), бо ҳам алоқадоршта (хусусияти синтаксисӣ) таркиб меёбад. Ҷумла бояд интонацияи махсус дошта бошад, тағйири интонацияи ҷумларо дигар мекунад. Аз ин рӯ, дар синтаксис муносибати парадигматики нест гуфтан ғалат аст. Агар ба мафҳуми парадигма маҷмӯи вариантҳои аз рӯи система алоқаманди ин ё он воҳид ва ё категорияи забониро дохил кунем, пас аъзоҳои ҷумла ва худӣ ҷумлаҳо ҳам парадигмаи худро доранд. Масалан, мубтадо. Мубтадо дар забони адабии ҳозирани тоҷик бо исм, ҷонишинҳои предметӣ, масдар ва ҳамаи ҳиссаҳои нутқи мустақили дигаре, ки хусусияти предметӣ пайдо кардаанд, ифода мешавад. Пас он калима ва ё ҳиссаҳои нутқи, ки ба вазифаи мубтадо меоянд, бо ҳамдигар парадигмаро ташкил медиҳанд. Ё ки як фикрро бо чандин вариантҳои як ҷумла ифода кардан мумкин аст: Талаба мехонад, мехонд, хоҳад хонд, мехонадгист, хонда бошад, хонда истодагист ва ғайра. Ин ҷумлаҳо низ ба якдигар парадигмаро ташкил медиҳанд. Ҷои калимаҳои ин ё он ҷумларо тағйир дода, вариантҳои гуногуни он ҷумларо месозем, ки як фикрро ифода мекунанд. Дар ин ҳол ҳам парадигмаи синтаксисӣ ба амал меояд. Ва ниҳоят ҷумлаи соддаю мураккаб ҳам ба якдигар ҳаммаъно шуда парадигмаро ташкил медиҳанд: Булбуле, ки дар шохи дарахт нишаста буд, парида рафт. Булбули дар шохи дарахт нишаста парида рафт.

Аз ин маълум мешавад, ки парадигмаи синтаксисӣ низ хеле мураккаб буда, таҷқиқ ва омӯзиши ояндаро талаб мекунад.

ЗАБОН ВА ТАФАККУР

Муносибати забону тафаккур на танҳо масъалаи муҳими забоншиносӣ, балки психология, мантиқ ва философия ҳам мешавад. Ба ин масъала ҳатто олимони намоёни математика, физика ва тиб низ диққат кардаанд.

Алоқан байни забон, фикр ва ҳақиқати объективиро аз қадим меомӯзанд. Ақидани як шуморидани забону тафаккур ва бо ҳам алоқа надоштани онҳо ҷой дорад. Вале аксар алоқан онҳоро эътироф мекунанд. Гумбольдт забону тафаккурро як мешуморад. Ӯ гуфта буд: «Забони халқ рӯҳи халқ аст, рӯҳи халқ забони ӯст, бинобар он ягон чизи ҷунин айният доштан дигарро тасаввур кардан душвор аст». Ин ақидаро забоншиноси англис Макс Мюллер низ дастгирӣ намуда, забону тафаккурро

«... факат ду ном барон як чиз» номида буд. Забоншиноси Америка Блумфильд низ ин фикрро тарафдорӣ намуда чунин гуфта буд: «Тафаккур айни ҳамон чизест мисли гуфтугӯй бо худ».

Соссюр ягонагии онҳоро таъкид намуда, баробари ин онҳоро фарқ мекард. Ӯ забонро ба фикре монанд кардааст, ки дар шакли материяи садодор ифода гардидааст. Ӯ ки ӯ «Фикрро ба рӯи қоғаз, овозро ба пушти он монанд намуда, таъкид кардааст, ки рӯи қоғазро то пушти онро набурред, буридан мумкин нест. Мисли ҳамин дар забон ҳам фикрро аз овоз ва овозро аз фикр чудо кардан мумкин нест. Ибро танҳо бо роҳи абстракция ба ҷо овардан мумкин аст». Соссюр забону фикрро назариявӣ аз ҳам чудо намудааст, вале амалан фикрро як қисми забон (рӯи қоғаз) номидааст. Август Шлейхер бошад, онҳоро шаклу мундариҷа номидааст. Забоншиноси француз Эмиль Бенвенист Шлейхерро пайравӣ кардааст. Ба фикри ӯ, забон на танҳо шакли шартӣ баёни фикр, балки шартӣ амалии он аст.

Математики француз Жак Адмар байни забону фикр ҳеч гуна муносибати намебинад. Физики машҳур А. Эйнштейн низ дар ҳамин ақида аст. Дар фикркунии ман қалима ҳеч гуна роль намебозад,— мегӯяд ӯ. Забоншинос Томсон А. И., физиолог Сеченов И. М., психолог Рубинштейн С. Л. ҳам ҳамин гуна ақида доранд.

Ба фикри Маркс ва Энгельс, «агар шаклу моҳияти чизҳо пурра ва бевосита ба ҳам мувофиқ меафтаданд, он гоҳ ҳама гуна илм зиёдатӣ мебуд». Маркс ва Энгельс «забонро чун элементҳои асосии тафаккур, элементе, ки дар он ҳақиқати (ҳаёти) фикр ифода ёфтааст» муайян кардаанд.

Забоншиносии советӣ ибро ба роҳбарӣ гирифта ин масъаларо ҳал намудааст. Забоншиноси советӣ Мещанинов И. И. дар хусуси муносибати забону тафаккур чунин гуфтааст: «Айният не, балки ягонагии диалектикӣ забону тафаккурро бо ҳам муттаҳид менамояд». Ин ягонагӣ ҳам умумият ва ҳам фарқу муборизан байни онҳоро мефаҳмонад.

Дар илмҳои фалсафа, мантик, психология ва забоншиносӣ ба истилоҳи **шуур** ва **тафаккур** дучор мешавем ва аксар муносибати забонро бо онҳо нишон медиҳанд.

Тамоми процесси инъикоси ҳастӣ ба воситаи системаи асаб ва майнаи сарӣ одам шуур номида мешавад. Процесси инъикоси ҳастӣ дар шакли мафҳум, муҳокима ва ҳулосабарорӣ тафаккур номида мешавад. Пас, тафаккур чузъ ва ё қисми асосии шуур будааст. Ба шуур ба ғайр аз тафаккур боз инъикоси ҳастӣ дар шакли эмоция, эстетика, идрок ва ҳиссиёт низ дохил мешудааст.

Маркс таърифи фалсафии забонро чунин дода буд: «Забон ҳам мисли шуур қадимист... Забон ба мисли шуур мувофиқи зарурати бевоситаи одамон ба гуфтугӯй ба амал омадааст». Ин ба алоқани зичи забону шуур далолат мекунад. Вобаста ба ин мавзӯ чор масъаларо равшан кардан лозим аст:

- 1) Функцияи забон дар шуур,
- 2) Функцияи шуур дар забон,
- 3) Функцияи забон дар тафаккур,
- 4) Функцияи тафаккур дар забон.

Забон ҳамчун олооти ташаккули шуур хизмат мекунад. Шуур бе забон, бе калимаҳои он номаълум мемонад. Хизмати дувумини забон нисбат ба шуур он аст, ки шуур танҳо ба воситаи забон ифода мегардад. Мундариҷаи шуури ҷамъият ба воситаи калима ва сохти грамматикӣ забон ба қайд гирифта мешавад ва инчунин ифода мегардад. Истифодаи забон дар нутқ мундариҷа ва ғайрияти шууро ҳам ба шунавандагону хонандагону ҳам ба ҳуди муаллиф ошкор менамояд. Аз ин рӯ, забон шартӣ фаҳмиши ғайрияти шуури худ мегардад. Пас забон воситаи назорат аз болои шуури худ ҳам шуда метавонад.

Шуур ҳам дар инкишофи забон роли бағоят қалон мебозад. Шуур, ғайрияти ва таракқиёти он яке аз шартҳои асосӣ дар тағйир ва инкишофи системаи лексикӣ-семантикӣ забон мебошад. Он тағйироте, ки дар шуур ба вҷуд меояд, ҳатман ба забон таъсир мерасонад. Шуур шарт ва сабаби асосии инкишофи нутқ ё ин ки ҷиҳати амалии забон мебошад. Ҳуди механизми забон хусусияти инерция (пешравӣ) надорад, ҳамаи он вобаста ба шуур мебошад. Дар шаклгирӣ услубҳои забону нутқ ҳам роли шуур ниҳоят қалон аст. Ғайр аз ин ҳуди ғайрияти нутқунӣ ба шуур вобаста мебошад. Интиҳои элементҳои (воҳидҳои) забон, алоқаи байни онҳо, мантиқию ғайримантикӣ будани нутқ, мувофиқати шаклу мундариҷа ва ғайра низ ба қори шуур вобаста аст. Аз ҳамаи ин маълум мешавад, ки забону шуур бо ҳам алоқаи зич дошта, ба якдигар ёри мерасонидаанд.

Сабаби бештар ба маънаи забону тафаккур диққат додаи олимон, аз як тараф, таъсири ҷараёни мантикӣ-грамматикӣ бошад, аз тарафи дигар як шуморидани маънои калима бо мафҳум мебошад. Чунин фаҳмиш яктарафа аст, зеро ғайрияти шуур танҳо бо мафҳум ифода намеёбад. Албатта, роли забон дар пайдоиш ва ташаккули фикр хеле қалон аст.

Вазиған аввалин ва асосии забон нишироки он дар ташаккули фикр мебошад. Тафаккур ҳамчун инъикоси ҷамъбастандан ҳастӣ дар шуур ба калимаю ҷумла ҳамеша мӯҳтоҷ аст, зеро бе калимаю ҷумла ва муҳокима, на ҳулосабарорӣ ва на мафҳум ба амал меояд. Инро аз ҷиҳати назариявӣ фалсафӣ Маркусу Энгельс нишон дода бошанд, аз ҷиҳати физиологӣ ғайрияти дараҷаи олии асаб Павлов И. П. нишон додааст.

Забон фикрро ба шакл дароварда, дар бораи он информация медиҳад, яъне муносибати ҳамдигариро мумкин мегардонад. Шунавандаю хонанда дар хусуси ғайрияти фикрии муаллиф танҳо бо ёрии воситаҳои забонӣ маълумот мегарад ва он фикрро барқарор мекунад, вале қисме аз онро гум ва омехта мекунад.

Вазиған сеюмин забон азнавбарқароркунии фикри хонан-

даю шунаванда аз рӯи чизи хонда ва шунидааш мебошад. Хамин тарик, забон дар ташаккул, ифода ва азнавбаркароркунии фикр роли муҳим бозида, ба инсон имкон медиҳад, ки хастиро (чаҳонро) пурра ва чуқур донад, дар борон он информацияи пурра ва дуруст гирад. Дар ин ҳолат забон чун воситаи дарккунии хизмат мекунад.

Роли тафаккур ҳам дар забон ва инкишофи он кам нест. Вале ин масъала то ҳол ба таври бояду шояд омӯхта нашудааст. Холо диққати лингвистҳо, психологҳо, физиологҳо ва мантикшиносон ба ин масъалаи муҳим нигаронида шудааст.

Яке аз функцияҳои тафаккур чун аломат истифода шудани воҳидҳои забон мебошад. Аломатҳои забонӣ ягонагии талаффузу маъно ва ягонагии материалию идеали дорад. Чихати идеалии аломат (знак) барон он вучуд дорад, амал мекунад, амалиёт дорад ва инкишоф меёбад, ки фикри инсон вучуд дорад, амалиёт дорад ва таракки мекунад, дар маънои аломатҳо ба қайд гирифта мешавад. Фикр шарт ва заминаи асосии вазифадорини аломатҳои забонӣ дар моҳияти аломатнокии онҳо мебошад.

Тафаккур воситаи асосии инкишофи системаи маъноҳои лексикӣ ва грамматикӣ. Ҳама гуна калимаҳои сермаъно низ натиҷаи инкишофи фикр аст. Термиҳо бошанд, бевосита ба мафҳум алоқаманд мебошанд. Тафаккур чун воситаи инкишофи семантика кушод ва саҳеҳ хизмат мекунад. Вале роли тафаккур дар инкишофу тараккиёти маънои грамматикӣ, гуфтан мумкин аст, ноаён, пушида аст. Масалан, олимону шоирон калимаро тағир дода мефаҳманд, ки чӣ ҳодиса рӯй медиҳад, ба калима чӣ тағйироти маъноӣ рӯй дод. Вале инро дар хусуси маънои грамматикӣ гуфтан мумкин нест. Ба маънои грамматикӣ шахси алоҳида назорат карда наметавонад. Маънои грамматикӣ натиҷаи абстракцияи фикр (аслан фикри чамъият) мебошад. Маънои грамматикӣ натиҷаи ҳулосабарорини амалӣ-стихиявии маънои лексикӣ мебошад.

Ғайр аз ин тафаккур дар интихоби воҳидҳои забон барон нутқ ёрии калон расонида, чун восита хизмат мекунад. Гуянда ҳама гуна калима ва ё модели ҷумларо истифода набурда, фақат ҳамонашро интихоб мекунад, ки фикр онро талаб кардааст. Пас тафаккур ба ташаккул ва бандубасти нутқ назорат мекардааст. Ин гуна назорат чӣ андоза қатъӣ бошад, нутқ ҳамон дараҷа аниқ ва ифоданок мешавад.

Аз гуфтаҳои боло маълум шуд, ки маънои забонӣ ҳамчун мундариҷаи воҳиди забон ба ду гурӯҳ — маънои лексикӣ ва грамматикӣ ҷудо мешавад. Инҳо ба кулай аз ҳам фарқ мекунаанд. Фарқи онҳо ин аст, ки маънои лексикӣ ба калимаи ҷудогона (баъзан гурӯҳи калимаҳо — синонимҳо) вобаста бошад, маънои грамматикӣ на ба калимаи ҷудогона ва ё гурӯҳи калимаҳо, балки умуман ба забон вобаста мебошад. Ҳама гуна маънои лексикӣ ба воситаи маънои умумии грамматикӣ зоҳир ме-

шавад. Пас, маънои грамматикӣ воситаи пешниҳодкунандаи маънои лексикӣ мебошад.

Маънои грамматикӣ чун мафҳуми умумигардида ва асосӣ барои тамоми аъзоёни ҷамъият ҳатмӣ мебошад, вале дараҷаи истифодаи маънои лексикӣ гуногун буда, ба дониши махсус, ба лугатдонӣ ва инчунин ба шиносӣ бо услубҳои гуногунӣ забон вобаста мебошад. Вариантнокии ва ҷиҳати синонимии маънои лексикӣ нисбат ба маънои грамматикӣ хеле васеъ ва гуногун аст. Ба лексикӣ ва грамматикӣ ҷудо кардани маънои забонӣ нишонҳои алоқани зич доштани онҳо мебошад.

Калимаҳо маънои аслии ва маҷозӣ доранд. Маъно ва пайдоиши баъзе калимаҳоро муайян карда шавад, гурӯҳи дигарро муайян намудан аз имкон берун аст. Калимаҳо хусусияти сермаъноӣ дошта бошанд, категорияҳои грамматикӣ, ки ифодакунандаи маънои грамматикӣ мебошанд, хусусияти универсалӣ доранд, ки онро дар аксари забонҳои дунё мебинем.

Дар забон на танҳо истилоҳҳо якмаъно мешаванд, балки калимаҳои муқаррарӣ ҳам ин гуна хусусият доранд. Албатта, ин гуна калимаҳо нисбат ба калимаҳои сермаъно камтаранд.

ЗАБОН ВА ҶАМЪИЯТ

Забон бо ҷамъият, бо соҳибони худ алоқани зич дорад, зеро вай ба тӯфайли ҷамъият вучуд дорад. Ҷамъият ҳам бе забон вучуд надорад, яъне ҷамъияти безабон намешавад. Забону ҷамъият дар як вақт ба амал омадаанд ва яке аз омилҳои пайдоиши инсон ба шумор мераванд.

Муносибати забону ҷамъият яке аз масъалаҳои мураккаб ва гуногунаҳолуи илми забоншиносӣ мебошад. Ин мавзӯи масъалаҳои гуногунро дар бар мегирад. Ба он масъалаҳои табиат ва моҳияти иҷтимоии забон инсоният, сабабҳои ҷамъиятии пайдоиш ва инкишофи забон, забон ва шаклҳои умумияти таърихӣ одамон, сабабҳои иҷтимоии ташаккули забони адабӣ ва меъёри он, сабаби иҷтимоии фарқи структурин забонҳо, функцияҳои услубҳои забон, таъсири шууроноӣ мақсадноки ҷамъият ба забон, вобастагии ҷамъият аз забон ва ғайраҳо дохил мешавад.

Аз рӯи табиати худ забон ҷамъиятӣ мебошад. Ба ин ҳам вазифа, ҳам роль ва ҳам талабот ба он шаҳодат медиҳад, аксари забоншиносон ба ҷамъият чун воситаи алоқа хизмат намудани забонро нишон медиҳанд. Ҳатто забоншиносони идеалист ва философҳо аз қабиле Гумбольдт, Гегель, Сепир ва Уорф ба ҷамъият чун воситаи муносибат хизмат кардани забонро қайд кардаанд. Аксари забоншиносони советӣ дар ҳамин ақидаанд. Ба фикри онҳо, функцияи муносибат вазифаи марказӣ ва аввалиндараҷаи забон мебошад ва ин вазифа дар адои функцияҳои дигари забон аз қабиле таъсиррасонӣ, ахбор додан, ба шакл

даровардану ифода намудани фикр ёрї мерасонад, зеро муносибати байни одамон намебуд, ифодаи фикр ҳам зарурат намедошт. Фалсафаи марксистї роли ҳалқунанда бозидани муносибати меҳнати одамонро дар ташаккул ва таракқиети забон қайд мекунад.

Муносибати забону ҷамъият яке аз масъалаҳои асосии назарияи забоншиносӣ буда, онро социолингвистика меомӯзад.

Забон ва фаъолияти нутқкунӣ. Забонро бе фаъолияти нутқкунӣ тасаввур кардан мумкин нест, зеро он дар натиҷаи нутқ такмил меёбад, таракқӣ мекунад. Забон натиҷаи фаъолияти одамон мебошад. Фаъолияти нутқкунӣ ду ҷиҳат дорад: а) индивидуалӣ-психикӣ ва б) объективӣ-иҷтимоӣ. Фаъолияти нутқкунӣ пеш аз ҳама муносибати одамон ба ҳамдигар ба воситаи забон мебошад ё ки амали (акти) коммуникативист. Ин амалиёт бештар дар шакли диалог ба амал меояд.

Амалиёти нутқ ва қобилияти забондонии гӯянда хусусияти психофизикӣ дорад, вале ин нишонаи индивидуалӣ будани фаъолияти нутқкуниро намефаҳмонад, зеро вай моҳиятан ҷамъиятӣ аст. Забон компоненти асосии нутқкунист. Нутқ структураи муайян дорад, ки вай хоси ҷамъият мебошад. Одамон барои сухандонии худро нишон додан ва ё забонро аз нав барқарор кардан не, балки барои ифодаи ахбори ғайризабонӣ гап мезананд. Онҳо воситаҳои забониро барои ифодаи фикр, ҳиссиёт истифода мекунанд ва баробари ин ба шаклу тарзҳои ифода низ диққат медеҳанд.

Дузабонӣ. Дузабонӣ низ психофизикӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Алоқаҳои забонӣ, омезиши забонҳо ва муносибати забонҳо яке аз шартҳои инкишофи забонҳо мебошад. Дузабонӣ (билингвизм) яке аз шаклҳои инкишофи забонҳо дар забоншиносии назариявӣ ҷои муҳимро ишғол мекунад. Дараҷаи азхудкунии забонҳо гуногун мешавад, дараҷаи олии он забони дуҷумро забони модарӣ донишмандони (шуморидани) гӯянда мебошад. Билингвизм калимаи латинӣ буда, аз ду ҷузъ — би (ду) ва лингуа (забон) таркиб ёфтааст ва маънояш дузабонӣ мебошад. Агар шахси ҷудоғона ду забонро донанд, билингвизми индивидуалӣ ва агар гурӯҳи одамон бо ду забон гап зананд, билингвизми умумӣ меноманд.

Дузабонӣ ва шаклҳои он ба шароити конкретӣ-таърихии таракқиети халқҳо ва сохти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва маданӣ-сиёсии онҳо вобаста мебошад. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки на танҳо шахсони ҷудоғона, балки табақаҳои гуногуни ҷамъиятӣ ва ҳатто халқҳои ҷудоғона хусусияти дузабонӣ пайдо карда метавонанд. Дар ин ҳолат билингвизми пурра ва ё милли мегӯянд. Дузабонӣ ба ҳамаи давраҳо хос бошад ҳам, дар давраи Таҷаддуд инкишоф меёбад, зеро дар ин давра забонҳои нав ба нав маълум мешавад ва инчунин баъзе забонҳои адабӣ-китобӣ функцияҳои махсусро (ба ҷо овардани ибодат, корҳои давлатӣ, фаъолияти илмӣ ва ғайра) адо менамуданд. Ин забонҳо вазифаи

байналмиллалиро адо менамуданд. Дар Шарқ забонҳои арабӣ, форсӣ ва хитой, дар Европа лотинӣ, дар як қатор халқҳои славян славянӣ динӣ (церковнославянский) ҳамин гуна вазифа доштад. Дар аввалҳо дузабонӣ маҳдудияти иҷтимоӣ дошт, зеро баъзе намоёндогони синфҳои доро, иҷтимоӣ намоёндогони дин, дипломатҳо, олимони дузабонро мебарданд халос.

Дузабонӣ дар замони мо шакли умумӣ гирифтааст. Ин ҳодисаро дар байни халқҳои Амрикан лотинӣ, дар Бельгия, Швейцария, Англия, Франция, Америка, Хиндустон, мамлакатҳои араб мушоҳида кардан мумкин аст. Дузабонӣ ба мамлакатҳои мо низ ҳос аст. Аксарияти миллати халқияти мамлакатҳои мо баробари забони модарии худ забони русиро низ мебарданд, яъне дар мо билингвизми умумӣ мушоҳида мешавад.

Омӯзиши ҳодисаи дузабонӣ ва намунаҳои он шаҳодат медиҳад, ки дузабонӣ ду навъ мешавад: иртиботӣ (контрактӣ) ва ғайрииртиботӣ. Иртиботӣ дар ҳолати якҷоя, алоқамандона зиёдагӣ кардани ду халқ ба вуҷуд меояд. Ин намунаи устувор ва доимӣ буда, аз насл ба насл мегузарад ва яке аз асосҳои омӯзиши забонҳои мегардад. Ин навуи билингвизм ба республикаи мо ҳам ҳос аст, зеро дар территорияи он халқиятҳои зиёде аз қабилҳои бадахшонӣ — шугнӣ, рӯшонӣ, ишқошимӣ, язғуломӣ, сарикӯлӣ ва иҷтимоӣ яғнобӣ ва қисман ўзбекҳои қирғизҳои баробари забони модарии худ аз забони тоҷикӣ истифода мекунанд. Дар ин ҳолат забони тоҷикӣ функцияи байналмиллалӣ забонҳои русӣ ва англисӣ мебошад, чунки бо ин забонҳои халқҳои миллатҳои зиёде гуфтугӯ мекунанд.

Ғайрииртиботӣ гуфта ҳамон ҳодисаро меноманд, ки забони халқҳои дигарро махсусан меомӯзанд. Масалан, забонҳои англисӣ, испанӣ, немисӣ, русӣ, франсузиро ҳамчун забонҳои хусусияти умумичаҳонӣ дошта дар мактабҳои мамлакатҳои гуногун меомӯзанд.

Вақте ки масъалаи дузабонӣ (билингвизм) ба амал меояд, забони модариро фарқ ва аниқ кардан (дар ҳолате ки ҳар дузабонро баробар мебарданд) шарт аст, яъне қадоме аз забонҳои забони модарӣ шуморида мешавад. Забони модарӣ гуфта ҳамон забонро мебарданд, ки шахси конкрет ва ё коллективи одамони онро ба дараҷаи бояду шояд мебарданд, бо он озод ва ғаълолона гап мезананд, дар тамоми шароитҳо (на танҳо гап мезананду мефаҳманд, балки фикр мекунанд) бо он сухан мекунанд. Забони модарӣ забонест, ки бо он ҳамеша дар ҳама гуна шароит фикрро ифода кардан мумкин аст. Агар ин ё он шахс ду ва ё зиёда забонро як хел донанд, он гоҳ забони модарӣ гуфта, забони миллатро меноманд.

Дигар ба дузабонӣ ягонагии фикр нест. Баъзеҳо ҳамон вақт дузабонӣ мешуморанд, ки ҳар ду забонро озод ва пурра донанд, вале ба фикри гурӯҳи дигар, забони дуюмро дониш ва каму беш гап задан ҳам қиматӣ. Профессор Ханазаров К. Х. ду тарз

фахмидани билингвизмо нишон медиҳад. Аз ҷиҳати лингвистӣ гирем, ҳамон вақт дузабонӣ гуфтан мумкин аст, ки ҳар ду забонро озод ва пурра донед, аз нуқтаи назари социологӣ бошад, як хел донишмандон ҳар ду забон шарт нест.

ЗАБОН ҲАМЧУН НОРМАИ ИҶТИМОӢ — ТАЪРИХӢ

Ҳар як забон дар давраҳои гуногуни таракқиёти ҷамъият як меъёри муайян дорад. Албатта, фаҳмиши меъёр дар давраҳои гуногун як хел нест. Нормаи забон танҳо дар ҳалқҳои ба вучуд меояд, ки ҳат доранд. Нормаи забон ҳамчун ҳодисаи конкретӣ-таърихӣ дорон се хусусият мебошад: интиҳобӣ, устуворӣ ва ҳатмӣ будан.

Нормаи забон аз забон он ҷиҳзоеро интиҳоб мекунад, ки хусусияти умумишавӣ дорад. Хусусияти интиҳобӣ нормаи забонро мураккаб, зиддиятнок ва инкишофёбанда мегардонад. Баробари ин нормаи забон устувор аст, зеро вай дар майнаи ҳар як соҳиби забон ҷой гирифтааст, аз ин рӯ умумист. Ҳамин хусусияти устуворист, ки нормаи забон аз насл ба насл мегузарад, ба замонҳои мақоли ва мансабу дониши одамон нигоҳ накарда, ҷаҳлияти нутққунии онҳоро муттаҳид мегардонад. Ҳамин устуворист, ки анъанаҳои забон нигоҳ дошта мешаванд ва охираи маданияти нутқ инкишоф меёбад.

Он қонуни қондаи забоние, ки ҷамъият қабул кардааст, дуруст буда, барои аъзоёнаш ҳатмӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, нормаи забонӣ гуфта маҷмӯи хеле устувори элементҳои анъанавии системаи забонро меноманд, ки таҷрибаи забонии ҷамъият таърихан онҳоро ҷудо карда, дар худ мустаҳкам ҷой додааст.

Азбаски забон бисёрвазифа аст, таҷрибаи забонии ҷамъият, ки нормаи забон бо он мустаҳкам карда мешавад, якхела нест, нормаи забон ягона намешавад. Вай ҷуни намудҳои дорад: узус, забони адабӣ ва услуби забон.

Узус шакли муқаррарии мавҷудият ва вазифадории забон мебошад. Ба ин тамоми навъҳои гуфтугӯӣ ва ҳатто диалекту жаргон дохил мешавад.

Таърири нормаи забон на танҳо ба даври замон, балки ба шароити иҷтимоии одамон низ вобаста мебошад. Инро дар ҳолати мавҷуд будани нормаи ягона ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Узус ва ё шакли муқаррарии забон дар диалектҳои маҳаллӣ ва иҷтимоӣ ҳам аз ҳамдигар фарқ мекунад, чунки шароити зисту зиндагонӣ ҳатман таъсир мерасонад. Аз ин рӯ, ду намуни диалектро — маҳаллӣ ва иҷтимоӣ, фарқ кардан шарт аст. Диалектҳои маҳаллӣ тамоми аҳолии ин ё он территорияро муттаҳид мекунад, ҷиҳатҳои овозӣ, лексикӣ ва грамматикӣ махсус дорад, вале диалектҳои иҷтимоӣ бошад, системаи лексикӣ махсус дошта, гурӯҳи муайяни одамонро дар бар мегирад.

Истифодаи ҷамъиятии забон пеш аз ҳама ба ниқишофи нор-
маи адабии он, ки бевосита ба ниқишофи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва
маданӣ-сиёсии ҷамъият, инчунин ба амал омадани забонҳои
байналхалқии истифодаи махсус — илмӣ (аз қабилҳои лотинӣ,
санскрит, арабӣ), динӣ (лотинӣ, забони қадимаи юнонӣ, славянӣ
ва арабӣ) алоқаманд мебошад, вобастааст.

Дифференциацияи (фарқи) иҷтимоии забонҳо ба мавҷудияти
вариантҳои забон, хусусан таркиби луғавии он, ки ба табақа,
гурӯҳ ва синфҳои ҷамъиятӣ вобаста мебошад, алоқаманд аст.
Аз вариантҳои забонӣ аргӣ, жаргон ва забонҳои профессионалӣ
хуб омӯхта шудаанд.

«Забонҳои» профессионалӣ, албатта, забони махсус набуда,
ба истифодаи системии лексикии калимаҳо, ки ин ё он табақа
ва ё гурӯҳҳои иҷтимоӣ (аз қабилҳои моҳигирон, шикорчиён, коси-
бон...) истифода мебаранд, вобаста мебошад. Дар ҳақиқат, на-
мояндагонӣ ҳар як касбу кор аз калимаҳои худӣ истифода ме-
баранд, вале истифодаи он калимаҳо ба мавҷудияти забони мах-
суси онҳо далолат намекунад.

Жаргон ҳам ба гурӯҳи иҷтимоии одамони аз ҷиҳати истеҳ-
солот муттаҳид, ҳам яқоя вақт гузаронанда (аскарон, дониш-
ҷӯён, варзишгарон) ҳос мебошад. Аз жаргон синфҳои ҷудогона
низ истифода мебаранд. Масалан, дворянҳои рус дар охири
асри XVIII забони русиву франсузиро бо ҳам омехта карда гап
мезаданд.

Бояд қайд кард, ки жаргон яке аз намудҳои диалекти иҷти-
моӣ мебошад. Одатан диалектро ба ду гурӯҳ — маҳаллӣ ва иҷти-
моӣ, ҷудо мекунад. Ақидаи олимони динӣ ба диалекти иҷти-
моӣ гуногун аст. Баъзан ҳуди шакли мавҷудияти забонро ди-
алекти иҷтимоӣ номанд (Жирмунский В. М.), аксар ба он жар-
гон, аргӣ ва «забони шартӣ»-ро дохил мекунад.

Вазифаи диалектҳои иҷтимоӣ ба шахсоне, ки гурӯҳи иҷти-
моии одамон ва ё гурӯҳи касбиро ташкил медиҳанду манфиати
касбӣ, иҷтимоӣ-табақагӣ, синну сол, маданӣ-эстетикӣ онҳоро
муттаҳид намудааст, ҷун воситаи муносибат хизмат мекунад.
Диалектҳои иҷтимоӣ дар заминаи забони умумӣ (забони адабӣ,
диалектҳои маҳаллӣ, забони умумихалқӣ) вучуд доранд ва ба
он ёри мерасонанд.

Ба диалектҳои иҷтимоӣ инҳо дохил мешаванд:

1) «Забонҳои» касбӣ, аниқтараш системии лексикии моҳи-
гирон, шикорчиён, қуллон, дуредгарон, мӯзадӯзон, ҷармгарон
ва касбҳои дигар.

2) Забонҳои гурӯҳӣ ё ки жаргон. Ба ин гуфтугӯи ҳоси тала-
багон, донишҷӯён, варзишгарон, аскарон дохил мешавад, ки ба
коллективи ҷавонон ҳос аст.

3) Забонҳои шартӣ (аргӣ) косибон — мардикорон, савдога-
рон ва табақаҳои ба онҳо наздик.

4) Жаргонӣ (аргӣ) қаллобон, муртадҳо.

«Забонҳои» касбӣ воситаи ёргирасони забони умумӣ (забо-

ни адаби ва диалекти маҳаллӣ) мебошад. Дар ҳаёт касбу кор зиёд аст, ҳамаи онҳо системаи лексикии ба худ хос доранд, ки ба намояндагони касбҳои дигар аксар номафҳум мебошад ва аз ин рӯ, онҳо истифода намебаранд. Масалан, баҳрнавардон ошпазро **кок**, занбӯриасалпарварон занбӯрҳои қорӣ, асалдехро **матка**, дуредгарон калимаҳои **искана**, **парма**, **пайтеша**, **шокуаро** истифода мебаранд. Дехқонон зиёда аз 30—40 навъи харбуза, зиёда аз 100 намуди ангурро фарқ мекунанд ва ҳар яки онҳо ном дорад.

Албатта, инҳо ба ном забон шуморида мешаванд, зеро як микдор калимаҳои хоси ин ё он касбу кор дар алоҳидагӣ ба ёри калимаҳои умумистеъмоли ва грамматика забонро ташкил дода наметавонанд.

Жарғони гурӯҳи муайяни ҷавонон аз «забони» касбӣ фарқи калон дорад, чунки соҳибони жаргон ба мисли касбҳои барои ифодаи мафҳумҳои хоси худ калимаи ҷудогона надоранд. Соҳибони жаргон — ҷавонон, барои ифодаи мафҳумҳои ҷудогона аз калимаҳои умумистеъмоли истифода мебаранд. Он калимаҳо ба маънои аслиашон не, балки ба маънои мазҳабӣ қор мефармоянд. Дар ин ҳол калимаҳои хусусиятҳои экспрессивӣ мегиранд. Масалан, **малах** ва **лоӣ** калимаи умумистеъмолиест ва маънои аслии онҳо ҳар як соҳиб забон медонад. Ин калимаҳо дар забони дуздон ба маънои **пул** қор фармуда мешавад. Дар забони русӣ «ширман» дузди қиса, «банщик» дузди вокзал, «майданчик» дузди поезд аст. Жаргон қизи сохта аст, онҳо соҳибонашон мефаранд.

Арго ё ки забони шартӣ гуфта системаи лексикии калимаҳо ро меноманд, ки асосан ба мақсади пинҳон, махфӣ нигоҳ доштани сирри худ истифода мебаранд. Ин ба гурӯҳи ё ки табақаи муайяни одамон хос аст, ки онҳо бошууроно худро аз ҷамъият, аз дигарон ҷудо қарда менстанд. Овҳо гурӯҳи ночизи одамон ҳангоми ба даст даровардани ягон чиз берун аз хона, оила ба қор мебаранд. Аргоро бо мақсадҳои гуногун — махфӣ нигоҳ доштани машғулият ва ё касби худ (роҳҳои истеҳсол), пинҳон доштани мақсад ҳангоми оворагардӣ ё дар назди соҳибони хона ва ё нишон додани забондонии худ истифода мебаранд. Аз аргои касбҳои — ҳаммомлон, дӯзандагон, оҳангарон, бофандагон, сарроҷон, танӯрсозон, шишагарон, духтурони ҳайвонот, зробақашон, андовачиён, рангуборчиён истифода мебаранд. Забони занону духтарон, мардону ҷавононро, ки дар байни халқҳои гуногун қор фармуда мешавад, ба ҳамин гурӯҳ дохил қардан мумкин аст.

Забони адабӣ дар давран забони халқият ҳам ба вучуд омада метавонад, вале асосан баъди пайдоиши миллат ба амал меояд. То пайдоиши миллат забони адабӣ дар он халқҳои ба амал омадааст, ки таърихи дуру дароз дошта, соҳибони хату алифбо буданд ва инчунин халқи тараккиқарда шуморида мешуданд. Ба ин халқҳои қадиман ҳинд, юнон, араб, форсу тоҷик, рус, гурҷиву арманӣ ва ғайра мисол шуда метавонанд.

Забони адабӣ шакли таърихан қор қардашуда ва намунаҳои забони халқият ва ё миллат мебошад. Забони адабӣ ҳамчун шакли оли забон бо бонгарин таркиби луғавӣ, бо сохти грамматикӣ ба тартиб овардашудаву такмилёфта (албатта, бо қонуни қондаҳои аниқи орфографию китобатӣ) ва иҷунии бо системаи иқишофёфтаи услубҳо аз навҳои дигари забон фарқ қарда меиаст. Вай аломатҳо ва хусусиятҳои бехтарини забони умумиро дар худ таҷассум мекунад, бинобар он вазифааш муттаҳид намудани тамоми аъзоҳои халқият ва ё миллат мебошад. Забони адабӣ ҳам иқишоф меёбад, тараққӣ мекунад, вале хусусияти умумиаш он аст, ки дар ҳамаи шароит ба тамоми аҳоли як хел, баробар хизмат мекунад. Забони адабӣ дорон аломатҳои зерин аст:

1) Шакли ҳатми ҳаттӣ. Ин дар забонҳо як хел намешавад, вале хоҳу ноҳо забони адабиёро ба вучуд меоварад.

2) Барон тамоми соҳибони забон ҳатми будани он. Норман забони адабӣ хусусияти умумӣ дорад, ки иҷро шаклҳои дигари забон — вариантҳои маҳаллӣ, иҷтимоӣ ва функционалӣ надоранд.

3) Забони адабӣ дар тамоми жанрҳо як хел истифода мешавад.

Маълум аст, ки забони адабӣ ҳаттӣ мешавад, вале ин маънои онро надорад, ки онҳо як қизанд. Ҳама гуна қизи навишташуда забони адабӣ шуда наметавонад. Забони адабӣ дар ду шакл вучуд дорад: ҳаттӣ ва шифоҳӣ.

Забони адабӣ на танҳо забони китобат (адабиёти бадеӣ, таҷикотҳои илмӣ, газетаву журналҳо), балки забони гуфтугӯи намоёндагонии муассисаҳои давлативу ҷамъиятӣ, мактабу театр, радиову телевизион мебошад. Аз забони адабии гуфтугӯӣ дар зиндагиву маишат низ истифода мебаранд. Албатта, байни ин ду навъи забони адабӣ — ҳаттӣву гуфтугӯӣ, фарқи услубиву структурӣ дида мешавад. Шакли ҳаттӣ он ба иҷтимоӣ махсуси калимаҳо, грамматикаи сайқалёфта ва тартиби калимаҳо қатъи роия қарданро талаб мекунад. Дар баъзе забонҳо байни ин ду навъи забони адабӣ фарқи қиддӣ мушоҳида нашавад, дар баъзеи дигараш (масалан, забонҳои чехӣ, хитойӣ, японӣ, ҳиндӣ, арабӣ) фарқ қалон аст.

Одатан забони адабиёро бо диалект ва ё забони умумихалқӣ муқобил меғуздоранд, зеро забони адабӣ норман ҳатми ва қатъи дорад. Ин норма устувор ва қўхнапараст мебошад. Ба гуфтаи академик Щерба Л. В., «Моҳияти забони адабӣ дар устуворӣ ва ағъанавӣ будани он аст». Норман забони адабӣ ба узус, яъне истифодаи умумихалқии калимаҳо тақья мекунад, ки онро қисми маълумотноқи ҷамъият маъқул мешуморад. Вариантноқӣ ба гуфтугӯӣ бештар ҳос аст. Масалан, китобро //китоба ё ки рафта истодаем //рафсодем ва ғайра.

Норман забони адабӣ бо тавассути осори адибон, ходимони

дар алатӣ, олимон, муаллимон ба забони умумихалқӣ таъсир ме-
расонад.

Азбаски норман забони адабӣ бештар ба туфайли адибон ва асарҳои онҳо ба ҷамъият ва забони умумихалқӣ мегузарад, баъзеҳо забони адабӣ ва забони асарҳои бадеиро як чиз мешуморанд, ки дуруст нест, зеро дар забони асарҳои бадеӣ на танҳо нутқи адабии ба норма даромада, балки услуби фардӣ худ адиб, нутқи қаҳрамонони асар, ки гоҳо ба қонуни қоидаҳои норман забони адабӣ риоя намекунанд, мушоҳида мешавад. Ғайр аз ин забони адабӣ на танҳо воситаи бадеӣ инъикоси ҳақиқати объективӣ ва таъсири эмоционалӣ расонада, балки ҳамчун воситаи муносибат дар ҳаёти ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва илмӣ мебошад. Баробари ин забони адабӣ дар ташаккули услубҳои гуногуни забон роли калон мебозад, ки онро дар соҳаҳои хеле гуногуни муомилот истифода мебаранд.

Услубҳои забон ин навъҳои коммуникативӣ ва функционалии норман забон мебошад. Услубҳои забон аз норман забони адабӣ бо он фарқ мекунад, ки вай хусусияти умуминистеъмоли надорад, баъзан аз қонуни қоидаҳои муқаррарии забон мебарояд. Услуб низ баъди пайдоиши ҳат ба амал меояд, вай забони ҳаттиро бо гуфтугӯӣ, нутқи ҳаттию шифоҳиро бо ҳам муқобил мегузорад. Пайдоиши забони назм, гуфтугӯӣ ва шеваи ҳам ба услуб вобаста мебошад.

Доир ба услубҳои забон фикри ягона вучуд надорад, чунки олимони онро аз тарафҳои гуногун тадқиқ намудаанд. Дар маънаи услубҳои забон Ломоносов, Винокур, Шерба, Шарл Балли, Виноградов ақидаҳои худро доранд. Ломоносов услубро ба жанрҳои адабиёт вобаста карда бошад, Балли ва Винокур онро ба воситаҳои экспрессивии забон дар нутқи алоқаманд мекунанд. Академик Шерба услубҳои забонро ба истифодаи синонимии қалимаҳо вобаста намудааст. Виноградов дар зери мафҳуми услуб ҷиҳатҳои функционалии системаи воситаҳои забонро мефаҳмад. Бояд қайд кард, ки ҳар яке аз онҳо вобаста ба роҳи пешгирифтаи худ ҳақ буданд, зеро воситаҳои мавриди тадқиқ интиҳоб намудани онҳо дар забон мавҷуданд. Бо вучуди гуногунизатсияи дар ақидан ин олимони ягонагӣ ҳам ҳаёт. Ҳамаи онҳо, аз як тараф, услуби забону нутқро фарқ мекунанд, чунки намудҳо, типҳо ва вариантҳои материали забонӣ ва роҳҳои истифодаи онро қайд намудаанд. Аз тарафи дигар, алоқани байни услубҳои забон ва истифодаи воситаҳои забониро нишон додаанд.

Ҳоло чуни услубҳои забонро қайд мекунанд: саноатӣ-техникӣ, илмӣ, бадеӣ, коргузори, ҷамъиятӣ-публицистӣ ва гуфтугӯӣ-маишӣ. Виноградов В. В. ин услубҳоро бо функцияҳои муносибат, ахбордиҳӣ ва таъсиррасонии забон алоқаманд карда буд. Албатта, функцияи муносибат дар ҳамааш то андозае иштирок дорад. Ҳар яке аз ин услубҳои номбурда хусусияти хоси худро дорад ва бо он аз дигарҳояш фарқ мекунад. Масалан, барои

услуги илми калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои семантикӣ ва иҷтимоӣ истилоҳӣ ва қолабҳои ҷумлаҳои, ки алоқаи мантиқии байни муҳокимаҳои қатъӣ ифода қарда тавонад, лозиманд.

Услугҳои забон варианти структурӣ-функционалии забон мебошанд, ки ба намудҳои фаъолияти иҷтимоӣ вобаста буда, бо битихоби махсуси системаи устувор ва истифодаи материалҳои забонӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Услуг ҳодисаи структурӣ набуда, балки функционалӣ мебошад, зеро бе ин услуги забон бучуд надорад.

Ҳоло дар забоншиносии асосан ба услугиҳои хаттӣ гуфтугӯӣ ва бадею илмӣ диққат медиҳанд.

Услуги хаттӣ ва гуфтугӯӣ. Маълум аст, ки забон воситаи умумӣ ва ягонаи алоқаи байни одамони мебошад. Забон чун воситаи алоқа дар фаъолияти гуногунсоҳаи одамони хизмат мекунад ва баробари ин вобаста ба замон шароит то андозае ба тағйирот дучор мешавад. Он забонҳои, ки шакли хаттӣ доранд, бо осонӣ фарқи байни забони хаттӣ гуфтугӯиро хис мекунад. Доир ба фарқи байни ин ду намуди забон олимону нависандагон фикрҳои аҷоиб гуфтаанд. Масалан, Бернард Шоу гуфтааст, ки «Қалимаи да(ҳа) 50 ва қалимаи не(нет) 500 тарзи ифода дорад, вале мо онро як хел менависем». Ӯ ин ки нависандаи италиянӣ Эдмондо фарқи забони гуфтугӯӣ ва хаттӣро ба роҳи аштану давидан нисбат додааст. Пас маълум мешавад, ки ин ду услуби баёни фикр аз ҳам фарқи калон доштааст. Дар гуфтугӯӣ роли интонация ниҳоят калон аст. Барои услуги гуфтугӯӣ аломатҳои зерин характерноканд:

1. Вобаста ба шароит хеле фаровон истифода бурдан аз интонация,
2. Нисбат ба тобиҷат аз конструкцияи пайвасти васеъ истифода бурдан.
3. Зиёд истифода шудани ҷумлаҳои нопурра.
4. Ба маънои махсус қор фармудани баъзе қалимаҳо.
5. Баъзан аз имову ишора, аз шеваю лаҳҷа ва ҳатто жаргон истифода бурдан ва ғайра.

Барои услуги хаттӣ аломатҳои зерин ҳосанд:

1. Бо тартиби қатъӣ ва мантиқан дуруст нақл ва ё баён қардан.
2. Аз алоқаи пайвасти тобиҷат бисёр истифода бурдан.
3. Хеле аниқ фарқи қуноидани воситаҳои лексикӣ (масалан, синонимҳо).
4. Ба аъъанан пешинани забон (қадима) вобаста будан ва ғайра.

Ин аломатҳои, ки ба ин ё он услуб нисбат дода шуд, факат хоси яке аз онҳо набуда, дар ҳар ду услуб ҳам мушоҳида мешавад, танҳо дар яке зиёдтару дар дуюмӣ камтар, бинобар ин онҳо нисбанд. Вобаста ба шароит ва даври замон ин услубҳо ба ҳам таъсир мерасонанд, зеро онҳо услубҳои гуногуни як забон мебошанд.

Дар ра **Услуби бадеи ва илмӣ.** Забони асарҳои илмӣ ва ҳам забони адабиёти бадеи то андозае аз ҳам фарқ мекунад. Мақсади ҳам илм ва ҳам санъат, аз ҷумла асари бадеи, доништан ва аз худ кардани ҳастӣ, табиат ва одамизод бошад ҳам, онро бо роҳ ва воситаҳои гуногун ба даст меоранд. Забон барои адабиёт на танҳо воситаи ифода (мисли илм), балки материалест, ки бо тарзи махсус баён ва ифода мегардад. Дар асарҳои бадеи образҳо ва маъноӣ маҷозии калимаҳо васеъ истифода мешавад ва дар ин ҳолат пеш аз ҳама ҷӣ гуна функцияро адо намудани образ ба ҳисоб гирифта мешавад. Саҳеҳ ва возеҳ ифода кардани Пушкин ба ҳар ду услуб ҳам ба забони илмӣ ва ҳам бадеи хос меонад, вале ифоданоки ва образнокӣ бештар хоси забони бадеи мебошад. Барои услуб қадом ва ҷӣ гуна функцияро адо намудани образнокӣ муҳим мебошад, зеро онро дар услубҳои гуногун мушоҳида кардан мумкин аст.

Терминҳо (истилоҳҳо) дар услуби асарҳои илмӣ як маъноро ифода мекуанд, вале онҳо дар асарҳои бадеи ҷанд маъно ва ҳатто ба маъноӣ маҷозӣ омада метавонанд. Баъзан вобаста ба услуб ин ё он калима ҳам ба мафҳуми термин ва ҳам ба маъноӣ умумихалқӣ омада метавонад. Дар ҷой гирифтани калимаҳо дар ҷумла, истифодаи калимаҳои ба маъноӣ маҷозӣ омада, истифодаи санъатҳои бадеи ва маънавӣ низ байни ин услубҳо фарқи қалон мушоҳида мешавад. Дар услуби адабиёти бадеи истифодаи нутқи айнан ва мазмуни нақлшуда хеле фаровон бошад, дар услуби илмӣ ба ҷои он иқтибос бештар истифода бурда мешавад.

Ҳамин тариқ, услуби забонӣ ин навъҳои забони умумихалқӣест, ки таърихан ба амал омада, маҷмӯи муайяни аломатҳои забониро дар бар мегирад. Баъзе аз ин аломатҳо хоси ин ё он услуб бошад, баъзеи дигараш ба ҳаман услубҳо хос мебошад.

Аз гуфтаҳои боло чунин хулоса баровардан мумкин аст:

1. Услубҳои забонро инкор кардан мумкин нест, зеро мавҷудияти онҳоро функцияи коммуникативии забон ва таърихи он нишон медиҳад.

2. Ин ё он категорияи услубӣ вобаста ба услубҳои забон маъноҳои гуногунро ифода карда метавонад.

3. Услубҳои забонро бо жанрҳои адабиёти бадеи (хикоя, роман, очерк, назму наср) ва ё бо услубҳои нависандагони ҷудогона омехта кардан нашоёд. Ҷор услуби забон — ҳатти ва гуфтугӯӣ, илмӣ ва бадеиро фарқ кардан лозим аст.

4. Услубҳои забон вобаста ба вақту замон ва шароит инчунин забони конкрет таъбир меёбанд.

5. Мавҷудияти услубҳои забон забони умумихалқиро инкор накарда, балки дар заминаи забони умумихалқӣ вучуд доштани онҳоро нишон медиҳад. Ҳар яке аз услубҳои забон ҳамчун навъи ҷудогонаи забони умумихалқӣ намоён мегардад.

Ҳаминро бояд қайд кард, ки услубҳои забон мувофиқи қонуни дохилани забон инкишоф ва таъбир меёбад. Таърихи услуб-

ҳон забонро аз таърихи забони умумихалқӣ ҳудо омӯхтан мумкин нест, зеро забони умумихалқӣ манбаъ ва асоси услубҳои забон мебошад.

УМУМИЯТИ ИҚТИМОЯ ВА ШАҚЛҲОИ ЧАМЪИЯТИИ ЗАБОНҲО

Забон ба ҷамъият ҳос аст. Мавҷудият ва инкишофи тараққиёти забон бо таърихи ҷамъият, бо умумияти иқтимоии одамон вобаста аст. Намудҳои умумияти одамон ин қавм (авлод), қабила, халқият ва миллат мебошад. Ҳар яке аз ин намудҳои забонҳои ба худ ҳос доранд ва он забонҳо бо хусусиятҳои худ аз ҳам фарқ мекунад.

Қавми қабила асосан ба ҷамъияти ибтидоӣ тааллуқ дорад. Маълум аст, ки дар ҷамъияти ибтидоӣ синфҳои мавҷуд набуданд, аз ин рӯ, диалект ва ё жаргон, ки ба синфҳои ҳосанд, дар ин давра мушоҳида намешаванд. Вале дар ин давра забони қалонсолону ҷавонон ва ё занону мардон бо баъзе аломатҳои худ аз ҳам фарқ мекард. Чунин ҳодисаро олимони дар забони халқҳои қафмондан Африка низ мушоҳида кардаанд. Масалан, дар Маса ном маҳалли Африкаи Шарқӣ мардон ба талаффузи баъзе қизҳои ҳуқуқ доранд, вале ҷавонон ҳақ надоранд ва ё баракс. Маросими гузариш, яъне ҳуқуқдор шудан бо тантана қайд карда мешавад. Чунин ҳодисаро дар гуфтугӯи мардону занон ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Масалан, дар забони **чикигаи** Боливия мардон ба аввали бисёр исми садонк ва ё ҳамсадоилова мекунад: и-пис -ҷӯбдаст, у-тамоқас -саг, и-онис -одам, вале занон бе ин гуна илова пис, тамоқас, онис талаффуз мекунад. Албатта, ин гуна фарқҳои мавҷудияти забони ҳудогон доштани онҳоро нишон намедихад.

Дар аввалҳои ҷамъияти ибтидоӣ қавмҳои аз рӯи зарурати зиндагӣ аз ҳам ҳудо мешуданд ва дар натиҷа қавмҳои ҳеле зинда ба амал меоянд ва ин ба забон то андозае таъсир мерасонад, яъне забони аввалини қавм дар натиҷаи ҳудо шуда мустиқил зиндагӣ кардан таъсир меёбад. Агар қавмҳои ҳудошуда дар алоқамандӣ зиндагӣ кунанд, забони қабиларо ба вучуд меоранд ва агар аз ҳам қанда шуда, мустиқилони умр ба сар баранд, забонҳои ҳудогон ба амал меояд. Умумияти одамони, ки дар як территория зиндагӣ мекунад, бо як забон гап мезананд ва дар байни онҳо муносибати хоҷагӣ вучуд дорад, қабила меноманд. Аломати асосии онҳо ҳамгунии тамоми аъзоён буд. Дар ҳамин вақт забонҳои ҳеш пайдо мешавад. Ҳангоми бо ҳам мустиқил гардишани қавмҳои ҳамгун ва ба амал омадани забони умумӣ забони аввалини онҳо диалектҳои як забони умумиро ба хотир меорад. Бояд қайд кард, ки қабилаҳои ҳам аз рӯи зарурат аз ҳам ҳудо шуда, забонҳои ҳудогонро ба вучуд меоваранд.

Дар охири ҷамъияти ибтидоӣ бо ҳам мустиқил шудани қабилҳои ҳеш ба назар мерасад ва дар натиҷа иттифоқи қаби-

да
р
лаҳо ба амал меояд ва ин ба гуфтаи Энгельс асоси ба вучуд омадани халқият мегардад. Фарқи забони қавму қабиларо чунин шарҳ додан мумкин аст:

1. Дар давран қавм забон чун воситаи муносибат таиҳо ба як қавм хизмат кунад, дар давран қабилла вай ба қабилла ва ё иттифоқи қабиллаҳо хизмат кардааст.

2. Дар давран қавм забон таркиби лугавии ноқиз ва грамматикаи оддиду содда дошта бошад, дар давран дуҷум хеле инкишоф ёфтани онҳо ба чашм мерасад.

3. Дар давран яқум забонҳои зиёд (аксари забонҳои ҳозира) пайдо шуда бошад, дар охириҳои давран дуҷум қам шудани микродори забонҳо мушоҳида мешавад.

4. Дар давран яқум диалектҳои маҳаллӣ мушоҳида намешавад, дар охириҳои давран дуҷум, яъне дар давран забони қабилла чунин диалектҳо ба амал меоянд.

5. Ба давран забони қавм аз як забон ба амал омадани забони зиёде ҳос бошад, ба давран забони қабилла муттаҳид гардидани забонҳо ва қам шудани шумораи онҳо ҳос аст.

Забони халқият. Пароқанда шудани қамъияти ибтидоӣ, ба амал омадани молиқияти ҳусусӣ ва давлат халқиятро ба вучуд меоварад. Яке аз роҳҳои пайдоиши халқият ба қам муттаҳид гардидани қабиллаҳои хеш ва ҳатто бегона мебошад. Баъзе қабиллаҳои қудоғона қам ба дараҷаи халқият расиданишон мумкин аст.

Агар халқият бо роҳи яқум — иттифоқи қабиллаҳо ба амал омада бошад асоси забони умумиро забони қабиллаҳои хеш ва, албатта, яке аз қабиллаҳо ташкил медиҳад. Ин забон ба тамоми аҳоли фаҳмо ва умумӣ мебошад. Халқият ва забони юнонӣ бо қамин роҳ ба амал омадааст.

Агар халқият бо роҳи дуҷум — зӯран яқво қардани қабиллаҳо ба амал ояд, забони қабиллаи зӯр асоси забони халқият мегардад ва қабиллаҳои дигари бегона ба он омезиш меёбанд. Забони лотинӣ ба ин мисол шуда метавонад. Қабиллаи лотинҳо қабиллаҳои дигарро зӯран ба худ муттаҳид намуда, забони худро асоси забони халқият гардониданд.

Ба намуди сеҷум — ба дараҷаи забони халқият расидани забони қабилла, баъзе халқиятҳои Қавқаз ва забонҳои помирӣ мисол шуда метавонад.

Ба давран забони халқият диалектҳои маҳаллӣ ва инчунин «диалектҳои синфӣ» жаргон ҳос аст. «Диалектҳои синфӣ» ба қуллӣ аз диалектҳои маҳаллӣ фарқ мекунад, зеро он на соҳти грамматикӣ дораду на таркиби лугавӣ. Дар он як гуруҳ қалимаҳои ба қасбу қори он синф ҳос мушоҳида мешавад, қи вай забонро ташкил дода наметавонад.

Аломатҳои асосии халқият — умумияти забон, территория, ягонагии маданият ва ҳислати маънавии одамони мебошад. Забони халқият, қи хел қи қайд шуд, дар натиҷаи иттифоқи қабиллаҳо ба амал меояд, бинобар он дар ин давра диалектҳо зиёд

мушохида мешаванд. Яке аз онҳо асоси забони халқият мегардад. Сабаби зиёд шудани диалектҳо дар ҷамъияти феодалии соҳти худӣ ҷамъият мебошад, зеро вай зиёдтар ба территорияҳо ҷудо мешавад. Забони халқият шакли адабӣ-хаттӣ дошта метавонад, вале ҷунин ҳам мешавад, ки забони бегона (лотинӣ, арабӣ) забони хаттӣ ин ё он халқ мегардад.

Ба вучуд омадани давлат сабаби инкишоф, такмил, тараққӣ ва мукамал гардидани забон ва махсусан ба тартиб даромадани хат гардид. Хат пеш аз ҷамъияти синфӣ ҳам мушохида мешуд, вале инкишофу такмили он ба давлату давлатдорӣ алоқаманд мебошад.

Такмили мунтазами истехсолот ва инкишофи савдо ба тараққиёти забон таъсири калон расонид. Ғайр аз ин инкишофи адабиёт ва ба ин восита такмил ёфтани забони адабӣ ва инчунин ба амал омадани нашри китобҳо низ ба инкишофу тараққиёти забон сабаб мегардад. Хулоса, забони халқият бо ҷунин аломатҳо аз давраҳои дигари забон фарқ мекунад:

1. Баробари ташаккули халқият забони умумӣ ва ягонаи халқият низ ба амал меояд. Вай ҳангоми омезиш ғалаба мекунад ва аз ҳисоби забони мағлуб таркиби луғавии худро бой мегардонад.

2. Забони халқият дар натиҷаи иттифоқи забонҳои қабилаҳои зиёди ҳеш ва инчунин ассимиляцияи забони қабилаҳои бегона ба амал меояд.

3. Забони ягонаи халқият агар ба дараҷаи забони миллӣ нарасад, ҳангоми шикасти давлат диалектҳои маҳаллии он асоси забонҳои нави мустақил шуданаш мумкин аст.

4. Диалектҳои маҳаллӣ дар натиҷаи ҷудо шудани территорияи забони халқият ва инчунин омезиши забони қабилаҳои бегона ба амал меояд. Дар давраи забони халқият диалектҳои маҳаллӣ аз рӯи қабила не, балки территория ба амал меоянд.

5. «Диалектҳои синфӣ» ва жаргон ба амал меояд.

6. Инкишофи истехсолот, давлат ва савдо қувваи пешбаранда, инкишофёбанда ва такмилдиҳандаи забон мегардад.

7. Хат ва адабиёт асоси инкишоф ва такмили забон ва инчунин воситаи ба амал омадани забони адабӣ гардидааст.

Забони миллӣ. Забони миллӣ ба пайдоиши худӣ миллат вобаста аст. Миллат ҳангоми алоқаи иқтисодии одамони бисёрӣ аз рӯи умумияти территория, забон, шуурнокии миллӣ, ки дар ягонагии маданият ва ҳислату характери одамон зоҳир мегардад, ба амал меояд, вучуд дорад ва инкишоф меёбад. Ба гуфтаи В. И. Ленин, «Миллат махсули ногузир ва шакли хатмии тараққиёти ҷамъияти асри буржуазия мебошад». В. И. Ленин ғалабаи капитализмро бар феодализм ба ҳаракати миллӣ алоқаманд намуда, ин гуна ҳаракатро ба ғалабаи пурраи истехсоли молӣ дар бозори дохилии буржуазия, муттаҳидии территорияи аҳолии ҳамзабон ва инкишофи бемайлони он забон ва мавқеи он дар адабиёт вобаста мекунад. Албатта, инкишофи пур-

ран миллат дар ҷамъияти социалистӣ ба амал меояд, зеро дар ин вақт дӯстии миллатҳову халқҳо, алоқаи интернационалии меҳнаткешон боз ҳам қавитар мегардад.

Ягонагии забон ва инкишофи бемайлони он яке аз аломатҳои асосии миллат мебошад. Хусусияти забони миллии ва фарқи он аз забони халқият хатмӣ будани шакли адабии хаттӣ, мавҷудияти нормани муайян мебошад. Забони миллии дорон адабиётест, ки хисси миллии ва шуурнокии миллиро ифода мекунад. Забони миллии ин шакли маданияти миллии мебошад.

Алоқаи забону миллат конкретӣ-таърихист, чунки роҳҳои пайдоиши забонҳои миллии, структураи функционали-услубӣ ва қабатҳои он дар забонҳо гуногун аст. Ҳар як миллат забони худро дорад, вале ин маънои онро надорад, ки он забон аз азал забони он халқ бошад.

Одатан се намуди муносибати забону миллатро нишон медиҳанд:

1. Забони миллии дар заминҳои забони халқият ташаккул меёбад, аз ин рӯ, забони худӣ, ягона ва такрорнашаванда мебошад.

2. Баъзан ҳангоми ташаккули миллат ва забонҳои миллии ин ё он забон асоси забони миллии чандин миллат мегардад. Масалан, дар Амрикаи Лотинӣ зиёда аз бист миллат забони испаниро ба сифати забони миллии худ истифода мекунанд. Забони англисӣ бошад, забони миллии халқҳои Британияи Кабир, Амрикаи Қисман Қанада, Австралия ва Зеландияи Нав мебошад. Забони арабӣ дар чанд давлат, забони немисӣ барои немисҳои австриягӣ, забони португалӣ барои халқҳои Португалияву Бразилия забони миллии шуморида мешаванд. Албатта, ин забонҳо дар он мамлакатҳо услубҳои хоси худро доранд. Хатто амрикоӣҳо забони худро забони махсуси амрикоӣ мешуморанд. Ба чанд миллат хизмат кардани як забон ба функцияи ҷамъиятии он дохил мешавад.

3. Баъзан дар як давлат чанд забон истифода мешавад ва ҳар яке аз онҳо функцияҳои ҷудогонаро адо мекунанд. Масалан, швейцариягӣҳо бо чор забон — франсузӣ, немисӣ, италиянӣ ва ретороманӣ гап мезананд. Ин гуна ҳолат муносибати забону миллатро инкор намекунад, фақат фарқ қуноидани мафҳуми забони миллии ва давлати гуногунизабона ва дузабонаро талаб мекунад.

Ба забони миллии аломатҳои зеринро нисбат додани мумкин аст:

1. Ташаккули забони ягонаи миллии ба шароитҳои хоси таърихи пайдоиши ҳар як миллат вобаста мебошад.

2. Инкишофи забони миллии то дараҷаи забони адабии баъзан дар мубориза ба муқобили забони бегона ва ё забони мурдаи худ, ки дар адабиёт ҳукмрон аст, сурат мегардад. Масалан, дар чандин мамлакатҳои Осиё забони арабӣ ва дар Европа забони лотинӣ ва дар Арманистон забони мурдаи арманӣ ҳукмрон буд.

3. Жаргон ва арго дар байни гурӯҳҳои хурд ҷой дорад.

4. Диалектҳои сусти мешаванд ва бо забони миллии омезиш меёбанд.

5. Ихтилофи байни забонҳои миллии, шикастхӯрии баъзе забонҳо, зуран паҳи намудани забони миллии халқи торочгар дар мамлакатҳои мустамлика мушоҳида мешавад.

ИНКИШОФИ ЗАБОНҲО ДАР ҶАМЪИЯТИ СОЦИАЛИСТӢ

Революцияи Қабири Социалистии Октябр дар мамлакате галаба кард, ки аз халқияту миллатҳои гуногун иборат мебошад. Халқияту миллатҳои, ки Иттифоқи Республикаҳои Советии Социалистиро ташкил намуданд, аз ҷиҳати маданият хеле гуногун буданд. Баъзе аз онҳо маданияти хеле қадима (тоҷикон, русҳо, украинҳо, арманҳо, гурҷиҳо...) дошта, соҳиби хату адабиёти бой бошанд, баъзе дигарашон ҳатто хату алифбо надоштанд.

Давлати Советӣ аз рӯзҳои аввалини мавҷудияти худ барои саросар саводнок намудани ҳамаи халқияту миллатҳои ва ба ҳамин восита инкишоф додани илму маданияти халқҳои гуногуни Ватанамон кӯшиш менамуд. Ҳоло ба ҳайати СССР 15 республикаи иттифоқӣ, 20 республикаи автономӣ, 8 вилояти автономӣ ва 10 округҳои миллии дохил мешаванд. Дар Иттифоқи Советӣ 130 забон мавҷуд аст. Аз ин 70-тоаш соҳиби хат буда, забони адабии дорад. Зинда аз 50 халқияту миллатҳои ба туфайли Революцияи Октябр соҳиби хату алифбо гардиданд. Дар байни онҳо миллатҳои республикаҳои иттифоқӣ ба монанди қазоқҳо, қирғизҳо ва туркманҳо, миллатҳои республикаҳои автономӣ (аварҳо, бошқирҳо, бурятҳо, қалмықҳо, кумықҳо, марийҳо, мордвагҳо, удмуртҳо, чувашу, ёкутҳо), инчунин вилоятҳои автономиву округҳои миллии ба мисли мансҳо, ненецҳо, ойротҳо, хакасҳо, чукчҳо, эвенкиҳо дида мешаванд. Ин халқҳои танҳо ба шарофати Революцияи Октябр соҳиби хату алифбо гардиданд. Ҳоло бо 56 забон гуфторҳои радио бурда мешавад.

Дар Иттифоқи Советӣ забони ягонаи давлатӣ нест. Дар ҳар як республика забони миллати асосӣ бояд забони давлатии он шуморида шавад.

Дар моддаҳои 45 ва 159 конституцияи СССР махсус таъкид карда шудааст, ки ҳар як гражданини мамлакати гуногунмиллати мо ҳуқуқ дорад, дар мактаб бо забони модарии худ таълим гирад, ҷобачогузорин ҳуҷҷатҳои низ бо забони республикаҳои иттифоқию автономӣ ва ё вилоятҳои автономию округҳои миллии гузаронида шавад.

Намунаи инкишоф ва тараққи бемайлони забонҳои дар ҷамъияти социалистӣ яке аз забонҳои Доғистон — забони аварӣ мебошад. Ин халқ баъди галабаи РКСО соҳиби хату алифбо гардид. Ҳоло забони адабии бое дорад, ки дар мактабҳои бо он

таълим дода мешавад, бо ин забон китобу маҷаллаҳо ҷоп мешавад ва театри ба номи шоири халқӣ Ғамзат Ҷадасӣ намоишномаҳои худро бо забони аварӣ мебарад. Асарҳои Лауреати мукофоти Лениний, шоири номи Доғистон Расул Ғамзатов низ бо ин забон навишта шудаанд. Ҳоло 12 халқияти гуногуни ин республикаи автономӣ аз хати аварҳо истифода мебаранд.

Қирғизҳо ҳам мисол шуда метавонанд. Онҳо фақат ба тифаи Революцияи Октябр соҳиби хату алифбо гардиданд, соҳиби давлат шуданд ва миллати социалистии қирғизҳо ба вуҷуд омад. Соли 1924 қирғизҳо вилояти автономӣ мешаванд ва ҳамон сол дар асоси графикаи арабӣ алифби қирғизҳо тартиб дода мешавад. Онҳо соли 1926 соҳиби республикаи автономӣ ва соли 1936 соҳиби республикаи иттифоқӣ мегарданд.

Ҳоло дар мактабҳо бо забони қирғизӣ таълим дода мешавад. Бо ин забон рӯзномаву маҷалла ва китобҳо ҷоп мешаванд, намоишҳои телевизион ва барномаҳои радиои Қирғизистон бо ҳамин забон бурда мешавад. Чингиз Айтматов низ аввалин хикояву повестҳои худро бо ҳамин забон навишта, адабиёти қирғизро ба арсаи ҷаҳон баровардааст.

Дар даврани советӣ тамоми халқияту миллатҳо озодии пураи худро ба даст дароварданд. Маданият, санъат, илм ва ҳамаи халқҳои онҳо бемайлони тараққи қарда истодааст. Дӯстии халқҳо боз ҳам мустаҳкам шуд. Ин бошад, ба инкишофи забонҳо ва ба амал омадани лексикаи умумӣ барои тамоми халқҳои советӣ сабаб шуд. Дар ҳамаи ин масъалаҳо роли забони русӣ калон аст.

Забонҳои байналмиллалӣ. Вазифаи аввалиндарачаи ҳар як забон воситаи алоқа, воситаи муносибати байни одамони мебошад. Баъзе забонҳо (масалан, чехӣ, словакӣ, пашту, шугӣ, рӯшонӣ, ягнобӣ...) воситаи муносибати танҳо як халқ ва ё миллат мебошанд, вале баъзе забонҳои ҳам ҳастанд, ки барои чанд халқияту миллат чун воситаи алоқа хизмат мекунанд. Ин гуна забонҳо хусусияти байналмиллалӣ доранд. Масалан, дар Америкаи Лотинӣ зиёда аз бист халқияту миллат забони испаниро забони миллии худ мешуморанд, забони англисӣ забони миллии миллатҳои англис, америкаӣ, канадагӣ, халқҳои Австралияю Зеландияи Нав ба шумор меравад, забони арабиро як қатор давлатҳои Африка забони миллии худ мешуморанд, забони немисиро австриягӣҳо, забони португалиро бразилиҳо низ забони миллии худ медонанд.

Забони миллии тоҷикӣ низ ҳамин гуна хусусият дорад. Бо забони тоҷикӣ ғайр аз тоҷикони мардумони Бадахшонӣ советӣ: шугӣнуву рӯшонӣҳо, язғуломӣҳо, вазонию ишқошимӣҳо, сарикӯлиҳо ва инчунин ягнобӣҳо низ гап мезананд ва забони миллии тоҷикӣ барои ҳамаи ин халқҳо забони умумии муносибат шуморида мешавад. Ин халқҳо дар оила, дар қору зиндагӣ аз забонҳои худ истифода мебаранд, забони миллии тоҷикӣ барои онҳо забони мактаб, забони матбуот, забони радиову телеви-

зион ва ниҳоят забони муносибат бо халқҳои дигар мебошад, зеро ҳаман ин халқҳо ҳамроҳи тоҷикон миллати тоҷикро ташкил медиҳанд.

Таракқиёти иқтисодии ҳозира халқ ва миллатҳои гуногунро алоқаманд мекунад, давлатҳои гуногунмиллатеро ба вучуд меоварад, ки умумияти нави таърихӣ нисбат ба миллат қалону васеъ дорад. Халқи советӣ ҳамин гуна умумияти нави таърихӣ мебошад. Заминаи пайдоиши ин умумият ватани социалистии ягона, хоҷагии социалистии ягона, мақсади умумии ягона доштани тамоми халқияту миллатҳои мамлақати мо мебошад. Албатта, халқи советӣ ифодакунандаи ягон миллати нави нест. Ин умумияти нави таърихӣ халқҳо дар натиҷаи тағйироти ҷидди иқтисодӣ ва мадании халқу миллатҳои советӣ ба амал омадааст ва он ифодакунандаи ягонагии миллии ва интернационалии мебошад. Революцияи Кабири Социалистии Октябр ба тамоми халқову миллатҳои мамлақати мо имконият дод, то ки иқтисодиёт, илму маданият ва забони худро бемайлони инкишоф диҳанд ва барои гулгулшукуфии он ҳаракат кунанд. Дар ин давра дӯстии халқҳо боз ҳам мустаҳкамтар шуд, додугирифт ва кӯмаки бاینихамдигарии халқҳои гуногуни Ватанамон боз ҳам васеъ шуд. Ҳаман ин ба ҳам наздикшавии миллатҳо ва ба амал омадани лексикаи умумӣ барои ҳаман халқҳои ватани мо сабаб гардид. Ҳаман ин ба туфайли халқи рус ва забони русӣ мумкин гардид. Забони русӣ халқҳо боз ҳам наздик кард ва воситаи муносибати тамоми халқияту миллатҳои ватанамон гардид. Тамоми халқҳои советӣ онро забони дуҷуми худ мешуморанд. Ба ғайр аз 130 миллион русҳо ҳатто 55 миллион халқияту миллатҳои дигар забони русиро забони модарии худ шуморидаанд ва ё озоду тоза медонанд. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки забони байни миллатҳо — забони русӣ забони давлатии халқу миллатҳои дигар шуданаш шарт нест.

Истифодаи забони русӣ чун забони умумии алоқан халқияту миллатҳои гуногуни Ватанамон барои таҷрибаивазкунии байни халқҳо ва шинос шудан ба комёбиҳои маданияту санъати халқҳои Ватанамон ва халқҳои тамоми дунё ва инчунин ба процесси ба ҳам наздикшавии миллатҳо ёри мерасонад.

Воситаи муносибати байни халқияту миллатҳои гуногуни Ватанамон будани забони русӣ маънои онро надорад, ки вай нисбат ба забонҳои дигар бартарии махсус дорад. Баръакс забони русӣ барои боз ҳам инкишоф ва таракқи ёфтани забонҳои дигар ёри мерасонад. Дар программаи Ҳизмати Коммунистии Иттифоқи Советӣ, ки съезди XXVII КПСС қабул кардааст, дар хусуси забонҳои Иттифоқи Советӣ чунин гуфта шудааст: «Минбаъд ҳам инкишофи озодона ва истифодаи баробарҳуқуқона аз забонҳои модарӣ барои ҳаман граждониҳои СССР таъмин карда мешавад. Зимнан дар баробари омӯختани забони миллии худ омӯختани забони русӣ, ки мардуми советӣ онро ҳамчун воситаи алоқан байни миллатҳо ихтиёран қабул кардаанд, барои баҳравар

шудан аз комъёбихон илму техника, маданияти ватанӣ ва ҷаҳонӣ роҳи васеътар мекушояд».

Партия ҳаминро ба асос мегирад, ки собитқадамона ба амал баровардани сиёсати миллӣ-ленинӣ, ҳамачониба мустаҳкам намудани дӯстии халқҳо — қисми таркибии тақмили социализм, роҳи дар амалияи ҷамъиятӣ санҷидашудан нашъунамон минбаъдаи Ватани сермиллати социалистии мо мебошад.

Дар шароити социализм забонҳои миллӣ боз ҳам инкишоф меёбанд, функцияи ҷамъиятии забони адабӣ васеъ мешавад, таъносиби байни забони адабиву услубҳои гуногуни он тағйир меёбад. Тағсири забони адабӣ рӯз аз рӯз зиёд шуда, диалектҳои сусти ва поести шудан мегиранд. Ҳам ба нутқи адабӣ ва ҳам забони гуфтугӯӣ лексикаи ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва илмӣ-техникӣ, инчунин элементҳои китобатӣ зиёдтар дохил мешаванд.

Таркиби луғавии забони адабӣ боз ҳам бойтар мегардад. Ҳамаи тағйиротҳои дар ҷамъият рӯйдода инъикоси худро дар забон меёбад.

Сабаби воситаи асосии муносибати байни миллатҳои халқиятҳои Ватани мо гардидани забони русӣ тағрихи мамлакатҳои ва тағрихи инкишофи забонҳои он мебошад.

1. Забони русӣ забони қисми зиёди аҳолии Ватани мо мебошад, онро украинҳои белорусҳои хуб медонанд, халқҳои дигари Ватанҳои забони русиро забони дуввумини худ мешуморанд.

2. Халқи рус дар ғалабаи социализм роли авангардӣ бозид, ба тамоми халқҳои СССР дар масъалаи иқтисодии маданият ёрии бевосита расонид. Ҳамин чиз ба забони ин халқ ҳам эҳтиром ба вучуд овард.

3. Воситаи асосии муносибати байни халқҳои Ватанҳои гардидани забони русӣ роли маданият ва илми халқи рус низ ҳаст, зеро ин халқ дар инкишофи тамоми халқҳои СССР кӯмаки калон расонидааст.

В. И. Ленин орзу мекард, ки тамоми халқҳои Ватанҳои ихтиёран забони русиро омӯзанд ва ба ҳамин восита бо маданият ва идеяҳои пешқадами ин халқ ва халқҳои ҷаҳон шинос шаванд. Ҳоло ин орзуи В. И. Ленин ҷомаи амал пӯшидааст, зеро тамоми халқҳои миллатҳои Иттифоқи Советӣ забони русиро медонанд ва ба воситаи он бо ҳам муносибат мекунанд.

Аз забони русӣ на танҳо дар СССР, балки дар хориҷа ва махсусан мамлакатҳои системаи лагери социалистӣ истифода мебаранд. Раиси ассоциацияи умумиҷаҳонии муаллимони забон ва адабии руси солҳои шаст академик Виноградов В. В. 25 сол пештар қайд карда буд, ки забони русиро ба ин ё он андоза қариб 500 миллион одамон медонанд, бо вучуди он ки соҳибони ин забон 150 миллион нафаранд. Пас маълум мешавад, ки омӯзандагони донандагони забони русӣ аз соҳибонаш ҷӣ қадар зиёд аст. Аз забони русӣ пеш аз ҳама халқҳои славян ҷун воситаи муносибат истифода кардаанд. Аз охири асри гузашта

сар карда дар мактабҳои миёнаву олиҷақат катор мамлакатҳо ба омӯхтани забони русӣ сар карданд. Оғоз дар тамоми университетҳои халқҳои славян, инчунин университетҳои Париж, Вена, Берлин, Гарвард, Калифорния, Чикаго ва ғайра меомӯзанд.

Забони русӣ на танҳо яке аз забонҳои пахшуда, балки яке аз забонҳои бойтарин ва инкишофёфттарин ҳам мебошад. Ломоносов М. В. бузургин забони русиро барои халқҳои Европа нишон дода бошад, В. И. Ленин оғоз забони нависандагон ва мутафаккирони пешқадами рус шуморида, бузургӣ ва пурқувватии оғоз қайд мекунад. Ф. Энгельс бошад, забони русиро «яке аз пурқувваттарин ва бойтарин забонҳои зиндаи дунё» мешуморад.

СОЦИОЛИНГВИСТИКА

Холо ҳама медонанд, ки забон чун воситаи муносибат ба ҷамъият алоқаманд буда, бе он вучуд надорад. Забон дар ҷамъият пайдо шудааст ва баробари ҷамъият инкишоф меёбад, тараққӣ мекунад. Забоншиносӣ аз аввали пайдоиши худ ба ин масъала диққати ҷиддӣ меод. Забон дар ҳар формацияи ҷамъиятӣ ҳамчун воситаи ҷамъиқунанда донишу таҷрибаи одамон хизмат мекунад ва оғоз ба наслҳои минбаъда мегузаронад. Аз ин ҷиҳат ҳама гуна дигаргуниҳои ҷамъият хоҳ вай иқтисодӣ бошад, хоҳ маданӣ ва хоҳ иҷтимоӣ ба забон ҳатман таъсир мерасонад. Албатта, забон ҳам дар навбати худ ба ҷамъият ва инкишофи он ҳамин гуна таъсир расонида метавонад. Шакли адабӣ ва ба норма даромадаи ҳама гуна забон ба муносибат ва маншати одамон таъсири зӯр мерасонад, ба баланд шудани маданияти сохибонаш ёрӣ расонида, ба барҳам хӯрдани фарқҳои диалектикӣ кӯмак мерасонад. Калимаю ибораҳои нав, маъноҳои нав, ки мафҳумҳои навро ифода мекунанд, барои донишмандони ҳақиқати объективӣ, барои фикри худро пурра ва аниқ ифода намудан ёрӣ мерасонанд. Ин аст, ки ба масъалаи муносибати забону ҷамъият олимони гуногун, ҷараёнҳои лингвистӣ диққати махсус дода меоянд. Вале дараҷаи тадқиқ ва таъниди он дар давраҳои гуногун як хел набуд. Дар давраҳои қадим философҳо ин масъаларо вобаста ба пайдоиши забон омӯхта бошанд, дар асрҳои миёна ба он диққат надоданд, вале дар замони мо ин яке аз масъалаҳои актуалӣ ба шумор меравад.

Дар нимаи дуюми асри XIX асосгузори марксизм вобаста ба назарияи коммунизми илмӣ ба масъалаи пайдоиш ва таърихи иҷтимоии забон, роли он дар ҷамъияти тоснифӣ, дар ҷамъияти синфӣ диққати махсус дода, ҳамин иброз ба ҷамъият алоқаманд аз назар мегузаронанд.

Забоншиносони советӣ ба ин масъалаи муҳим диққати ҷиддӣ медиҳанд. Аз рӯзҳои аввали ғалабаи Революцияи Октябр за-

бошниносони советӣ ба масъалаҳои баъзе функцияҳои иҷтимоии шаҳру кишлок, инкишофи забони русӣ ва забонҳои миллии Ватанамон вобаста ба шароити нав, тартиб додани ҳату алифбо барои халқҳои бехат, ба амал омадани забонҳои адабии барои як қатор халқҳо ва нормани забони адабии диққати махсус ва ҷиддӣ меоданд. Дар масъалаи социалингвистикани советӣ дар даҳсолаҳои аввал пешравию камбудиҳо ҷой дошт. Ба ин масъалаи муҳим баъди солҳои панҷоҳ диққати махсус додан гирифтанд. Ҳамаи тағйироти забонӣ ба ин ё он андоза ба ҷамъият вобаста мебошад, зеро забон ҷамъиятро инъикос менамояд. Аз ин рӯ, муносибати ҷамъият ба забон стихиявӣ ва бошууроани шуданаш мумкин аст. Албатта, ин таъсир бевосита ё ки худ ба худ не, балки дар структураи он ба амал меояд. Моҳияти ҷамъиятии забон ҳамаи функцияҳои забонро муайян мекунад. Инро як қатор забоншиносоне, ки дар масъалаи социалингвистика кор мекунанд, ба мисли Аврорин В. А., Будагов Р. А., Дешериев Ю. Д., Филли Ф. П., Протченко И. Ф. ва дигарон низ махсус қайд кардаанд.

Инкишофи забонҳо ба таври стихиявӣ низ мешавад, ба ин дифференциацияи территориявии забонҳо, ки ба дифференциацияи ҳуди ҷамъият вобаста мебошад, овардан мумкин аст. Ба ин масъала К. Маркс ҳам диққат дод қайд карда буд, ки қабилҳои обшинани ибтидоӣ ба территорияҳои васеъ паҳну парешон мешуданд ва дар натиҷа дар забони онҳо фарқҳо ба амал меомад. Дар забон на танҳо фарқи диалектӣ, балки фарқҳои профессионалӣ ҳам дида мешавад.

Таъсири бошууроани ҷамъият ба забон дар шакли сиёсати забонӣ (языковая политика), ки аз тарафи ҷамъият ва ё синфи муайян гузаронида мешавад, мушоҳида мешавад. Сиёсати забонӣ қисми таркибии сиёсати миллии давлат, партия ва ё синф мебошад.

Дар шароити ҷамъияти социалистӣ сиёсати забонӣ дар асоси принципи ленинии баробарҳуқуқии халқҳои забонҳо бурда мешавад. Дар ин ҳусус В. И. Ленин навишта буд: «... давлати демократӣ бояд озодии пурраи забонҳо бечуну ҷаро эътироф намояд ва ҳар гуна бартарӣ доштани яке аз забонҳо инкор намояд». Муносибати ленинӣ ба масъалаи миллии дар ҳуҷҷатҳои қарорҳои съезди X партия қайд шудааст. Дар ин қарор гуфта мешавад, ки вазифани партия ёри расонидани ба омман меҳнати дар масъалаи давлатдорни советӣ бо забони миллии худ ва бо забони модарӣ адо намудани вазифани худ аз тарафи органҳои судӣ, маъмури ва хоҷагӣ мебошад, инкишоф додани муассисаҳои маданий-равшаннамоӣ бо забони модарӣ, ташкили курсҳо ва мактабҳо ба забони модарӣ барои тезонидани бисёр ёри намудани кадрҳои миллии мебошад.

Ҳамин муносибати ленинӣ ба миллату забон буд, ки дар солҳои мавҷудияти ҳокимияти советӣ забони ҳамаи халқҳои миллатҳои Ватанамон бемайлон ва озодона инкишофу таракқӣ

кард. Дар ин давра забонҳои адабии миллӣ боз ҳам инкишоф меёбад, таъсири забонҳо ба ҳамдигар хусусан таъсири тарафайн, зиёд мешавад. Проблемаи аз ҳисоби ҳамдигар бой гардидани забонҳо масъалаи нав буда, ба забоншиносии советӣ ҳос мебошад ва яке аз масъалаҳои сосиолингвистика мебошад. Дар ин масъала роли забони русӣ ҳамчун забони байналмиллалӣ ва умумичаҳонӣ ниҳоят бузург аст. Аввалин бор дар забоншиносии советӣ проблемаи инкишофи функцияи ҷамъиятии забон гузошта мешавад. Дар ин қор омӯзиши таҷрибаи инкишофи забонҳои миллӣи СССР ёри калон расонид. Функцияи ҷамъиятии забонҳо масалан, ба падеж ва ё системаи фонетикӣи грамматикӣи вобаста набошад ҳам, ба системаи лексикӣи алоқаманд аст. Дар мамлақати гуногунамиллатӣ мо забонҳои функцияҳои гуногуни ҷамъиятиро адо мекунам, масалан, баъзе забонҳо ба як аул (забони хиналуги Доғистон) хизмат кунанд, забонҳои дигар (русӣ) ба ҷадин халқу миллат хизмат мекунад.

Мақсади асосии сосиолингвистика дар СССР тадқиқи табиати забон чун ҳодисаи иҷтимоӣ, мавқеъ ва роли он дар инкишофи ҷамъият; тадқиқ ва муайян намудани методҳои тадқиқоти сосиолингвистӣ; саҳеҳ кардани факторҳои иҷтимоӣ дар инкишофи забон; омӯзиши дифференциацияи иҷтимоии забонҳо ва проблемаи тараққиёти функцияи ҷамъиятии забонҳо мебошад.

Дар шароити давлати сермиллатӣ советӣ дар назди сосиолингвистика вазифаҳои бағоят муҳим ва актуалии амалию назариявӣ меибад. Ин вазифаҳо пеш аз ҳама ба масъалаи ҳолат ва перспективани инкишофи тараққиёти ҷамъияти мо вобаста мебошад: омӯзиши қонуниятҳои инкишофи забонҳои халқҳои СССР дар давраи сохтмони ҷамъияти коммунистӣ, муносибати функцияи ҷамъиятии забони русӣ ва забонҳои дигар дар республикаҳо ва вилоятҳои миллӣ, қор қарда баромадани проблемаи забони байналмиллӣи халқҳои СССР, тадқиқи намудҳои дузабонӣ ва бисёрзабонӣ дар СССР, масъалаи забон дар СССР ва аҳамияти ҷаҳонии он, қор қарда баромадани проблемаи лингвистикаи амалӣ (прикладной) доир ба масъалаҳои терминҳо, алфавит, орфография дар аспекти сосиалистӣ ва ғайра аст.

Забоншиносии советӣ ин масъалаҳоро фақат дар асоси назарияи марксистӣ-ленинӣ доир ба инкишофи ҷамъият қал қарда метавонад.

ЗАБОН ВА ТАЪРИХ

Доир ба алоқани наздиқи забону таърихи халқ олимони фикрҳои гуногун баён қардаанд. Ба ақидани яке аз асосгузори забоншиносии муқовисавӣ-таърихӣ Расмус Раск, ягон восита ба ҳисли забон ба мо дар борани пайдоиши халқ ва муносибати ҳешгарии он бо халқҳои дигар маълумот дода наметавонад. Ба гуфтаи Яқоб Гримм, аз тамоми қашфиётҳои, қи инсоният ба даст

овардаасту ниғаҳдорӣ мекунад аз насл ба насл мегузаронад, забон бузургтарин, бошарафтарин ва доротарин ба шумор ме-
равад, зеро он ба тамоми соҳибонаш як хел дастрас буда, мис-
ли боду ҳаво бе забон зиндагӣ қардани онҳо — ҷамъият имкон-
нопазир мебошад. Аз ин рӯ, забони мо таърихи мо ҳам мебо-
шад,— мегӯяд Гримм.

Бояд қайд кард, ки ҳамаи олимони ин масъаларо як хел ҳал
нақардаанд. Онҳо вобаста ба ҷараёни лингвистии худ ба ин
масъала наздик шудаанд. Масалан, Август Шлейхер ду давран
забонро — инкишоф ва таназзул, қайд намояд, ҷавонграмматик-
ҳо диққати асосиро ба тадқиқи таърихи забон ҷалб менамоянд,
вале онро чун ҳодисаи индивидуали-психологӣ шуморида, аз
ҷамъият ҷудо мекарданд. Вале ҷараёни социологӣ дар забонши-
носӣ ҷиҳати иҷтимоии онро қайд мекунад.

Забоншиносии советӣ алоқан зичи забону таърихи халқро
қайд менамояд. Онҳо ба таърихи забон чун ҳодисаи ҷамъиятӣ
диққат додаанд.

Тағйирёбандагӣ ва динамизми системаи забон яке аз сифат-
ҳои доимӣ ва асосии забон аст. Гуногунии забонҳо, категория
ва ҳодисаҳои забонӣ натиҷаи ҳамин динамизми забон мебошад.
Дар натиҷаи дарк намудани табиати забон ҷӣ андоза ба забон
таъсир расонидани вақт, шакл ва намудҳои тағйироти забонӣ,
сабаб ва натиҷаҳои ин тағйирот маълум мегардад. Универса-
лии тағйироти таърихӣ ва динамизми забон он маъно надорад,
ки дар забон ҷизи доимӣ вучуд надорад. Дар ҳар як забон ус-
туворию тағйирёбандагӣ, оромияи инкишофёбии дар ягонагӣ
мушоҳида мешавад.

Забон вобаста ба ҷамъият инкишоф меёбад ва таракки ме-
кунад, тағйирот ва инкишофи ҷамъиятро дар худ нишон ме-
намояд. Аз ин рӯ, ҳар як забон ду ҳолат дорад: яке ҳолати хо-
зиран он ва дигаре ҳолати пешина, қадиман он. Ҳолати хозиран
забонро синхрония меноманд, ҳолати қадиман онро диахрония
мегӯянд. Синхрония калимаи юнонӣ буда, аз ду ҷузъ суи (хам-
роҳ, якҷоя) ва хронос (вақт, замон) таркиб ёфтааст. Диахрония
низ калимаи юнонӣ буда, аз диа (ба воситаи) ва хронос (вақт,
замон) таркиб ёфтааст.

Дар ду ҳолат омӯхтани забонро Ф. де Соссюр пешниҳод кар-
да, забоншиносиро ба лингвистикаи синхронӣ ва лингвистикаи
диахронӣ ҷудо намуда буд. Баъзе забоншиносон бо ҳам ҳеҷ
гуна муносибат надоштани синхрония ва диахронияро қайд ме-
кунанд.

Забоншиносии советӣ алоқан зичи синхрония ва диахронияро
нишон дода, ба ҳам вобаста будани онҳоро нишон медиҳад. Бо
вучуди ин забоншиносии советӣ ду аспекти тадқиқотӣ будани
синхронияю диахронияро таъкид мекунад.

Материализми диалектикӣ таълим медиҳад, ки ҳамаи воқе-
аву ҳодисаҳо, аз ҷумла ҳодисаҳои забонӣ, бояд дар алоқамандӣ
ва инкишофу тараккиёт омӯхта шаванд. Дар тақсими Соссюр

ҳамин ҷиз риоя карда намешавад, яъне вай ҳолати ҳозираи забон (синхронияро) дар алоқамандии воҳидҳои системаи забон омӯхта, тараккиётро ба эътибор намегирад, вале ҳолати пешини (диахронии) забонро дар тараккиёт мебинаду алоқамандиро ба эътибор намегирад.

Забоншиносии советӣ таъкид мекунад, ки дар вақти омӯختани ҳам ҳолати синхронӣ ва ҳам ҳолати диахронии забон алоқамандиву инкишофро бояд ба эътибор гирифт.

Агар забонро дар ҳолати тасвирӣ (синхронӣ) гирем, хоҳ ҳолати ҳозираи он ва хоҳ ягон давраи таърихи онро, устувории динамикии онро мушоҳида мекунем, ки дар он омехтагии ҳозираву гузашта ба назар мерасад ва ин табиати иҷтимоии забонро нишон медиҳад. Забон ба ҷамъият чун воситаи алоқа, чун воситаи мубодилаи афкор, чун воситаи ифодаи фикр хизмат мекунад, аз ин рӯ, вай ҳамеша дар инкишофу тағйирот мебошад. Дар забон вариантҳои гуногун вучуд дорад, як намуди он синонимҳо мебошад ва худ ҳамин синонимҳо нишондиҳандаи инкишофи забон аст.

Процесси тағйирот ва вариант ба нутқ вобаста мебошад, зеро инро пеш аз ҳама дар нутқ мушоҳида мекунем.

Тартиб додани алфавит, тағйирот ва дигаргунӣ дар орфография, қондаҳои транскрипцияву транслитерация, тарҷимаи мошинӣ, тартиб додани грамматикаҳои нормативии тасвирӣ бештар ба ҳолати синхронии забон тааллуқ дорад.

Дар ин ҷо он ҳолати забон тағйирот дар шакли вариантҳои воситаҳои забонӣ ба амал меояд, вале дар даврҳои гуногуни ин ҷо он забон воситаҳои забонӣ дигар мешавад, структура ва норми забон ба тағйирот дучор мешавад. Масалан, агар дар давраи қадим ва миёнаи забони тоҷикӣ ҷинсияту падеж барин категорияҳои грамматикӣ мавҷуд бошанд, дар давраи нав онҳо барҳам мехӯранд ва баробари он воситаҳои ифодакунандаҳои он ҳам тағйир меёбад.

Ҳамин тариқ, аломати системаҳои забон на танҳо ба ҳолати ҳозираи забон тааллуқ дорад, балки ба ҳолати пешини низ хос мебошад. Ба мисли ҳамин тараккиёт на танҳо ба ҳолати диахронии забон, балки ба ҳолати ҳозираи он ҳам тааллуқ дорад.

ТАЪРИХИ ЗАБОН ҲАМЧУН ТАЪРИХИ ХАЛҚ

Масъалаи муносибати таърихи забону таърихи халқ, таърихи забону фаъолияти одамон на танҳо масъалаи лингвистӣ, балки фалсафӣ ҳам мебошад. Философи немис Гегель таъриху инсонро ба ҳам муқобил гузошта таъкид карда буд, ки қувваи пешбарандаи процесси таърихӣ худ **Таърих** мебошад, на инсон. Инсон олоғи ӯ ки яроқи таърих аст. Ба фикри ӯ, ақл (хирад) ҳукмронии ҳастӣ мебошад.

Маркс ва Энгелс ба муқобили ин ақидаи идеалистии Гегель баромада таъкид мекунад, ки субъекти таърих инсон аст, на таърих. Одамон таърихро ба вучуд меоранд, барои он мубориза мебаранд.

Дар забоншиносӣ ин проблема вобаста ба мавзӯи шаклҳои мавҷудияти забонҳо ва сабабҳои инкишофи таърихии онҳо тадқиқ карда мешавад. Доир ба ин масъала фикри ягона нест. Баъзеҳо алоқани байни таърихи забон ва таърихи соҳибони онро якгарафа мефаҳманд. Ба ақидаи як гурӯҳ, аз ҷумла академик Марр Н. Я., таърихи ҷамъият ва инкишофи иҷтимоии он, яъне тараққиёти иқтисодӣ, маданӣ ва сиёсӣ сабаби асосии инкишофи забон мебошад.

Баъзеҳо забонро «ҷаҳони сеюм», ҷаҳоне, ки забонро идора мекунад, мефаҳманд. Гурӯҳи сеюм таъкид мекунад, ки забон ҳудаш мустақилона тараққӣ мекунад, алоқани таърихи забону ҷамъият, калимаю чизро ба алоқани лингвистӣ вобаста намекунад, балки онро ба мисли Соссюр ба лингвистикани берунӣ дохил мекунад. Дар асл бошад, алоқани забону ҷамъият, забону инсон хеле мураккаб буда, ба масъалаҳои асосии лингвистика дохил мешавад. Алоқани забону ҷамъият ҳамчун проблемаи таърихӣ таърири забонро ба одамон ва ҷамъиятро ба забон нишон медиҳад. Сабабҳои асосии тағйироти забонӣ вобаста ба таърихи ҷамъият аз инҳо иборат аст:

- а) Тағйироти ҳайзати соҳибони забон ва алоқани халқҳо,
- б) Паҳншавии маорифу маданият,
- в) Прогресси материалӣ ва иҷтимоии ҷамъият.

Алоқамандии забонҳо. Нишон додан ва муайян кардани муносибати забонҳо ба якдигар ва намудҳои ин гуна муносибат ниҳоят муҳим мебошад. Маълум аст, ки халқҳо аз аввали пайдоиши худ сар карда ба ҳамдигар муносибат доранд. Чуни алоқаро дар тамоми давраҳои тараққиёти ҷамъияти инсон мушоҳида кардан мумкин аст. Алоқани байни халқҳо ба забонашон низ таъсир мерасонад. Албатта, ин таъсир як хел намешавад. Масалан, таъсире, ки ду халқ дар давоми ҳазорсолаҳо дар ҳамсоягӣ зиндагӣ мекунад, аз таъсири ба халқи мағлуб мерасонидагӣ халқи ғолиб фарқ мекунад. Ӯ ки ягон халқ дар ин ё он давраи тараққиёти худ хеле пеш меравад. Ин пешравиро дар адабиёт, санъат, маданият ва илму дониш мушоҳида намудан мумкин аст. Дар натиҷа дар забони ин халқ як гурӯҳ мафҳумҳо — калимаҳо ба амал меоянд, ки халқҳои дигар надоранд. Халқҳои дигар маҷбур мешаванд, ки аксар ин мафҳумҳоро бо калимаҳои ифода мекардаганаҳ иқтибос кунанд. Дар ин ҳол ҳам аз як забон ба забони дигар калима мегузарад, вале он аз навҳои дигари таъсири забонҳо ба ҳамдигар фарқ мекунад.

Ба ҳамдигар таъсир расонидани забонҳо яке аз омилҳои муҳимтарини инкишофи таърихии забонҳо мебошад. Ба ин масъала забоншиносон Гумбольдт, Шлейхер, Шухардт, Бодуэн де Куртенэ ва Марр диққати калон дода, фикру ақидаҳои худро баён

намудаанд. Забоншиносони ҳозира низ ба ин масъалаи муҳим аҳамияти махсус медиҳанд. Баҳамтаъсиррасонии забонҳо процесси мураккаб буда, якчанд навъ мешавад.

Иқтибос. Иқтибос яке аз роҳҳои асосии бой гардидани таркиби луғавӣ буда, бештар ба лексика таъсир мерасонад. Калимаҳои қабулшуда пурра ба қонуни қоидаҳои забони нав иттиҳ мекунанд, бо аффиксҳо ва ё решаҳои дигар калима месозанд, ки иро дар забони иқтибосшуда дучор намекунем. Ҳангоми иқтибос маънои лексикӣ калима, ҷиҳати овозӣ ва ё хусусияти морфологӣ калима таъсир ёфтаниш мумкин аст.

Калимаҳои иқтибосӣ бо роҳи иртиботӣ (контракти) ва ғайри-иртиботӣ дохил мешаванд. Бо роҳи иртиботӣ дохил шудани калимаҳо зиёдтар дучор мешавад. Калимаҳои арабӣ ва қисман туркӣ-ӯзбекиро дар забони тоҷикӣ мисол гирифтаи мумкин аст. Ё ки дар забони румынӣ 22% калимаҳои славянӣ дида мешавад. Дар англисӣ бошад, калимаҳои зиёди франсузӣю лотинӣ мушоҳида мешавад. Иро дар забоншиносӣ суперстрат мегӯянд. Бо роҳи ғайрииртиботӣ одатан истилоҳҳо-терминҳо қабул мешаванд ва аксар бевосита не, балки ба воситаи забони дигар.

Калимаҳо аз забонҳои дигар бо ду роҳ — зӯран ва ихтиёрӣ, иқтибос қарда мешаванд. Калимаҳо ҳамон вақт аз як забон ба забони дигар зӯран иқтибос мешаванд, ки як халқ ба халқи дигар ҳучум қарда, иро ба иттиҳи худ мебарорад ва солҳои сол ҳукмронӣ мекунад. Дар ин ҳолат халқи мағлуб қамнуфуз ва ё таърихи дуру дароз надошта бошад ва ё соҳиби хату алифбо ва маданияти баланд набошад, ба он зӯрӣ тоб наоварда ба халқи ғолиб ассимиляция мегардад ва забони халқи мағлуб аз байн меравад. Дар ҳолати дуюм, яъне халқи қадима ва тараққиқарда будани халқи мағлуб халқи ғолиб зӯран калимаҳои худро ба забони вай мегузаронад ва дар натиҷа таркиби луғавӣ забони халқи мағлуб бой мегардад. Ин гуна калимаҳо пурра ба қонуни қоидаҳои забони халқи мағлуб иттиҳ мекунанд. Калимаҳои иқтибосӣ зарурати ҳаёти дошта бошанд, ба фонди луғавӣ забони халқи мағлуб мебароянд, аз онҳо худӣ мешаванд, дар акси ҳол баробари барҳам хӯрдани ҳукмронии халқи ғолиб калимаҳои иқтибосӣ ҳам аз истеъмол мебароянд. Профессор Аҷарян Р. иро дар мисоли забони арманӣ хеле хуб нишон додааст. Ҳангоми ҳукмронии арабҳо ба забони арманӣ аз арабӣ 702 калима иқтибоси шуда бошад, ҳоло дар забони арманӣ ҳамагӣ 32 калимаи арабӣ дучор мешаваду халос. Ба забони тоҷикӣ аз арабӣ калимаҳои зиёде иқтибоси шуда буд, ҳоло микдори он калимаҳо хеле қам шудааст. Калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои динӣ, тарзу усули ҳукмронӣ ва ё инъикоскунандаи ҳаёти халқи зӯрвар аз истеъмол барномадаанд.

Ба иқтибоси ихтиёрӣ калимаҳои ҷунонӣ ва лотиниро дар забони тоҷикӣ аз қабилӣ грамматика, лексикология, лексикография, фразеология, диалект, иқлим, номус, пиёла, мумиё, теорема, аксиома, геодезия, формула, республика, революция, курс, рек-

тор, доктор, доцент ва ғайра мисол гирифта мумкин аст. Умри ни гуна калимаҳо дароз аст, зеро онҳо мафхумҳоеро ифода мекунанд, ки зарурати ҳаёти доранд. Калимаҳои мазкур бевосита ва ё ба воситаи забони дигар иктибос шуданашон мумкин аст.

Омезиш. Омезиш як навъи таъсири забонҳо ба ҳамдигар мебошад. Ин ҳодиса аз қадим вучуд дорад. Омезиш ҳам дар давран ташаккули забонҳои қабилла, ҳам халқият ва ҳам миллат дучор мешавад. Ҳамиро ҳам бояд қайд кард, ки ҳам забонҳои хеш ва ҳам бегона ба якдигар омезиш ёфта метавонанд. Доир ба ин намуди таъсири забонҳо ба якдигар фикрҳои гуногун мавҷуд аст. Ба ақидаи Марр, ҳангоми омезиши ду забон як забони наве ба амал меояд, ки аз он ду забон ба кулӣ фарқ мекунад. Ғайр аз ин гӯё ин ҳодиса яку якбора, ба таври таркиш рӯй медеда бошад. Ин фикр то Марр ҳам буд. Ойро дар концепсияи лингвистии Август Шлейхер ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Ин фикр дар Шлейхер вобаста ба ақидаи натурбиологӣ ӯ ба амал омадааст. Вай ба қонунҳои табиат тақия намуда ба ин ҳулола омадааст, чунки дар табиат ду намуд растаи ва ё ҳайвон бо ҳам омезиш ёбад, навъи тамоман нав ба амал меояд. Ба фикри Гумбольдт, ҳангоми омезиши ду забон яке аз забонҳо, ки нисбатан фаъол аст, ғалаба мекунад. Ин ақида низ ғалат аст, чунки ҳангоми омезиш ҳамон забон ғалаба мекунад, ки соҳибонаш ғалаба кардаанд. Фикри он, ки омезиш яку якбора ба амал меояд, низ ғалат аст. Омезиши забонҳо низ бо ду роҳ-роҳи осоншта ва зӯрӣ ба амал меояд. Тарзи осонштаи он дар натиҷаи садсолҳо дар ҳамсоиягӣ зиндагӣ кардани ду халқ ба амал меояд. Масалан, забони оҷорӣ бо гурҷӣ, қипчоқӣ бо ўзбекӣ омезиш ёфтааст. Бо роҳи зӯрӣ ба амал омадани омезиш низ мушоҳида мешавад. Баъзан як халқ халқи дигарро ба худ тобеъ намуда, забонашро ҳам ба он бор мекунад ва дар натиҷаи хеле дуру дароз дар ихтоси он будани забони мағлуб аз байн меравад, вале ба забони ғолиб калимаҳои зиёди худро медиҳад. Ба ин юнониҳое, ки дар Туркия зиндагӣ мекунанд, ё хоразмиҳое, ки дар ихтоси халқҳои туркзабон буданд, мисол шуда метавонанд. Дар натиҷаи ин омезиш забони юнонӣ ва хоразмӣ аз байн рафтааст. Иро с у б с т р а т м е н о м а н д.

Таъсири тарафайн. Навъи сеюми таъсири забонҳо ба ҳамдигар таъсири дутарафа меноманд. Ин намуд низ дар тамоми даврҳои тараққиати забонҳо мушоҳида мешавад. Ин навъи таъсири забонҳо ба ҳамдигар дар натиҷаи дар ҳамсоиягӣ зиндагӣ кардани халқҳо ба амал меояд. Ин намуд ба хешу бегона будани забонҳо вобастагӣ надорад. Масалан, халқҳои тоҷикӣ ўзбекӣ, арману гурҷӣ ва ё русу украин, ки ҳуфта аввалу дуҷум забонҳои бегона аст, дар натиҷаи чандин асрҳо боз дар ҳамсоиягӣ умр ба сар бурдан бо ҳам муносибатҳои иқтисодӣ, маданӣ ва сиёсӣ доштанд. Байни онҳо ҳатто муносибати ҳешутаборӣ низ ба амал омадааст. Ҳамаи ин ба забони онҳо таъсир нарасонида наметавонист. Албатта, меъёри таъсир як ҳел нест, зе-

ро дараҷаи тараққиёти ин халқҳо дар як поя намебошад. Одатан халқи бештар тараққикарда ва инкишофёфта ба ҳамсояи худ зиёдтар таъсир мерасонад ва дар натиҷа зиёдтар калима ҳам мегузарад.

Дар замони мо таъсири забонҳо ба ҳамдигар боз ҳам пурқувваттар мешавад, хусусан иро дар ҷамъияти социалистӣ бештар мушоҳида мекунем, чунки халқҳои советиро як мақсад, як маром ва як ҷамъият бо ҳам муттаҳид намудааст. Дар ҳалли ин масъалаҳо онҳо ба ҳамдигар ҳамеша кӯмак мекунад, дастӣ ёрӣ дароз менамоянд. Хусусияти ин намуд он аст, ки ҳар ду забон ба ҳам таъсир мерасонанд. Иро дар забоншиносӣ адстрат меноманд.

ЗАБОН ВА МАДАНИЯТ

Масъалаи забону маданият хеле мураккаб буда, олимони онро гуногун шарҳу эзоҳ додаанд, чунки ҳуди маданиятро ҳар хел мефаҳманд. Олими америкой Боас Ф. маҷмӯи тамоми ҳаёти ғайрибиологии инсонро маданият мешуморад. Психологи советӣ Леонтьев А. П. фаъолияти иҷтимоии одамонро маданият медонад.

Илми марксистӣ доир ба ҷамъият маданиятро ба маданияти моддӣ ва маънавӣ ҷудо мекунад. Маданияти моддӣ гуфта тамоми маҳсули моддӣ ва ба назар намоёни меҳнати инсонро гӯянд, ба маданияти маънавӣ истехсол, тақсим ва истеъмоли бонгарии рӯҳӣ (маънавӣ) мебарояд.

Ҳамин тариқ, маданият чун ҳодисаи ҷамъиятӣ ин маҷмӯи бонгарии моддиву маънавиест, ки ҷамъияти муайяни одамон андӯхтааст ва инчунин андӯхта истодааст.

Забоншиносони Америка забонро ҷузъи маданият мешуморанд. Дар забоншиносии советӣ доир ба ин масъала се ақида мушоҳида мешавад. Дар конференцияи соли 1973, ки ба муносибати забону маданияти халқҳои СССР бахшида шуда буд, низ ин фикр баён гардид.

1) Забон шакли ҷузъи маданият нест.

2) Забон ҷузъи маданият аст.

3) Забон шакли ифодани маданият мебошад.

Азбаски маданият чун ҳодисаи ҷамъиятӣ тамоми бонгарии моддиву маънавию дар бар мегирад, забон чун ҳодисаи ҷамъиятӣ яке аз компонентҳои асосии маданият мебошад. Таъсири забон ба тафаккур ин таъсири забон ба маданият мебошад, вале ин таъсири ҳалқунандаву муайянкунанда нест. Бояд қайд кард, ки забон ба тамоми ҷабҳаҳои маданият як хел муносибат надорад. Масалан, муносибати забон ба адабиёти бадеиву санъати тасвирӣ ва рақсу наққошӣ як хел нест. Асари бадеиро бе забон тасаввур кардан мумкин набошад, дар санъати тасвирӣ, рақс ва ё наққошӣ забон роле намебозад. Албатта, ин гуна му-

носибатҳо дутарафа мешаванд, роли адибонро дар инкишофи забони адабӣ ба хотир овардан кифоя аст.

Инкишофи маорифу маданият (махсусан ҷоп намудани китоб) ба мукамал ва пурра гардидани норми забони адабӣ сабаб мешавад. Таърихи забонҳои адабӣ бо таърихи маданият, забони қорғузӣ ва илм саҳт алоқаманд мебошад. Дар тақомул ва ташаккули забони адабӣ роли адабиёти бадеӣ ниҳоят қалон аст. Дар ташаккули миллати рус насли бадеӣ ҷун воситаи инкишофи тараққиёти забони адабӣ хеле қалон аст. Роли таърихи забони адабӣ ҷунон бузург аст, ки ҳатто таърихи забони жанр ва ҷараёнҳои адабӣ, забони адибони ҷудогона, ширин ва драматургҳо ба он вобаста мекунад.

Алоқии забон бо маданият хеле гуногун ва васеъ мебошад. Олимон, нависандагон, ходимони ҷамъиятӣ низ дар инкишофи забони адабӣ хизмати босазо доранд. Тараққиёти забонҳои адабии нав, тартиб додани грамматикаҳои нормативӣ, луғатҳо ва маҷмӯаҳои орфографӣ, фаъолияти маданий-равшаннамоӣ боз ҳам паҳн шудан ва инкишоф ёфтани норми забони адабӣ ва маданияти нутқро талаб менамояд. Махсусан дар вақти ташаккули миллат ба ин масъала диққати ҷиддӣ дода мешавад.

Роли нависандагон дар ташаккул ва мустақкам гардидани норми адабӣ хеле бузург аст. Масалан, Данте ва Боккаччо дар ба норма даровардани забони италиянӣ, Мартин Лютер дар забони немисӣ, Алишер Навоӣ дар ўзбекии қадим, Шота Руставели дар грузинии нав, Ғабдулло Тоқай дар тоторӣ, Пушкин дар забони русӣ, Айнӣ дар забони тоҷикӣ хизмати ниҳоят бузург қардаанд. Ба туфайли ин шахсон бузург забонҳои номбурда ба як норми муайян даромадаанд. Онҳо материалҳои забони бон худро аз худ намуда, аз он ҷойҳоеро интихоб қардаанд, ки ба тамоми соҳибони забон ба мансабу маҳалли истиқоматашон нигоҳ нақарда умумию ягона буданд ва тамоми соҳибони забон навиштаҳои онҳо ба хубӣ мефаҳмиданд. Ғайр аз ин адибони ҳамзамону баъдинаи онҳо ба ин шахсон пайравӣ қарда асарҳо эҷод намудаанд. Бо вучуди ин ба норма даромадани забон ба фаъолияти маданияти тамоми табақаҳои ҷамъиятӣ вобаста мебошад.

Дар инкишофи тараққиёт ва тақмили норми забони адабӣ тараққиёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияти ҷамъиятӣ низ роли қалон мебошад. Таъсири ин факторҳои ҷамъиятӣ ба забон хеле намоён мебошад, ҷунки тараққиёти забон ба инкишофи ҷамъият вобаста аст. Махсусан таърихи забони адабии ҳаттӣ ба тараққиёти умумияти ҷамъиятии одамон, ба ҷиҳати ҷамъиятӣ-сиёсӣ ва хоҷагӣ-иқтисодии ҷамъият саҳт алоқаманд ва вобаста мебошад.

Ба вучуд омадани норми муайяни забон дар халқҳо гуногун мешавад. Ин ба ҷанд ҷиҳат вобаста мебошад. Пеш аз ҳама халқҳо роҳи ягонаи тараққиёт надоранд, ҳат, ки воситаи ба норма даровардани забон мебошад, дар ҳамаи халқҳо дар як вақт ба вучуд наомадааст. Бинобар он норми забон дар халқҳо бо

роҳҳои гуногун ва дар давраҳои гуногун ба амал омада метавонанд. Масалан, пайдоиши забони адабии украинӣ ба ҳаракати милли-озодихоҳии ин халқ бо роҳбарии Богдан Хмельницкий вобаста мебошад, зеро то ин вақт украинҳо дар зери тасарруфи литовҳо ва полякҳо буданд. Умуман шакли нисбатан мукаммали забони адабии украинӣ ба эҷодиёти Т. Г. Шевченко вобаста мебошад. Забони адабии белорусӣ бошад, дар асарҳои Янка Купала ва Якуб Колас (давраи советӣ) намудор гардид.

Забону маданият бо ҳам алоқан зиҷ доранд, вале онҳоро як шуморидан мумкин нест, зеро онҳо аз рӯи вазифаю функция низ аз ҳам фарқ мекунад. Маданият характери синфӣ дорад, ба синфҳо хизмат мекунад, вале забон бошад, ҳодисаи ҷамъиятӣ аст, бинобар ин вай ҷузъи маданият бошад ҳам, бо он як нест. Дар забоншиносии советӣ олимоне (ба мисли Марр) ҳам буданд, ки забонро ба маданият дохил мекарданд. Мувоҳидаи лингвистии соли 1950 дар саҳифаҳои газетани «Правда» шуда гузашта нодуруст будани ин ақидаи нишон дод.

ҚОНУҲОИ ДОХИЛӢ ВА БЕРУНИИ ТАРАҚҚИЁТИ ЗАБОН

Мавҷудияти қонуниятҳои муайяни тараққиёти забон ва сабабҳои берунии ба таърихи забон таъсиррасонанда дар назарияи забоншиносӣ проблемани қонуноҳои инкишофи дохилӣ ва берунии забон ва инчунин проблемани зиддиятро ҷун манбаъ ва асоси таъбироти таърихии забон ба вуҷуд овард.

Дар забоншиносӣ доир ба қонуноҳои тараққиёти дохилӣ ва берунии забон фикрҳои гуногун мавҷуд аст. Намояндагони ҷараёни ҷавонграмматикҳо ба қонуни дохилии тараққиёти забон қонуноҳои фонетика ва аналогияро (шабоҳат) дохил намуда буданд. Баъдтар қонуни дохилии тараққиёти забон гуфта тараққиёти таърихии забони ҷудогона ва ё гурӯҳи забонҳо дар даврани муайян ва дар қабатҳои гуногун забон фаҳмида мешуд.

Қонуни берунии тараққиёти забонро Ф. Бопп ва Август Шлейхер бо қонуноҳои биологиву физикӣ омехта карда буданд, ҷунки забонро организм меномиданд. Тарафдорони ҷараёни психологӣ, ки забонро фаъолияти психикӣ медонистанд, қонуноҳои забонро бо қонуноҳои психология як мешумориданд. Ҳодисаи бо қонуноҳои маънӣ як шуморидани қонуноҳои забон низ ба назар мерасад. Марр Н. Я. вобаста ба болосохт шуморидани забон дар қонуниятҳои забон зоҳир гардидани қонуниятҳои идеологияи иқтисодиро меид.

Ҳам қонуноҳои дохилӣ ва ҳам берунии тараққиёти забон умумӣ ва хусусӣ мешаванд.

Ба қонуноҳои умумӣ он қонуноҳое дохил мешаванд, ки дар аксари забонҳо ва тамоми қабатҳои забон мушоҳида мешаванд. Ба қонуноҳои хусусӣ бошад, он қонуноҳое, ки ба забони ҷудогона ва ё гурӯҳи забонҳои ин ё он қабати забонӣ тааллуқ дорад, дохил мешавад.

Забон аз рӯи қонуни дохилии худ инкишоф меёбад, ки ба он инҳо мебарояд:

1. Ба ҳамаи забонҳои дунё тамоли абстракцияқунонии элементҳои структураи забон ҳос аст. Баробари тараққиёти забон як гурӯҳ калимаҳое, ки маънои конкретӣ доштанд, маънои абстрактӣ пайдо мекунанд, ё ки калимаҳои маънодор ба калимаҳои ёрирасон аз қабилҳои пешояндҳо, пасояндҳо, пайвандакҳо ва инчунин феълҳои ёридиҳанда мегузаранд. Чинсияти грамматикӣ дар забонҳои славянӣ дар аввалҳои пайдоиши худ асоси мантиқии худро дошт, ҳоло бошад, соф категорияи грамматикӣ гардидааст.

2. Майли фарқи қунонидан ва ё ҷудо кардани структураи забонӣ ва функцияҳои он низ ба бисёр забонҳо ҳос аст. Масалан, калимаро аз морфемаи ҷумла фарқи кардан, ҷумлаҳоро ба содаи мураккаб ва ҷумлаҳои мураккабро ба тобеи пайвасти ва пайвандакдору бепайвандак, ё ки ҳиссаҳои номини нутқро ба исм, сифат, шумора ва ҷонишини ҷудо намудан низ ба инкишофи забон таъсир мерасонад.

3. Майли муттаҳид намудани элементҳои забонӣ низ ҷой дорад. Масалан, морфемаҳои якҷоя шуда калима созанд, калимаҳо ба ҳам алоқаманд гардида ибораи ҷумларо ташкил медиҳанд. Ё ки калимаҳои гуногуномаи гуногунсохт ба як гурӯҳ, ба як ҳиссаи нутқи муттаҳид мешаванд. Ҳамин ҳолатро дар муттаҳид шудани забони қабилҳо ва ба вучуд омадани забони ҳақиқӣ ва аз охири ба амал омадани забони миллат ҳам мушоҳида кардан мумкин аст.

4. Бой гардидан ва мураккабшавӣ ба аксари забонҳо ҳос аст. Дар ин ҷо танҳо овозҳои истиқнои шуданиш мумкин аст. Таркиби луғавӣ ҳамеша бой мегардад, қолабҳои нав ба нави калимасоз пайдо мешаванд, структураҳои синтаксисӣ ҳам мукамал ва мураккаб мешаванд. Баъзан акси ин ҳодиса ҳам мушоҳида мешавад, вале ин ниҳоят кам. Масалан, барҳам хӯрдани падежи чинсияти грамматикӣ дар забони тоҷикӣ ба ин мисол шуда метавонад.

5. Дар ҳамаи замонҳо ва давраҳо аз рӯи аналогия таъсир ёфтани калимаҳо ва дигар воҳидҳои забонӣ мушоҳида мешавад. Масалан, калимаҳои прилунитсия ва приоксантисия аз рӯи аналогияи калимаи приземлитсия сохта шудаанд.

6. Ҳаминаро ҳам гуфтаи лозим аст, ки ҳамаи қонуниҳои дохилии тараққиёти забон ба қонуни берунии он алоқаманданд, вале дар асоси материали забонӣ ба амал меоянд.

Пас маълум мешавад, ки қонуниҳои дохилӣ ва берунии тараққиёти забон бо ҳам алоқани наздик доранд, ба якдигар таъсир мерасонанд.

Ба қонуни берунии ва ё сабабҳои берунии тараққиёти забон инҳо дохил мешаванд:

1. Структураи иҷтимоии ҷамъият. Таъсири

структураи иҷтимоии ҷамъият ба забон таъсири калон мерасонад. Ибро дар вақти тағйиротҳои революционӣ ба хубӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Синфҳои ғолиб таъсири худро, хусусан дар соҳаи лексика, зиёд мекунад. Революцияи буржуазии охири асри XVIII Франция ва ӯ Революцияи Қабри Социалистии Октябр дар мамлакатҳои мо ба ин мисол шуда метавонад.

2. Таркиби этникии аҳолии мамлакат. Агар таркиби аҳолии мамлакат гуногун набояд, таъсири калимаҳо ва системаҳои дигар камтар мушоҳида мешавад.

3. Шакли умумияти таърихӣ одамон — қабила, халқият ва ӯ миллат. Дар ҳолати аз як шакл ба дигар шакл гузаштан забон ба тағйироти калон дучор мешавад.

4. Истеҳсолоти техника, олот ва истифодаи он дар табиат. Ҳамаи инҳо ба таркиби луғавӣ семантикаи ибора, терминҳо ва калимасозӣ ва нисбатан номалумтар ба синтаксис таъсир мерасонад.

5. Илм. Тараққиёт ва инкишофи илм, аз худ намудани ҳаёт ба забон, истилоҳҳои он ва ҳатто ба синтаксису семантика таъсир мерасонад.

6. Адабиёти бадеӣ. Таъсири адабиёти бадеӣ ба забон ниҳоят бузург аст ва ибро ҳама эътироф мекунад. Бесабаб нест, ки нависандагони бузург асосгузори забони адабӣ ҳам шуморида мешаванд. Ба ин А. С. Пушкин ва С. Айниро мисол гирифта мумкин аст.

7. Давлат ва махсусан идораҳои он аз қабили мактаб, суд ва ғайра дар инкишофи забон низ ҳисса мегуздоранд.

8. Идеология ва махсусан дин. Таъсири дин дар бисёр калимаҳои забонҳои хитой, японӣ, бенгалӣ ва ҳиндӣ калон аст. Дар семантикаи бисёр калимаҳо таъсири дин дида мешавад.

9. Иртибот, яъне робитаи халқҳо. Ин таъсир низ дар инкишофи забон роли муҳим мебозад.

10. Фаъолияти шуур ва тафаккури одамон, ҷамъият. Чӣ андоза таъсир доштани инҳо ба ҳама маълум аст. К. Маркс забонро ҳақиқат ва ӯ амалияи шуур номида буд. Ғайр аз ин тамоми сабабҳои берунии номбурда низ ба вуситан шуур ва тафаккури одамон ба забон таъсир мерасонад.

Сабаби инкишофи забон дар динамизми худӣ он ҳамчун вуситан муҳимтарини муносибат, дар ҷустуҷӯи роҳи шаклҳои нав ба нав барои ифодаи фикр ниҳон аст.

Азбаски забон ҳамчун структураи забонӣ, нормани забонӣ ва фаъолияти нутқи вучуд дорад, сабаби тағйири забонро дар зиддият ва ба ҳам таъсиррасонии забону норма ва нормаи фаъолияти нутқи ҷустуҷӯӣ кардан лозим аст. Азбаски нормани забон ҳодисаи иҷтимоиву фаъолияти нутқи бо фаъолияти дарккунии гуяндагон алоқаи зич дорад, сабаби тағйири забонро инчунин дар алоқаи байни забону ҷамъият ва забону фаъолияти дарккунии одамон ҷустаи лозим меояд.

в) баён кардан (тасвир).

Дар процесси эҷоди илмӣ масъалагузорӣ ва пешниҳоди фарзияҳо ниҳоят муҳим буда, бояд асосҳои назариявӣ амалӣ дошта бошад. Воситаи умумилармаи тадқиқот мушоҳида, таҷриба (эксперимент) ва намунасосӣ (моделирование) мебошад.

Мушоҳида. Мушоҳида яке аз воситаҳои маъмул ва табиӣ тадқиқоти илмӣ мебошад. Ҳар як тадқиқотчи ин ё он ҳодисаи забонро муоина мекунад ва ҷизҳои лозимаро ба қайд мегирад.

Қонуни ва техникаи аз матн ва ё нутқ ин ё он факти забонро ҷудо намуда, ба мавзӯи омӯзиш дохил намуданро мушоҳидаи лингвистӣ мегӯянд. Қонуни муоина талаб мекунад, ки предмет мушоҳида аниқ карда шавад, аломатҳои он нишон дода шавад. Натиҷаи мушоҳида бо формулаҳо, схемаҳо, ҷадвалҳо ва ё ҳатто ба қайд гирифта мешавад. Мушоҳидакунанда бояд дониши хуб дошта бошад, ба вай ҳисси забонӣ ҳос бошад. Нависанда ва ё ӯянда забонро барои он истифода мебарад, ки ба воситаи он фикр баён мекунад, тадқиқотчи бошад, аз матн ва ё нутқ он ҷойҳоеро мегирад, ки барои мушоҳида зарур аст. Мушоҳида ҳамон вақт натиҷаи хуб медиҳад, ки мушоҳидачи дар хусуси ҳодисаи мушоҳида мекардаганаш маълумоти пурра дошта бошад.

Мушоҳида қисми таркибии ҳама гуна фаъолияти илмӣ буда, вай ҷузъи зарурӣ ҳар як методи лингвистӣ мебошад. Ҷиҳати хуби мушоҳида он аст, ки вай ин ё он ҳодисаи забонро дар шакли табиқаш бо ёри органҳои ҳиссиёт ва ё мағзи сар ба қайд мегирад ва бо ин аз таҷриба фарқ мекунад.

Таҷриба (эксперимент). Таҷриба ин озмонши илмӣ аст, ки ба воситаи он ҳодисаи омӯхташавандаи забонӣ ҳар дафъа дар шароити муайян ба ҳисоб гирифта мешавад. Эксперимент яке аз воситаҳои дарккунӣ дар илми ҳозира мебошад ва намудҳои зерин дорад: лабораторӣ, иҷтимоӣ ва фикрӣ.

Таҷрибаи лабораторӣ, бештар ва асосан ба илмҳои табиӣ ҳос буда, ба қисмати фонетика ва тарҷумани мошини лингвистика низ тааллуқ дорад. Мутаваҷҷиба, таъмини техникаи ва қорҳои лингвистии автоматикунандашуда ҳоло ба дараҷаи бояду шояд ба роҳ монда нашудааст. Бинобар он ҳоло ҳам таҷрибаи маъмули лингвистӣ бо картатекаҳо гузаронида мешавад. Иро ҳам дар муайян намудани баъзе ҳодисаҳои фонетикӣ ва ҳам дар тарҷумани мошини мушоҳида мекунем.

Картотекаҳои зиёди аз рӯи мақсад ба система даровардашудаи картатекаи лингвистиро ташкил медиҳанд ва онҳоро дастгоҳи маълумтарини лингвистӣ гуфтан мумкин аст. Материали забонӣ, ки аз луғатҳо ва ё маълумотномаҳои грамматикӣ навишта шудаанд ба хотири мошина дохил карда шудаанд, баъзан таҷрибаи лингвистӣ номидани мешавад.

Таҷрибаи иҷтимоӣ озмонши илмӣ дар фаъолияти ҷамъияти буда, барои саҳеҳ ва муайян намудани ин ё он гипотеза

теза дар шаронти муайян гузаронида мешавад. Намудҳои асосии ин таҷриба иқтисодӣ (асосан истехсоли), педагогӣ, иҷтимоӣ-психологӣ, ҳуқуқӣ ва социологӣ мешавад. Лингвистика дар таҷрибаи педагогӣ ва социологӣ иштирок карда метавонад. Баробари тараққиёти ҷамъият роли таҷрибаи лингвистикани иҷтимоӣ васеъ мешавад. Маркс ва Энгельс табиати иҷтимоии забонро қайд карда, таъкид карда буданд, ки вақташ мерасад одамон ба забон пурра назорат мекунад.

Таҷрибаи фикрӣ озмоиши илмӣ аст, ки объектро ба воситаи қолабҳои идеалӣ тадқиқ мекунад. Ин бештар бо роҳи абстраксияи мантиқӣ ва тафаккури дедуктивӣ гузаронида мешавад.

Намунаҳои лингвистӣ (лингвистическое моделирование). Ин метод ба мисли методи тадқиқоти таҷрибаӣ ва назарияӣ дар забоншиносӣ хеле барвақт маълум буд, вале вазифа ва тарзу усули он саҳеҳ ва конкрет набуд.

Дар забоншиносӣ модель-назария ва модель-идея мушоҳида мешавад ва ин ба назарияи забон тааллуқ дорад ва шакли ифодаи он мебошад. Модель-метод ва тарзу тариқи тадқиқот бо роҳи индуктивӣ дедуктивӣ ҳосил карда мешавад, яъне дар ҳар ду ҳолат ҳам тадқиқот бо ҳулосабарорӣ саруқор дорад. Ба тарзи абстраксиякуӣ ҳам ҳулоса баровардан мумкин аст.

Ҳаминро бояд қайд кард, ки агар натиҷаҳои бо роҳи мушоҳида, таҷриба ва намунаҳои ба даст даромада шарҳу эзоҳи (интерпретация) ҳудро наёбанд, дарки илмӣ пурра шуморида намешавад ва инчунин аҳамият ва фонданокии ин ё он метод ва ё тарзу усул ҳам номаълум мемонад. Шарҳу эзоҳ гуфта бо қонуни қоидаҳои назарияи мавҷуда муқоиса кардани натиҷаҳои ба даст даровардашударо мегӯянд. Натиҷаҳои назарияи мавҷударо пурра қарданиш мумкин аст, агар натиҷаҳои ва мундариҷаи онҳо ба қолаби назарияи мавҷуда нағунҷад, назарияи нав ба амал оварда мешавад. Албатта, ин гуна кашфиётҳо дар асоси материали фаровони нав ба вучуд омада метавонанд. Пас, интерпретация баҳодихӣ ба дониш мебошад.

МЕТОДҲОИ ЛИНГВИСТӢ

Ҷи тавре ки қайд шуд, ғайр аз методи дарккуӣ ва методҳои умумилмӣ боз методҳои хусусӣ — илмӣ-тадқиқотӣ ва методҳои илмҳои ҷудогона вучуд дорад.

Методи илмӣ-тадқиқотӣ гуфта маҷмӯи роҳу усулҳо ва қонуноҳои омӯзиши ин ё он ҳодиса ва ё ҳодисаҳои меноманд. Ба методи илмӣ-тадқиқотӣ аспекти тадқиқот бо тарзу усулҳои тадқиқотнаш, методикани истифодаи онҳо ва инчунин роҳҳои тасвири натиҷаи ба даст дароварда дохил мешавад. Пас соҳт ва ё структураи методи тадқиқотиро ба ҳам алоқамандии аспект, тарзу усул (приём), методикани тадқиқот ва роҳҳои тасвири он

муайян мекунад. Вале дар забоншиносӣ бисёр вақт танҳо яке аз ин компонентҳои методи тадқиқотӣ ба назар гирифта мешавад, ҳол он ки истилоҳи метод барои ифода намудани чор мафҳум — аспект, тарзу усул (приём), методика ва роҳҳои тасвир ба қор бурда мешавад.

Метод ва аспекти тадқиқот. Аспекти тадқиқот воситаи дарккунии воқеият мебошад ва аз он баъзе ҳодисаҳо, объектҳо ва ё тарафҳои барои тадқиқ ва омӯзиши махсус ҷудо мекунад. Аспекти тадқиқот аз рӯи таъиноти худ ва моҳияти лингвистиаш фарқ мекунад. Дар байни аспектҳо ё ки методҳои лингвистӣ пеш аз ҳама аз онҳо худӣ ва иқтибосиро ҷудо кардан лозим. Методи ҳосил лингвистӣ гуфта метавонад муқоисавӣ-таърихро меноманд. Ин метод дар натиҷаи маълум гардидани ҳешигарии забонҳо ба амал омад, зеро омӯзиши он системаи муайяни тарзу усулҳои тадқиқотро талаб мекунад. Илова бар ин ҳангоми аз ҷиҳати муқоисавӣ-таърихӣ шарҳу эзоҳ додани овозҳои морфемаҳо таҳлили махсуси лингвистиро талаб мекард.

Метод ва ё аспекти иқтибосии лингвистӣ ин методи статистикӣ ва мантиқӣ-математикӣ мебошад. Ин методҳо барои аниқ намудани методикаи таҳлили лингвистӣ қабул намудаанд.

Аспекти тадқиқотро чун методи (роҳҳои) дарккунии баъзан, аз як тараф, бо методи дарккунии ва аз тарафи дигар, бо усулҳои тадқиқот ва инчунин бо вазифаҳои тадқиқот ва ё нуқтаи назари тадқиқот омехта мекунад: методи структурӣ-семантикӣ, методи мантиқӣ-грамматикӣ, методи шаклӣ ва ғайра. Дар ин ҳолат истилоҳи «метод» маънии аспекти тадқиқотро дорад.

Метод чун тарзу усули тадқиқот. Усул ва тарзи тадқиқотро ҳам, яъне маҷмӯи қондаҳои тадқиқотро, ки чун методикан таҳлил ба шакл даромадааст, метод меноманд. Ин гуна тарзу усулҳои методи асосии лингвистиро ба вучуд намеоварад, зеро онҳо ҷузъи ин ё он методи асосӣ мебошанду ҳалос. Масалан, усули ё ки тарзи табдил (трансформация) дар вақти омӯзиши синхронӣ диасинхронӣ забон, дар тадқиқи норма ва системаи забон, забон ва ғайраҳои нутқ ва ё тасвири муқаррарӣ ва мантиқӣ-математикӣ ба қор бурда мешавад. Пас методи трансформаторӣ вучуд надорад, вай тарзу усули методҳои дигар мебошад.

Дар забоншиносӣ истилоҳи «метод» ба ду маънӣ — ҳам метод ва ҳам усул ва ё тарзи тадқиқот фаҳмида мешавад. Маҷмӯи тарзу усулҳои илмӣ-тадқиқотии бо аспекти тадқиқотӣ муттаҳид гардидаро метод меноманд. Ба ин маънӣ дар хусуси методҳои тадқиқотии муқоисавӣ-таърихӣ, муқоисавӣ, структурӣ-математикӣ сухан рондан мумкин аст. Вале баъзан маҷмӯи қондаҳо ва ё таъриқи ин ё он тарзу усулро низ метод меноманд, ки вай метод набуда, тарзу усули истифодаи ин ё он метод мебошад. Масалан, тарзу усули истифодаи методи муқоисавӣ-таърихӣ ва ғайра.

Методикаи тадқиқот. Методика ба мафҳуми дуҷуми истилоҳи «метод» (чун тарзу усул) синоним шуда метавонад.

Вале ин калима «методика» бештар ҳамчун тартиби истифодаи ин ё он метод ба қор бурда мешавад, чунки ҳуди як метод бо тартибҳои гуногун истифода шуданиш мумкин аст. Фарқи методикаи тадқиқот ба бисёр сабабҳо вобаста мебошад: аз аспекти тадқиқот, аз ҷиҳатҳои гуногуни маантиқиву умумилмӣ (масалан, индуктиву дедуктивӣ), аз ҳуди тартиб ва техникаи тадқиқот, аз воситаҳои тасвир ва ғайра.

Методикаи илмӣ ҳаман зинаҳои тадқиқот — мушоҳида, ҷамъоварии материал, воситаҳои тасвир, муайян кардани тарзу усулҳои таҳлил, характери интерпретация ва аспекти тадқиқотро дар бар мегирад. Донишмандони методикани тадқиқоти илмӣ барои ҳар як мутахассис шарт ва зарур аст. Материал дошта бошедун методро ҳам донедун методикаи қорқарди онро надонед, ҷизи дилхоҳ ба даст оварда намешавад.

Методикаи тадқиқот ва роҳҳои тасвир. Роҳҳои тасвири натиҷаҳои ба даст даромада ва исботи он бо методикаи тадқиқот бевосита алоқаманд аст. Роҳҳои тасвир методи тадқиқот набуда, танҳо шакли берунии ин ё он тарзу усул ва методикаи таҳлил аст.

Роҳҳои тасвир аз рӯи характери тасвир ба шакли ғайришаклӣ ва аз рӯи воситаҳои тасвир даҳанакию (шифоҳию) ғайридаҳанаки мешавад.

Дар омӯзиши ин ё он ҳодисаи забонӣ шакли асли ва ягонан он муайян карда шавад, онро роҳи баёнӣ шаклӣ меҷӯянд. Аз шакли асли боз шаклҳои дигару мазмунҳои дигар ба вуҷуд овардан мумкин аст. Масалан, аз ҷашм, қор, ҳона, ақл, ҳон шаклҳои ҷашма, ҷашмӣ, ҷашмақ, ҷашмноқ, бечашм; қорқар, қорӣ, қорзор, қорам, бекор; ҳонағӣ, ҳонадор, ҳонача, бехона, ҳамҳона; ақлноқ, ақлақ, беақл, боақл, қамақл; ҳонам, ҳонӣ, ҳонад, ҳонем, ҳонед, ҳонанд, ҳониш ва ғайра.

Дар забоншиносӣ аз роҳҳои тасвири ғайришаклӣ низ истифода мебаранд. Тадқиқотчи мате­риали заруриро гирд оварда дар асоси он ҳулосаҳои худро баён мекунад. Масалан, гиребон, дехқон, шӯрбо, зимистон... Ин калимаҳо дар асл сохтаю мураккаб бошанд ҳам, дар айни замон содда шуморида мешаванд, чунки ба морфемаҳо ҷудо намешаванд. Барои исботи ин ба эти­мология муроҷиат қардан лозим меояд.

Дар омӯзиши роҳҳои тасвири даҳанаки аз калимаю тер­минҳои муқаррарӣ истифода бурда, ифодаи аниқи он дода мешавад.

Дар омӯзиши роҳҳои тасвири ғайридаҳанаки ба ҷои кали­маву терминҳои формулаҳои ҳарфӣ, рамзҳо, таблицаву схема­хоро истифода мебаранд. Масалан, калимаҳои забоншиносӣ, мубтадо, ҷумла, хабар, ҷумлаи мураккаб аломатҳои ихтисори ин калимаҳо ба таври **з, м, ҷ, х, ҷм** дода мешавад. Ҳамин тариқ, роҳҳои тасвир низ методи махсуси тадқиқот набуда, метод ва тарзу усулҳои мавҷударо маънидод мекунад ва ба онҳо ин ё он шакли беруяи медиҳад.

Таснифи методҳои асосии лингвистика. Яке аз проблемаҳои методологияи лингвистӣ таснифи метод ва тарзу усулҳои (приём) лингвистӣ, қор қарда баромадани методикаи таҳлилҳои лингвистӣ ва иҷунини масъалаҳои таҷқиқи тарзу усулҳои лингвистӣ ва методҳои муштарақвазифа мебошад.

Азбаски вазифаи асосии забоншиносӣ омӯзиши забонҳои қонкретист, таснифи методҳои лингвистӣ ҳам вобаста ба объекти омӯзиш муайян қарда мешавад.

Забоншиносӣ низ ба мисли илмҳои дигар маҷмӯи илмҳои лингвистиро дар бар мегирад, ки ҷиҳатҳои гуногуни система ва нормани забон ва иҷунини илқишофу вазифадорни онҳоро таҷқиқ меқунад.

Қушиши олимоне, ки барои таҷқиқоти лингвистӣ методи ягона (универсали) сохтани буданд, ба мисли олимоне, ки методи философия, аниқтараш методи диалектикаи материалистиро методи махсуси лингвистӣ медонистанд, натиҷа надод. Методологияи лингвистӣ гуфта маҷмӯи аспектҳо ва методҳои илқи-таҷқиқоти менаманд, ки мумкин аст қонуну қондаҳои умумӣ дошта бошад ва ё бо методикаи таҷқиқот ва роҳҳои тасвир фарқ қунад.

Тарзу усул ва методҳои лингвистиро вобаста ба мактабҳо ва ё ҷиҳатҳои гуногуни забон тасниф қардан мумкин аст. Ҳаман воқидҳои забон бо як тарзу усул ва ё роҳ таҷқиқ қарда намешаванд. Дар таҷқиқи овозҳои забон аз аппаратҳои махсус ва ё аз приёмҳои оппозиционниву мавқеъгӣ истифода баранд, дар омӯзиши синтаксис аз приёмҳои гуногуни синтаксисӣ ба мисли маңтиқӣ-грамматикӣ, таҷзияи актуалӣ, трансформаторӣ ва ғайра истифода мебаранд.

Ба методҳои асосии лингвистӣ методҳои тасвирӣ, муқонсави ва нормативи-услубӣ дохил мешаванд. Ин методҳо вобаста ба ҷараёнҳои забоншиносӣ, вобаста ба қисматҳои забоншиносӣ бо тарзу роҳҳои гуногун, иҷунин бо методикаи приёмҳои гуногун истифода мешаванд.

Ҳар яке аз ин методҳо функцияву вазифаҳои худро доранд ва тарзу тариқи истифода ва қор фармудани онҳо ҳам як ҳел нест.

МЕТОДИ ТАСВИРӢ

Ин метод яке аз қўҳнатариин ва баробари он ҳозиразамони лингвистӣ мебошад. Грамматикаҳои қадимани Ҳитой, Ҳиндӣ ва юнонӣ дар асоси ҳамин метод навишта шуда буданд. Забонҳои ҳозира ҳам аз ин метод васеъ истифода мебаранд. Системани усул ва ё тарзҳои таҷқиқоте, ки ин ва ё он қодисани ҳозираи забонро муайян меқунад, методи тасвирӣ менаманд. Ин метод дар омӯзиши забон роли бағоят қалон мебозад.

Одатан объекти омӯзиш гуногун ва васеъ мешавад. Вобаста ба мавзӯи таҷқиқ қалима ва ё ҷумлаҳои ҷудоғона аз мати ҷудо

карда мешаванд. Ин қадами якуми тадқиқот аст. Он калима ва ё ҷумлаҳо мувофиқи мавзӯё тасниф карда мешаванд, зеро ҳам калима ва ҳам ҷумларо аз ҷандин ҷиҳат омӯхтан мумкин аст, ки ин қадами дуюми тадқиқот мебошад. Дараҷаи сеюми тадқиқ талаб мекунад, ки материали ҷудо карда шуда таҳлил карда шавад. Ду навъ таҳлил шуданиаш мумкин аст: категориявӣ ва дискретӣ. Дар таҳлили категориявӣ воҳидҳои ҷудошуда ба гурӯҳҳо муттаҳид карда мешаванд. Онҳо бояд дорон як категория бошанд. Масалан, суффиксҳои **-ҷӣ, -гар, -бон, -вар, -гор, -ор** калимаҳои гуногун месозанд, вале ба як гурӯҳ дохил мешаванд, зеро ҳаман онҳо исми шахс месозанд ва бо ҳамин хусусияти худ ба як гурӯҳ мебароянд. Дар таҳлили дискретӣ бошад, баракс воҳиди структурӣ ба гурӯҳ ва гурӯҳҳои майдатарин ҷудо карда мешавад. Масалан, ҷумлаҳои соддаи яктаркиба ба ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншахс, умумишахс, номуайяншахс, бешахс ва унвонӣ ҷудо карда мешаванд ва ҳар як намуд ҷӣ гуна хусусиятҳои ҷудогона дорад ва ҷӣ гуна аломатҳои фарқнок дорад, нишон медиҳанд.

Намудҳои асосии роҳҳои методи тасвири. Методика ва роҳҳои методи тасвири ниҳоят гуногун ва зиддиятнок буда, ифодашавии онҳо низ гуногун аст. Аз ин сабаб на фақат нишон додани роҳҳои гуногуни методи тасвири, балки муқаррар кардани намудҳои он низ муҳим аст. Методҳои таҳлили лингвистӣ дар асосҳои гуногун тасниф карда мешавад: аз рӯи воситаҳои баён методи тасвири ба шакли ғайришаклӣ, математикӣ ғайриматематикӣ ва аз рӯи таносуби байни воҳиди забонӣ воҳиди таҳлил структурӣю математикӣ мешавад. Дар вақти маънидодӣ натиҷаҳои ба даст даромада ин ду намуди тасниф ҳамдигарро мебуранд.

Умуман, ҳаман роҳҳо ва методикан методи тасвириро ба ду намуди асосӣ — шарҳи маънидодӣ дохилӣ ва берунӣ ҷудо кардан мумкин аст.

Шарҳи маънидодӣ берунӣ. Факти забон ҳамчун хосияти системаи забон ва ё хосияти ҳодиса ё предмете, ки бо ин факти забонӣ ифода шудааст, зоҳир шуда метавонад. Тадқиқи вазифаҳои воҳидҳои забон шарҳи маънидодӣ онҳоро ба вучуд меорад. Шарҳи маънидодӣ берунӣ низ воҳидҳои забонро меомӯзад. Шарҳи маънидодӣ берунӣ ба ду намуд ҷудо мешавад:

1. Маънидодӣ воҳидҳои забон аз рӯи муносибати онҳо ба ҳодисаҳои ғайризабонӣ, аз қабали роҳҳои социологӣ, мантиқӣ-психологӣ ва артикуляционӣ-акустикӣ.

2. Маънидодӣ воҳидҳои забон аз рӯи муносибаташон бо воҳидҳои дигари забон. Ин роҳҳо барои қабати тадқиқшаванда берунӣ шуморида мешавад, вале онҳо аз ҳудуди структураи забон намебароянд. Ба ин пеш аз ҳама шарҳи маънидодӣ байнисатҳӣ (межуровный) ва методикан дистрибутивӣ дохил мешаванд, ки хусусиятҳои воҳиди омӯхташавандаро бо ёрии воситаҳои дигар кушода медиҳанд.

Роҳҳои социологӣ. Роҳҳои социологӣ дар ҳолати аз ҷиҳати нормативӣ-услубӣ ва таърихӣ омӯхтани забон хеле қулай бошад ҳам, дар тадқиқи тасвири забон ва махсусан омӯзиши таркиби луғавӣ истифода мебаранд. Роҳи маъмултарин дар омӯзиши социологӣ калима ин усули «калима ва ашъе», усули гурӯҳи тематикӣ, географияи лингвистӣ ва роҳи нормативӣ-услубӣ мебошад.

Роҳи омӯзиши «калима ва ашъе» дар омӯзиш ва тасвири лексикаи забон, тадқиқотҳои энциклопедӣ ва ё луғатҳои тафсири ба қор бурда мешавад. Ҳоло луғатҳои энциклопедӣ бо ҳамин услуб дода мешаванд. Хусусияти ин нави тадқиқ он аст, ки маънои калимаи вобаста ба ашъе ва мафҳум, ки калима оид ба ифода кардааст, омӯхта мешавад.

Хусусияти омӯзиши тарзи гурӯҳи тематикӣ он аст, ки дар асоси ин ё он нисбияти предметӣ-тематикӣ гурӯҳи калимаҳои интихоб карда шуда, махсус омӯхта мешаванд. Бо ин роҳ аксар лексикаи истикоматӣ ва сохтмони маҳалҳои аҳолинишини, ҳавзу дарёҳо омӯхта мешаванд. Вақтҳои охир лексикаи терминологӣ низ ба ҳамин роҳ омӯхта мешавад. Омӯзиши тарзи географияи лингвистӣ дар соҳаи таркиби луғавӣ аз он иборат аст, ки калимаҳои аз рӯи ҳудуди пахшавиашон ва ё равшан намудани ҳудудҳои диалектӣ забонӣ тадқиқ карда мешаванд. Аз рӯи натиҷаҳои он харитаҳои лексикӣ тартиб дода мешаванд. Натиҷаҳои ба даст даровардашуда аз ҷиҳати таърихӣ ва иқтисодӣ-сиёсӣ шарҳу эзоҳ дода мешаванд.

Роҳи нормативӣ-услубӣ дар тартиб додани луғатҳои тасвири ва характеристикаи услубии калимаҳои ин ё он асар ва ё нависанда ба қор бурда мешавад. Услубҳои нисбатан маъмули мушоҳидашаванда, ки ба характеристикаи иҷтимоӣ ишора мекунад, инҳо аст: китобатӣ, гуфтугӯӣ, халқӣ, маҳаллӣ, жаргон, соҳагӣ, таърихӣ ё ки кӯҳнашуда ва бегона (хориҷии умуминашуда).

Роҳи мантиқӣ-психологӣ. Қонуни ва қондаҳои мантиқ қисмати муҳимтарини роҳҳои ҳама гуна тадқиқот мебошад. Ҷиҳати мантиқиро дар тамоми роҳҳои омӯзиши забон мушоҳида кардан мумкин аст. Ба роҳи мантиқии таҳлили лингвистӣ асоси мантиқии тарзҳои лингвистӣ дохил нашуда, балки чуқур роҳҳои таҳлили лингвистӣ медароянд, ки алоқаи байни маънои вохидҳои забону категорияҳои онро бо вохид ва категорияҳои тафаккур тадқиқ мекунанд.

Дар байни усулҳои мантиқии таҳлили лингвистӣ роҳҳои инвариантӣ-метаязыки (забоне, ки дар бораи мундариҷа ва ифодаи забони дигар маълумот медиҳад) ва вариантӣ-забониро фарқ мекунанд, ки дар таърихи забоншиносӣ онҳоро чуқур роҳҳои мантиқӣ ва психологӣ таҳлили забонӣ ба ҳисоб гирифтаанд.

Роҳҳои мантиқии инвариантӣ-метаязыки таҳлили забон бо роҳи дедуктивии дарқунӣ асос карда шудааст, аз ин рӯ, вохидҳои конкретии забон чуқур амалӣ гардидани қолабҳои абстрактӣ

забон доништа мешавад. Дар ин навъи омӯзиш маъниҳои забонӣ чун ҳодисаи мантиқӣ-мафҳумӣ фаҳмида мешавад, бинобар он предмети тадқиқ на воҳиди ҳуди забон, балки аломатҳои он доништа мешавад. Дар вақти бо ин роҳ омӯхтан аксар воҳидҳои конкретии забонро бо структураи мантиқӣ-тематикӣ мати як мешуморанд. Ин тарзи омӯзиши таҳлили лингвистӣ аз тарафи мантиқшиносони франдуз, аз ҷумла Пор-Роял ба шакл дароварда шуда буд.

Дар усули мантиқии вариантӣ-забонии таҳлил гуногунии воҳидҳои забонӣ ва ҳуди забонҳо ба эътибор гирифта мешавад, бинобар он хосияти умумимантиқии онҳо ҳеле гуногун ва зиддиятноқ намоён мегардад. Аз ин ҷиҳат предмети омӯзиш воҳиди конкретии забон ва вазифаҳои онҳо ва инчунин алоқаи онҳо на танҳо бо шаклҳои мантиқ, балки бо маънӣ ва категорияҳои дигар мебошад. Ин тарзи таҳлил бештар ба типҳои гуногуни маъноӣ забонӣ, категорияи он ва алоқаи он бо мати истифода карда мешавад. Масалан, дар омӯзиши маъноии структураи ҷумла тарзи мантиқӣ-морфологӣ ва актуалӣ-синтагматикӣ таҳлили ҷумла васеъ истифода мешавад.

Усули мантиқӣ-морфологӣ таҳлили ҷумла онро ба асос мегирад, ки ҳелҳои ҷумла бо шаклҳои мантиқии фикр мувофиқат мекунад. Шакли мантиқии фикр асоси субъективӣю предикативӣ ҷумларо нишон медиҳад, ки он бо сараъзоҳои ҷумла — мубтадову хабар аксар мувофиқат мекунад ва бо ёрии аъзоҳои пайрав — ҳол, пурқунада ва муайянкунада пурра мегардад. Беҳуда нест, ки онҳоро — аъзоҳои ҷумларо категорияҳои мантиқӣ-грамматикӣ меноманд ва дар аксари забонҳои дунё мушоҳида мешаванд. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки байни тарафҳои мантиқӣ-грамматикӣ ва морфологӣ-синтаксисии ҷумла, байни мундариҷа ва шакли онҳо мутобиқати пурра мушоҳида намешавад. Аз ин ҷиҳат ҳам субъекту мубтадо ва предикату хабар на ҳамеша бо ҳам мувофиқат мекунад. Масалан, дар ҷумлаи «Қарор аз тарафи котиб навишта шуд» мубтадову субъект тамоман аз ҳамдигар фарқ мекунад, зеро «қарор» мубтадо бошад, «аз тарафи котиб», ки ба вазифаи пурқунадаи ба-восита омадааст, субъекти мантиқӣ мебошад. Вале дар ҷумлаи «Талабагон мехонанд» ин гуна мувофиқат байни мубтадову субъект дида мешавад.

Ҳоло дар забоншиносии дунё ва аз ҷумла мамлакатҳои мо ҷумларо на танҳо аз ҷиҳати грамматикӣ, балки аз ҷиҳати мақсаднокӣ низ таҳлил мекунад. Аз рӯи ин таҳлил аксари ҷумлаҳои хоро ба ду қисмат — тема ва рема ҷудо мекунад. Дар қисмати тема он калимаҳои ҷой мегиранд, ки аз ҷиҳати ифодаи маъно ба хонандаву шунаванда маълуманд ва танҳо барои ифодаи маъноӣ нав, ки дар қисмати рема ифода мегардад, ёри мерасонанд. Мақсади ғӯянда дар қисмати рема ифода мегардад ва он аксар дар охири ҷумла ҷой мегирад. Ин таҳлилро дар забоншиносии таҷзияи актуалӣ мегӯянд, ки ба номи забоншиносии

чех Матезиус саҳт вобаста мебошад. Ин намуди таҳлили ҷумла ба усули мантиқӣ-психологӣ мувофиқат мекунад.

Роҳҳои артикуляционӣ-акустикӣ. Овозҳо, ҳиҷоҳо ва интонация воҳиди материалӣ забон буда, ба ҷиҳати табиии забон, ба ҳодисаи артикуляционӣ-физиологӣ ва акустикӣ-физиологӣ алоқаманд мебошад. Аз ин ҷиҳат овозҳои нутқ ҳусусияти физикиву биологӣ доранд, баробари ин онҳо ҳамчун маҳсули фаъолияти дараҷаи олии асаби инсон ҳодисаи психикӣ низ мебошанд.

Ҳусусияти физикӣ ва физиологӣ овозҳои нутқ бо ёрии мушоҳидаи бевосита ва роҳҳои методи таҷрибавӣ-фонетикӣ омӯхта мешавад. Ҳусусиятҳои артикуляционӣ-психологӣ ва акустикӣ-психологӣ овозҳои нутқ ба воситаи методи классификационӣ ва таҳлили компонентӣ артикуляционӣ овозҳо ва кори артикуляционӣ омӯхта мешавад.

Компонентҳои артикуляционӣ ба воситаи таблицҳои классификационӣ, ки барои садонокҳову ҳамсадоҳо ҷудоғона сохта мешавад, тасвир карда мешавад. Масалан, ҳамсадоҳои забони тоҷикӣ аз рӯи ҷои талаффуз, тарзи талаффуз ва иншироқи садо тасниф карда шаванд, садонокҳо аз рӯи катор, бардошт, ки ба ҳаракати забон вобаста мебошад, иншироқи лаб ва устувории нустуворӣ тасниф карда мешаванд. Дар забонҳои полякӣ ва франсузӣ дар таснифи садонокҳо боз ҳусусиятҳои димоғӣ онҳо, дар немисӣ ёқути дарозиву кӯтоҳии садонокҳо низ ба эътибор гирифта мешавад.

Роҳҳои маънидодӣ байнисатҳӣ. Ин роҳи маънидод дар тадқиқотҳои лингвистӣ васеъ истифода бурда мешавад. Мақсади ин гуна тарзҳои омӯзиш он аст, ки воҳидҳои байни кабатҳои забонӣ ва ё воҳидҳои хурдтарини ин ё он кабати забонӣ чун воҳиди таҳлили лингвистӣ ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар ин ҳолат ба объекти омӯзиш аз нуктаи назари як ҷанд кабат назорат карда мешавад ва бо ин роҳ алоқаи байни кабатҳои забонӣ муайян мегардад. Усули маъмултарин синтаксисӣ-морфологӣ ва морфологӣ-морфемагӣ мебошад.

Воҳидҳои синтаксис ибораву ҷумла буда, ба таркиби онҳо калимаҳову ҳиссаҳои нутқ дохил мешаванд. Усули синтаксисӣ-морфологӣ аз он иборат аст, ки структураи синтаксисиро аз ҷиҳати ифодаи морфологӣ онҳо меомӯзанд. Бо ёрии роҳи мантиқӣ-психологӣ сараъзоҳои ҷумла ҷудо карда шуда, тарзи ифодаи мубтадову ҳабар нишон дода мешавад. Масалан, дар забони тоҷикӣ бо исми ҷонишини предметӣ ва масдар ифода ёфтани мубтадо гуфта мешаваду баъд бо ҳиссаҳои дигари субстантивация гардидаи нутқ ифода шудани он низ қайд карда мешавад.

Роҳи морфологӣ-морфемагӣ аз он иборат аст, ки морфема ҳамчун воҳиди асосии морфология ва таҳлили морфологӣ фаҳмида мешавад.

Методикаи дистрибутивӣ. Воҳидҳои забон дар

матн ба ҳамдигар наздик ва паҳлу ба паҳлу ҷой мегиранд. Синтагматика ба ин масъала муносибати наздик дорад, зеро вай назарияи синтагма ва алоқамандии воҳидҳои забонро меомӯзад. Дар байни усулҳои омӯзиши алоқамандкунӣ роҳҳои мавқеъӣ ва дистрибутивиро қайд мекунанд. Роҳи мавқеъӣ ба мавқеи воҳидҳои забон асос қарда шудааст. Бо ёрии методикаи дистрибутивӣ доирани воҳидҳои забонӣ, контексти онҳо омӯхта мешавад. Яке аз роҳҳои методикаи дистрибутивӣ валентият (валентность — бо ҳам алоқамандона омада тавонистани калимаҳо) мебошад. Дар вақти бо роҳи валентият омӯхтаи муносибати калимаи асосию тобеъ ба назар гирифта мешавад. Калимаро ба қадом калима хоҳед, алоқаманд қарда наметавонед. Масалан, калимаи **омадан** бо калимаҳои имрӯз, тез, аспакӣ, бо рафик ба ҳона ... алоқаманд шуда метавонад, вале бо **китобро** муносибат пайдо қарда наметавонад чунки феъли монда аст. Ӯ ки чумлаи «Мо омадем» баъди худ чумлаҳои пайрави мақсад, змон, сабаб гирифта метавонад, вале чумлаҳои пайрави мубтадо, пурқунанда, хабар ва муайянкунанда гирифта наметавонад. Сабаби ин гуна чумлаҳои пайравро қабул қарда натавонистани сарчумлаи «Мо омадем» он аст, ки чумлаи пайрави мубтадо ва муайянкунанда бар эзоҳи предмет меоянд, дар ин сарчумла бошад, ин гуна предмети эзоҳталаб нест. Сабаби чумлаи пайрави хабар нагирифтани он аст, ки чумлаи пайрави хабар танҳо ба хабаре тобеъ мешавад, ки бо ҷонишини ишоратӣ ифода гардидааст. Сабаби чумлаи пайрави пурқунанда нагирифтани он аст, ки хабар **омадем**, бо феъли монда ифода шудааст, ин гуна хабар чумлаи пайрави пурқунанда қабул қарда наметавонад.

Намудҳои контекст низ ба воҳидҳои забон таъсир мерасонад. Масалан, иборани «дандон ба дандон мондан»-ро дар ҳама гуна матн овардан мумкин нест. Пас яке аз роҳҳои методикаи дистрибутивӣ ихтисоси воҳидҳои забон нисбат ба якдигар будааст. Ҷи андоза маънои калима ва ё чумла васеъ бошад, ҳамон дараҷа алоқамандии он бо калимаҳои дигар ва ихтисоси он мураккабтар мешавад.

Роҳҳои маънидоди дохилӣ. Воҳидҳои забон сохти дохилии худро доранд. Омӯзиши структураи воҳидҳои забон ва категорияҳои онҳо ба мавҷудияти маънидоди ҳосил онҳо далелат мекунад. Роҳҳои маънидоди дохилӣ ба ду намуд ҷудо қардан мумкин аст:

1) Роҳҳои тасниф ва мураттаб намудани. Ин ба ҷудо намудани гурӯҳҳои гуногун, навъҳо ва классҳои воҳидҳои забон инъигаронида шудааст.

2) Роҳҳои азнавсозӣ, аз чумла методикаи трансформационӣ.

Роҳҳои тасниф ва мураттаб намудани. Предметҳо ва ҳодисаҳои гуногунро, аз чумла ҳодисаҳои забониро, аз рӯи умумият ва фарқҳои ба гурӯҳҳо ва ё классҳои ҷудогона тақсим мекунанд, ки ҳаминро тасниф мегӯянд. Дар забоншиносӣ дар асо-

си чинсу намуд ва дихотомия (Ба ду) чудо намудани мафхумҳо таснифот гузаронидаи васеъ истифода бурда мешавад.

Дихотомия, ки хоси мантик аст, мафхумҳоро ба ду намуди ба ҳам зид чудо менамояд: намуди мутлақу давомдор, падежи бевоситаву бавосита, танхову ҷамъ, камияу зиёдин аломат ва ғайра. Ба таснифоти лингвистӣ калимаҳоро ба ҳиссаҳои нутк, ҷумлаҳоро ба соддаву мураккаб, овозҳоро ба садоноку ҳамсадо чудо намудан хос аст.

Аз нуктаи назари мантик, таснифот бояд ба қонунҳо чудо намудани мафхумро риоя кунад. Дар лингвистика аксар ба ин қонун риоя накарда, танҳо аз рӯи система, яъне бе асосҳои мантикӣ тасниф кардан мушоҳида карда мешавад. Вале баъзе ҷараёнҳо ва мактабҳои мантикӣ ва мантикӣ-математикӣ ба қонунҳои мантик риоя карданро талаб мекунад.

Роҳҳои азнавсозӣ ва методикаи трансформационӣ. Роҳҳои азнавсозӣ ба фаҳмиши забон чун процесс, чун структураи динамикӣ бо воҳидҳои ҷудогона, ки ба ҳамдигар алоқаманданд, таъҷиб мекунад. Пайдоиши роҳҳои азнавсозӣ, аз як тараф, ба забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, аз тарафи дигар, бо лингвистикаи мантикӣ ва таҳлили услубии матн бадеӣ вобаста мебошад.

Дар забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ роҳи азнавсозӣ барои муайян намудани пайдарҳамии хронологии воҳидҳои забонӣ, барои азнавсозии шаклҳои қадима истифода мешавад.

Дар лингвистикаи мантикӣ ин роҳ барои таҳлили хусусиятҳои семантикии сохти синтаксисӣ истифода бурда мешавад. Масалан, забоншиносии рус Ф. И. Буслаев методикаи трансформаториро барои ихтисор ва ё кӯтоҳ кардани ҷумлаҳои пайрав истифода кардааст. У ба ҷои ҷумлаи «Тот, кто виноват» танҳо «Виноват» ё ки ба ҷои «Думаю о том, чтобы идти» ҷумлаи «Думаю идти» гуфтааст. Ин тарзи истифодаро ва ё бараксашро, яъне ба ҷои ибораи истифода бурдани ҷумлаҳои мураккабро дар эҷодиёти адабии тоҷик ҳам мушоҳида кардан мумкин аст.

Паҳншавии методикаи трансформационӣ дар забоншиносии ҳозира эътироф намудани динамизми забон ва зиёд шудани роли методикаи таҷрибавӣ мебошад. Методикаи трансформационӣ алоқамандӣ ва ҳешигарии воҳидҳои забонро эътироф мекунад. Вай дар омӯзиши қолабҳои синтаксисӣ калимасозӣ васеъ ба қор бурда мешавад.

Нутки мазмунан нақлшуда шакли аз нав сохтаи нутки айнан нақлшуда, ҷумлаи пайрав шакли дигари аъзои ҷумла дониста мешавад. Нутки айнан нақлшуда: «Мо ин забони шарифро дар Бухоро омӯхтаем»,— гуфта буд як дафъа муаллим (Саттор Турсун. Се рӯзи як баҳор, сах. 209) ва ё «Дина модарам ёро хабар гирифта буданд»,— гуфт Сэмод (Ҳамон ҷо, сах. 271). Нутки мазмунан нақлшуда: Муаллим як дафъа гуфта буд, ки ин забони шарифро онҳо дар Бухоро омӯхтаанд. Дина модараш ёро хабар гирифтаанд. Ҷумлаи мураккаб: «Маълум буд, ки рӯи

осмон тадричан аз абрҳо кушода мешавад (Саттор Турсун. Се рӯзи як баҳор, сах. 16). Бо вучуди он ки офтоб тобон буд, аз пеш бӯи борон меомад» (Ҳамон ҷо, сах. 57). Ҷумлаҳои содда, ки ҷумлаҳои пайрави мисолҳои боло дар шакли аъзои тафсилӣ ҷумла омадаанд: Тадричан аз абрҳо кушода шудани рӯи осмон маълум буд. Бо вучуди тобон будани офтоб аз пеш бӯи борон меомад. Ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва ҳоли ҳилоф дар ҷумлаҳои содда ба вазифаи мубтадо ва ҳоли ҳилофи ҷумлаи содда омадаанд.

Дар вақти азнавсозӣ ва ё трансформация кардан баъзе чизҳо ихтисор ва ё илова карда шудани мумкин аст. Талаба китоб хонд. Китоб аз тарафи талаба хонда шуд.

Хусусияти хоси методикаи трансформационӣ он аст, ки вай системаи қонунҳои саҳт назорат ва ҳамчун назарияи забон истифода нашудааст. Вай ба ҳақиқати забони конкрет такя менамояд ва барои омӯзиши категорияҳои мураккаб ва бисёрмаъно ва ё ҳодисаҳои пурра ифода нагардида истифода бурда мешавад.

МЕТОДИ МУҚОСАВИ

Муқоиса яке аз тарзу усулҳои илмӣ буда, дар тамоми соҳаҳо ба қор бурда мешавад. Ин усулро дар забоншиносӣ низ ба таври васеъ истифода мекунанд. Дар муқоиса бо забони дигар омӯхтани забони модарӣ ё ки бо роҳи муқоиса муайян намудани хусусияти хоси ҳамакӣ ҳар як забон ниҳоят мувофиқ ва аҳамиятнок аст. Факту далелҳои ҳар забон ва ё ҳамакӣ забон муқоиса шудани мумкин аст. Ҳангоми муқоиса ҳодисаҳои умумӣ ва хосӣ ҳар забон ва ё забонҳои гуногун муқаррар ва муайян карда мешавад. Ин аст, ки муқоиса ҳамчун амалиёти умумилмӣ тафаккур дар тамоми методҳои таҳлили лингвистӣ иштирок мекунад. Одатан дар методикаи тадқиқотҳои лингвистӣ муқоисаи дохилизабонӣ ва байнзабониро ба қуллӣ фарқ мекунанд, зеро дар муқоисаи дохилизабонӣ категория ва ҳодисаҳои забонии он ё он забони ҳодиса, вале дар муқоисаи байнзабонӣ забонҳои гуногун тадқиқ карда мешаванд. Аз ин рӯ, методи муқоисавӣ зидди методи тасвирӣ меафтад, зеро дар он ҷо (тасвирӣ) муқоиса вучуд назорат. Ба таври муқоиса омӯхтани ду ва ё зиёда забон ҳама машҳур аст. Муқоисаи байнзабонӣ, аз як тараф, дар натиҷаи омӯхтани забони бегона ва аз тарафи дигар, ҳангоми омӯхтани забонҳои хеш ба амал омад. Ин метод дар забоншиносӣ пештар ҳам дучор мешуд, вале он аз аввали асри XIX машҳур гардид, зеро дар ин вақт забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ба амал омад.

Методи муқоисавӣ дар ду намуд — муқоисавӣ-таърихӣ ва муқоисавӣ-таққоскуний зоҳир мегардад. Ин методҳо ҳам аз рӯи мақсаду вазифа, ҳам материали тадқиқоту ҳудуди истифодаи он ва ҳам роҳи методикаи тадқиқи илмӣ аз ҳам фарқ мекунанд.

Методи муқонсавай-таърихи на танҳо муқонсаи ду забон ва ҳодисаҳои онҳоро нишон медиҳад, балки инкишофи забонҳои хешро ошкор менамояд. Мақсади методи муқонсавай-такқоскуний тасвир кардани ҳодисаи муқонсаишавандан ду ва ё зиёда забонҳо, муқаррар намудани умумият ва фарқи ин ҳодисаҳо ба муқонса бо гузаштаи онҳост. Методи муқонсавай-таърихи ба умумияти генетикӣ забонҳо такъя кунад, методи муқонсавай-такқоскуний ба мафҳуми ҳодисаи муқонсаишавандан ду забон такъя мекунад, ки онҳо мумкин аст, умумияти таърихи надошта бошанд. Бо методи муқонсавай-таърихи ҳам забонҳои хеш ва ҳам вариантҳои таърихи худӣ як забонро омӯхтаи мумкин аст.

Муқонсаи забонҳо асоси тамоми методҳои лингвистӣ бошад ҳам, методҳои муқонсавай-таърихи, таърихи-муқонсаи ва муқонсаи-такқоскуний бо мақсади муқонса, бо он ки қадом забонҳо муқонса мешаванд ва бо чӣ мақсад муқонса карда мешаванд, фарқ мекунад. Ин ба фарқи тарзу методикани тадқиқ ҳам сабаб мешавад.

Методи муқонсавай-таърихи. Методи муқонсавай-таърихи ба мафҳуми умумияти генетикӣ ва мавҷудияти онла ва гуруҳи забонҳои хеш асос карда шудааст. Аз ин рӯ, пеш аз шинос шудан бо методи муқонсавай-таърихи бо забоншиносии муқонсавай-таърихи ва муносибати ин методро бо он аз назар гузаронидан лозим меояд.

Забоншиносии муқонсавай-таърихи забонҳои хеш, таснифи онҳо, таърихи пахшавани онҳоро меомӯзад. Забоншиносии муқонсавай-таърихи бо методи ҳамномаш як чиз нест, вале мафҳуми ягонагӣ ва фарқи генетикӣ барои онҳо умумӣ аст.

Ягонагии генетикӣ забонҳо аз иқтибос ва ё тасодуфан ба ҳам мувофиқ омадани овозу калимаҳо дар забонҳо фарқ мекунад. Масалан, калимаҳои атом ва фабрика дар ҷаҳдҳои забонҳои Европа ва Осиё мушоҳида мешавад. Ӯ ки калимаҳои мактабу муаллимро дар ҷаҳдҳои забонҳои Осиё дучор кардан мумкин аст. Ин калимаҳо нишонан хешигарии ҳаман ин забонҳо шуда наметавонанд, зеро онҳо калимаҳои иқтибосианд. Мисоли дигар, дар забони тоҷикӣ калимаҳои сад ва бад дида мешавад ва айнан ҳамин гуна калима дар забонҳои русӣ ва англисӣ низ мушоҳида мешаванд. Ин калимаҳо нишонан умумияти онҳо шуда наметавонанд, чунки дар ин ҷо тасодуфан бо ҳам мувофиқ омадани овозҳо ба назар мерасад.

Калимаи **духтар** ва ҷонишини шахсии **ту**-ро дар ҷаҳдҳои забонҳои мушоҳида кардан мумкин аст: дар русӣ **дочь** — **ты**, литовӣ **дукте** — **ту**, санскрит **духите** (**p**) — **тувам**, юнонӣ **тхугатер** — **ту**, готӣ **даухтар** — **су**, англисӣ **даугхтер** — **тхоу**, немисӣ **Гачтер** — **ду**.

Калимаҳои духтар ва ту калимаҳои решагӣ ва қадимӣ мебошанд ва дар забонҳои гуногун бо ҳам мувофиқ омадани онҳо аломати хешигарии ин забонҳо мебошад.

Маълум мешавад, ки дар ҳолати аз ҷиҳати реша, аффиксҳои

калимасозу шаклсоз ва ё овоз ба ҳам мувофик омадан ба хешигарии забонҳо шубҳа наменонад. Албатта, ҳар як забон бо қонуни қоидаҳои таракқиёти дохилии худ инкишоф меёбад, бинобар он калимаҳо ба тағйиротҳои овози дучор шуданишон мумкин аст. Дар натиҷаи муқоиса ҳатто роҳи таракқиёти забонҳои хеш муайян карда мешавад.

Методи муқоисавӣ-таърихӣ ин системаи тарзҳои тадқиқот ва методикаи таҳлил мебошад, ки дар вақти омӯзиши забонҳои хеш аз онҳо истифода бурда, таракқиёти қонунии сохти он забонҳо нишон дода мешавад ва инчунин барои аз нав барқарор намудани овозҳои шаклҳои қадимаи онҳо ёри мерасонад.

Методикаи муқоисавӣ-таърихӣ аз муқоисаи муқаррарӣ бо он фарқ мекунад, ки:

1) Дар ин усули омӯзиш фактҳои мушоҳида аз тамоми забонҳои хеш гирифта мешавад — ҳам аз забонҳои мурдаву зинда ва ҳам аз забонҳои адабӣ-ҳаттӣ ва гуфтугӯӣ-шевагӣ. Чӣ андоза забонҳои зиёд муқоиса шаванд, ҳамон дараҷа фикр асоснок мебарояд.

2) Дар вақти омӯзиши муқоисавӣ-таърихӣ дараҷаи хешигарии забонҳо ба ҳисоб гирифта мешавад, зеро муқоиса бояд аз забонҳои нисбатан наздик сар шаванд. Масалан, забони тоҷикӣ пеш аз ҳама бо забонҳои форсӣю дарӣ, баъд бо забонҳои номиирию осетинӣ ва баъд бо забонҳои паҳлавӣю сугдӣ ва қадимаи дигар муқоиса шуда, дар зинаи дуюм бо забонҳои ҳиндӣ ва баъд славянию ягон ғурӯҳи дигар муқоиса карда мешавад.

Роҳҳои асосии методи муқоисавӣ-таърихӣ инҳо мебошанд:

а) Муқаррар намудани айнияти генетикӣ,

б) Азнавсозии шакли қадима,

в) Муқаррар кардани хронологияи пурра ва нисбӣ.

а) Муқаррар намудани айнияти генетикӣ. Роҳҳои муқаррар намудани айнияти генетикӣ овозҳо ва шаклҳои грамматикӣи забонҳои хеш фактҳои забониро предмети тадқиқи методи муқоисавӣ-таърихӣ гардонидаст. Дар забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ ҳамон гуна мувофиқии овозҳо, морфемаҳо, калимаҳо ва ибораҳои айният меноманд, ки пайдоиши умумӣ доранд, яъне ба ҳам монандии генетикӣ доранд. Ин аст, ки баъзан айнияти генетикӣ аз ҷиҳати материалию семантикӣ дар айни замон бо ҳам мувофик наомаданиш мумкин аст. Ба ҳам монандии овозҳо аз ҷиҳати генетикӣ маънои онро надорад, ки онҳо ҳоло ҳам аз рӯи хусусиятҳои акустикӣю артикуляционӣ мувофик оянд, яъне монанд бошанд. Масалан, овозҳои «г» ва «ж» аз ҳар ҷиҳат фарқ мекунад: г — овози пасизабони зич бошад, ж — пешизабони роғ мебошад, ҳол он ки онҳо аз ҷиҳати генетикӣ монанд мебошанд. Морфема, калима ва ибора низ дар айни замон пурра ба ҳам мувофиқат накарданишон мумкин аст.

б) Аз навсозии шакли қадима. Ҳаминаро ҳам қайд кардан лозим аст, ки ҳаман овозҳо, морфемаҳо ва калимаҳои ҳозира шакли қадима, шакли нахустабони худро надоранд. Ба ин

Ғайр аз ин методи муқоисавӣ-таърихӣ дар тартиб додани луғатҳои дузабона ва таълими забони хориҷӣ низ ёрии калон мерасонад. Аз асри XIX сар карда давлатҳои сермиллат ба амал меоянд ва зиёд шудан мегиранд. Ин ба он сабаб шуд, ки баробари луғатҳои дузабона грамматикаҳои муқоисавӣ тартиб дода шаванд. Ба ин «Грамматикаи русӣ дар муқоиса бо забони ўзбекӣ»-и Поливанов Е. Д.— 1933 ва «Забоншиносии умумӣ ва масъалаҳои забони французӣ»-и Ш. Балли — 1932 мисол шуда метавонанд. Балли забони франсузиро асос карда, забони немисиро ба он муқоиса кардааст. Солҳои охир ба таври муқоиса омӯхтани хусусиятҳои ҷудоғонаи забони тоҷикӣ бо забонҳои русӣ, англисӣ, немисӣ ва французӣ зиёд мушоҳида мешавад. Доир ба муқоисаи масъалаҳои ҷудоғонаи забони тоҷикиву русӣ диссертация ва мақолаҳои зиёде навишта шудаанд. Масъалаҳои гуногуни сохти грамматикаи забони тоҷикӣ бо забонҳои хориҷӣ низ мавриди тадқиқи як гурӯҳ забоншиносон гардидааст. Ба ин диссертацияҳои доктории Шаҳобова М. Б. «Таҷрибаи ба таври муқоиса омӯхтани сохти забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ», Ҷамшедов П. «Қаτηγοрияи номуд ва замон дар забонҳои тоҷикӣ, англисӣ, русӣ ва шугӣ» ва рисолаҳои номзадии Камолова А. Р. «Пешояндҳои аслии забони тоҷикӣ ва ҳаммаъноии онҳо дар забони англисӣ», Ҷамралиев Н. «Намудҳои феъл дар забонҳои ҳозираи тоҷикиву англисӣ», Яхъёева Х. Ю. «Таҷрибаи ба таври муқоиса омӯхтани сифат дар забонҳои тоҷикиву англисӣ», Собиров А. «Тартиби калима дар ҷумлаҳои соддаи дутаркиба дар забонҳои ҳозираи тоҷикӣ ва англисӣ», Усмонов Қ. «Қаτηγοрияи муайяний ва номуайянии исм дар забонҳои тоҷикиву англисӣ», Ҷалилова М. «Қаτηγοрияи шумора дар исми забонҳои тоҷикиву англисӣ», Азимова М. «Таҳлили муқоисавии лексика ва фразеологияи модди дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ», Мухторова С. Я. «Артикли -е дар забони ҳозираи тоҷик ва ҳаммаъноии он дар забони англисӣ», Абдуллоҳочаева Қ. «Муайянкунанда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ», Мамадназарова Г. «Ҳол дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ», Мамадназаров А. «Сигнаи шартӣ-хоҳишмандӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ» ва ғайраро дохил кардан мумкин аст.

Дар натиҷаи муқоиса на танҳо ҷиҳатҳои умумӣ, балки хусусиятҳои хоси ҳар яке аз забонҳои муқоисасазанда ошкор мегардад. Инро дар вақти омӯзиши блингвизм ва контактҳои забонӣ, омӯзиши забонҳои хориҷӣ ва ё тарҷума аз он низ мушоҳида кардан мумкин аст. Ба тарзи муқоиса омӯхтани забонҳо бо масъалаҳои таснифоти типологии забонҳо ва ҷиҳатҳои универсалии забонҳо низ алоқаманд мебошад.

Методи муқоиса ин системаи усулҳо ва методикаи таҳлил барои нишон додани хусусиятҳои умумӣ ва хусусии забонҳои муқоисасазанда мебошад.

Тадқиқотчи вобаста ба мақсади гузоштан худ, вобаста ба

чанд заборо муқонса карданиш ни ё он усули тадқиқотро пеш мегирад.

Муқаррар кардани асоси муқонса. Ба ни масъала муайян намудани предмети муқонса, характери он ва инчунин намудҳои муқонса аз рӯи монандиву фарқ дохил мешавад. Чӣ андоза ҳодисаҳои монанду аломатҳои умумӣ зиёд бошад, ҳамон дараҷа фарқ ҳам зиёд мешавад. Агар ҳодисаҳои умумӣ байни ду ва ё зиёда забонҳо мушоҳида нашавад, ҳамин ҷиз қайд карда мешаваду ҳалос. Дар ин ҳол предмети тадқиқ нисоят камбағал ва агар ҳодисаҳои умумӣ зиёд бошад, мавзӯи тадқиқ васеъ мешавад.

Асоси муқонса бо ёрии муқонсаи забону аломатнокӣ муайян карда мешавад.

Тарзи муқонсаи забонӣ аз он иборат аст, ки ягон забон асоси муқонса қарор дода мешавад. Қадом забон асоси муқонса интихоб гардиданиш ба вазифаи тадқиқотчи ва ё дараҷаи омӯхта шудани забонҳо вобаста мебошад. Пештар, дар вақти тартиб додани грамматикаи забонҳои Европа забони лотинӣ асос ва намуна гирифта шавад, баъдтар забонҳои французӣ, немисӣ, англисӣ ва русӣ низ ҳамин вазифаро адо менамунанд. Ҳангоми муайян намудани таснифоти морфологияи забонҳо забони немисӣ чун намунаи забонҳои флективӣ дар муқонса бо забонҳои ғайрифлективӣ гурӯҳи забонҳои агглютинативӣ, решагӣ ва полисинтетикиро ошкор намуд. Ё ки ҳангоми омӯзиши забонҳои ҳиндӯҳон Америка забони англисӣ одатан асоси муқонса ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар вақти ба таври муқонса омӯхтани бисёр забонҳои халқҳои Ватанамон забони русӣ низ ҳамин гуна вазифаро адо менамояд.

Тарзи муқонсаи аломатнокӣ аз он иборат аст, ки ягон ҳодиса ва ё аломати ни ё он забон асоси муқонса мегардад. Миқдор ва сифати аломатҳо дар забонҳо гуногун мешавад. Ҳатто аломатҳои умумӣ ҳам аз ҷиҳати моҳият ва табиати худ дар забонҳо аз ҳам фарқ мекунанд. Масалан, овозҳои нутқ дар забонҳои аломатҳои артикуляционӣ ва акустикӣ умумӣ дошта бошанд ҳам, хусусиятҳои ҷудогона доранд. Ҳангоми тадқиқи дутарафаи воҳидҳои забон ду намуди муқонса: шаклӣ-семантикӣ ва функционалӣ-семантикӣ мушоҳида мешавад.

Дар муқонсаи шаклӣ-семантикӣ асоси муқонса фактҳо ва ҳодисаҳои материалӣ воҳидҳои забон (масалан, морфема ва намуҳҳои он, шаклсозӣ) ба шумор меравад.

Ҳангоми ба тариқи муқонсаи функционалӣ-семантикӣ тадқиқ намудани асоси муқонса фактҳо ва ҳодисаҳои ҷиҳатҳои идеалии воҳидҳои забон буда, тадқиқот ба он нигаронида шудааст, ки маъно бо қадом воситаҳо дар забонҳо ифода мешавад. Ин роҳҳо вобаста ба мақсади тадқиқот интихоб карда мешаванд.

Дар омӯзиши шаклӣ-типологӣ бештар ба ҷиҳати шаклӣ диққат медиҳанд ва аз рӯи мувофиқати шаклӣ забонҳоро ба решагӣ, агглютинативӣ ва флективӣ ҷудо мекунанд.

Сарсухан	3
Предмет ва масъалаҳои асосии забонишиносии умумӣ	5
Таърихи забонишиносӣ	6
Забонишиносии муқоисавӣ-таърихӣ	16
Пайдоиши забонишиносии умумӣ	21
Ақидаҳои Вилгельм Гумбольт дар бораи забон	21
Инкишофи забонишиносии муқоисавӣ-таърихӣ ва ҷараёни натуралистӣ	24
Концепсияи лингвистии Август Шлейхер	25
Забонишиносии муқоисавӣ-таърихӣ нимаи дуюми асри XIX ва аввали асри XX	28
Ҷараёни маърифӣ ва психологӣ дар забонишиносӣ	29
Ҷавонограмматикҳо	35
Ақидаҳои Карл Маркс ва Фридрих Энгельс доир ба проблемаҳои забон	40
Забонишиносии охири асри XIX ва аввали асри XX	42
Ҷараёни социологӣ	43
Мактаби забонишиносии Қазон	45
Мактаби лингвистии Москва	48
Концепсияи лингвистии Фердинанд се Соссюр	52
Забонишиносӣ дар асри XX. Структурализм	56
Круҷоки лингвистии Прага ва ё лингвистикан функсионалӣ	60
Структурализми Копенгаген ё ки глоссематика	64
Структурализми Америка ва ё лингвистикан дескриптивии тасвирӣ) америкӣ	66
Забонишиносӣ ва инкишофи он дар даврани советӣ	69
Таърихи забонишиносии советӣ	72
Забонишиносии тоҷик	81
Структурализми советӣ ва лингвистикан амалӣ	85
Назарияи забон	90
Муносибати забонишиносӣ бо илмҳои дигар	92
Забон ва нутқ	93
Хусусияти аломатнокии забон	95
Лингвосомиотика ва масъалаҳои асосии он	97
Забон чуи система	98
Муносибатҳои синтагматикӣ ва парадигматикӣ	102
Забон ва тафаккур	105
Забон ва ҷамъият	109
Забон чуи норми иҷтимоӣ-таърихӣ	112
Умумияти иҷтимоӣ ва шаклҳои ҷамъиятии забонҳо	119
Инкишофи забонҳо дар ҷамъияти социалистӣ	123
Социolingвистика	127
Забон ва таърих	129
Таърихи забонҳо ҳамчун таърихи халқ	131
Забон ва маданият	135
Қонуниҳои дохилӣ ва берунӣ таракқиёти забон	137
Методҳои забонишиносӣ	140
Роҳҳои даркунии ва методҳои лингвистӣ	—
Методҳои лингвистӣ	143
Методи тасвирӣ	146
Шарҳи маънидодаи берунӣ	148
Роҳҳои маънидодаи дохилӣ	152
Методи муқоисавӣ (муқоисавӣ-таърихӣ, таърихӣ-муқоисавӣ)	156